

СТЕФАН БОЧЕВ

АВТОПОРТРЕТЪТ

МИ КАТО ЖУРНАЛИСТ И ДИПЛОМАТ

communitas
foundation

АВТОПОРТРЕТЪТ
МИ КАТО ЖУРНАЛИСТ И ДИПЛОМАТ

Стефан Бочев

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или възпроизвеждана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на Фондация „Комунитас“.

© Стефан Бочев, автор 2009
© Румен Аврамов, предговор 2009
© „НАЙС АН“, корица 2009
© Фондация „Комунитас“

ISBN 978-954-9992-03-8

Стефан Бочев

АВТОПОРТРЕТЪТ

МИ КАТО ЖУРНАЛИСТ И ДИПЛОМАТ

Фондация „Комунитас“

София, 2009

Текстът се печата по ръкописа от архива на Стоян и Стефан Бочев, съхраняван във Фондация „Българска наука и култура“. Снимките (освен ако е посочено друго) са от същия архив.

Редакторски бележки на Георги Мичев, Кети Мичева, Румен Аврамов и Венета Домусчиева.

Съдържание

Мъдрите спомени на Стефан Бочев

Автопортретът на Стефан Бочев (1910–2002) е свидетелство на необикновен човек¹ за необикновена епоха. Книгата е забележително умен и чувствителен поглед към историческо време (1929–1945), компресирано до възможния предел съдбовни икономически, политически и военни сътресения.

Ако трябва тази автобиография да се определи с две думи, бих я нарекъл разказ за откриването на Европа от един млад българин. В нея обаче не става дума за безкритично заслепление от Запада, а преди всичко за разкриване конфликтното и двусмислено общуване на България с европейската духовна, културна и политическа територия. Нишката на текста тръгва от заминаването на Ст. Бочев да учи в Цюрих през 1929 г., минава през Женева, където със страст и журналистическо любопитство се потапя в малкия свят на Обществото на народите и продължава на дипломатическото поприще в София и зад граница, в легациите ни в Рим, Стокхолм и Берн. Тъкмо визията на свободен наблюдател и на дипломат в чужбина му дава възможност по-добре да види къде и как стои България в по-широкия свят, да почувства с кожата си нейната интелектуална и политическа маргиналност.

Но удобната гледна точка сама по себе си не носи проникателност. За да се влезе надълбоко е нужно онова, което може да даде единствено успешната алхимия между *среда* и *талант*. Стефан Бочев притежава и двете: благодарение на личната дарба и интелигентност, за-

¹ Вж. In memoriam. Стефан Бочев. в. „Култура“, 11 окт. 2002 и в. „Капитал“, 12–18 окт. 2002.

ложеното в семейството не е проиграно. А от него има много да се вземе, защото бащата Стоян Бочев е мощна фигура с колкото ценни, толкова и редки у нас качества: връзка с будната протестантска общност като знак за здравословно инакомислие и неконформизъм; мисловен замах и интуиция, позволили му да разбере, както никой друг между войните, същината на първия български капитализъм¹; вяра в меритокрацията, издигнала го изцяло според заслугите до позиции, от които слага отпечатък върху емблематични финансови институции като „Българска търговска банка“ и Застрахователно дружество „България“. На формиращите примери на бащата и атмосферата в семейството е отдадено заслуженото във встъпителните пасажии на *Автопортретът*.

Книгата е изтъкана от лични преживявания, наблюдения и коментари на световни събития. Всички тях Стефан Бочев предава живо, колоритно, забавно, на редица места с прелестна самоирония. Персонажите са известни и не толкова познати имена в българската история. А спойката идва от разсъжденията и обобщенията за нашето минало, съчетаващи познанието, житейската мъдрост и благородството на много видял и преживял човек. *Автопортретът* (датиран 1994 г.) не е дневник и макар да сглобява или да дообработва писано и по-рано, той предава поуките от един – кристално ясно разсечен на три фрагмента – дълъг път през годините.

Разказаното тук се отнася само до първия фрагмент, когато Стефан Бочев принадлежи към „златната младеж“ с обезпечено бъдеще. Но ретроспекцията му попива и натрупаното през другите два, които са съвършено различни. Повратната точка е 15 октомври 1945 г., когато след отзоваването си от Берн решава да се завърне в България,

¹ Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1998.

въпреки набиращият сила обрат в страната. Следват две години на обреченост, предадени пестеливо и изразително в края на автобиографията. Те са прелюдия към битието на човек, отказал да прави компромиси с една враждебна му реалност. Битие из затвори, със забрана за достойна работа и с принудителен физически труд, на случайни преводи на парче, устройване на периферна служба през 60-те и... на „голямото осмисляне“ на случилото се.

„Третият живот“ на Стефан Бочев започва с промените от 1989–1990 година. На преклонна възраст, намерил сили и необикновена енергия, той възстановява издаването на някогашния вестник „Мир“¹, редактира писаното през годините, печата своите романи² и оставя неиздадени ръкописи, между които настоящата творба. Сред всички тези опуси се срещат немалко общи, мигриращи пасажки, чийто корен ще се намери в житейския поток, описан в автобиографията.

Върхът в издаденото досега от Стефан Бочев е *Белене. Сказание за концлагерна България*³ – ненадмината проза за българската лагерна, и изобщо комунистическа, действителност. Днес, когато вече имаме *Автопортретът*, си даваме сметка, че разказаното в него не е само предистория на вселената от *Белене*, че всъщност тези два толкова важни отрязъка от нашето минало не могат да бъдат разбрани един без друг.

Румен Аврамов

¹ Бочев, Стефан. Войната на „Мир“. С., Аргес, 1994. Наред с това Стефан Бочев издава две книги върху историята на земеделското движение. (Вж. Големият бунт. С., Земя, 1991; Големият бунт. Възникване на земеделското движение в България. С., Д-во „Мир“, 1993.)

² Бочев, Стефан. Повярявалият. С., Фондация „Българска наука и култура“, 2000; Бочев, Стефан. Тройният портрет на Мария Магдалина. С., Фондация „Българска наука и култура“, 2000.

³ Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1999. (Първото, непълно издание е на изд. „Наука и изкуство“ от 1990 г.)

СТЕФАН БОЧЕВ

~~АВТОБИОГРАФИЧНА БЕЛЕЖКА~~

Автопортрет

Наложителна ли е тази

автобиографична бележка

"Именувам се..." Помним, нали, всички тези, които се удостоихме да прекараме голяма част от съзнателния си живот под реалния социализъм. Така почваше като приберяха някого в някое ДС. Защо, прочее, сега това пък доброволно "Именувам се", каквото е автобиографичната бележка? Никой не ме е свалил в мазето, никой не ми крепи над главата "Сядай, пиши!" Пък аз сам... Защо?

Защото, уважаеми читателю, гдето ми даряваш вниманието си да отворим тази книга, смятам, че днес повече от всякога, ~~всички~~, който макар ^и от малко малко посяга да се меси в обществените работи, трябва да има добрината да се представи. Животът на такъв трябва да е отворена страница - всеки да може да знае какъв е, ^{този човек} ~~откъде е~~ какво е и що е бил животът му. Въпросът за "досиетата" е по същество осъзнаването на тази необходимост. Нашият народ излиза сега от един полувековен период на живот в неистина, иска да създаде едно ново общество, основано върху истината. Добре де, но как да стане това без... истина? *Тя, вие ще станат също пет или шест години откак* досиетата, досиетата, ~~нали?~~ Само че хаката-мзката, ама тия, които ~~заеха~~ обществената и политическа сцена с гръмогласни викове за "гласност", ^{тест} за "истина", никак си все успяват да осуетят разкриването на "досиетата", тоест на истината ~~относно~~ --- *себе си*.

Прочее, тъй като от 10.XI.1989 насам съм публикувал вече три книги с обществена и политическа тематика - а в течение на две години издавах даже и вестник - пък сега излизам и с настоящия сборник от сто мои статии и подлистници в гореказания печатен орган /достопочтен ния в. "МИР", възстановен от мене за нов живот преди кръгло три години/, следва тука този ми ~~автобиографична бележка~~ ^{автопортрет}. Така съм се формирал като дълбоко убеден привърженик на демокрацията, на социалната общественост и държавност, на европейската насоченост на българската съдба.

Предупреждение

Разбира се, че един пълен автопортрет би трябвало да обхваща също и целия духовен мир на самоизписващия се, включително неговия личен живот. Обаче там е работата, че почне ли човек да посяга към тези области на личността си, онова, което пише, се превръща или в роман, или в... експозиционизъм.

В тези условия признавам, че следващият АВТО-ПОРТРЕТ прилича повече на твърде подробна АВТО-БИОГРАФИЧНА БЕЛЕЖКА – с много голямо и съвременно усилие тя да бъде истинна. Поне това.

Питам се сега, когато сядам пред още белите страници...

„На седемнадесетгодишна възраст – казва някъде Платон – бях вече всичко измислил.“

Оставало само да го напише. Което, както знаем, великият гръцки философ сторил, и то не зле: „разгърнал“, тъй да се рече, в огромната серия свои творби виждането си за света, което бил „вече измислил“ още на седемнадесетгодишна възраст.

Та питам се сега, когато сядам пред белия лист, дали формирането на характера, убежденията, възгледите, цялото ми отношение към хората, нещата, живота, тоталността на жизнения ми път, всичкото това не е само разгръщане в конкретното на онова неуловимо, но живо вътре в мен, всеобхващащо ме „нещо“, което е било заложено в самата ми „тъкан“ с предадената ми посредством кръвта наследственост, както и чрез някои много ранни, но извънредно мощни първи впечатления от сблъскването със света?

Беше надвечер. През оградата на бащиния ми двор, където аз, единадесетгодишно момченце, играех, видях да спира пред нас лъскав файтон – от онези „люксовите“, „с гумени колелета“. Слезе мъж на средна възраст – с „уморено“ лице, нещо в мен веднага го забеляза, а файтонджията посочи вратата ни: да, да, там е.

Непознатият тръгна по градинската пътека. Прес-траших се, пресрещнах го. Ликът му се изкриви, мъче-

ше се да каже нещо, сълзи се стичаха по „умореното“ му лице:

– Георги... аз... вуйчо Георги... Америка...

Беше митичният брат на майка ми, потеглил в началото на века, още юноша, за САЩ, преборил се там с живота, станал „професор“. Момченцето, което сега го гледаше през моите някак си „усещаци“ нещата очи, хем не „разбираше“, хем изведнъж вече „знаеше“: няма връзка, тя е непоправимо загубена.

Братът на майка ми, този „вуйчо от Америка“, се бе борил „там“, със зъби и нокти бе успял да се пребори и надвие, беше живял за момента, когато ще „се върне“ в страната си – живял в и за този свой блян. И беше дошъл в света на своя блян: само че светът на неговия блян го нямаше! Той беше чужд на България, тя – нему. И си отиде вуйчо Георги обратно в онази Америка, от която цял живот беше мечтал как ще се върне „в страната си“, но сега за своята Америка, откъдето беше дошъл, нямаше душа. А пък тука, в божем „своята“ България, беше чужд – напълно чужд: мястото му го не помнеше...

Остана у мен от това събитие коренно предразположение, тревога даже: да не изпускам връзката със страната, народа, „мястото“ си – да не се случи с мен същото, което беше станало с вуйчо Георги...

Друга такава случка, турила своя отпечатък за цял живот върху духа ми. Беше сряда – запомнил съм и деня, сряда следобед – в голямата бяла къща, която бе и домът, и черквата на дядо ми Стефан, протестантския пастор, чието име нося. Всички спяха. „Всички“, тъй да се рече де, защото единадесетгодишното момченце, т.е. аз, дете все не ми се спеше, бях си намерил някакво занимание на терасата покрив – нещо си играех. Ненадейно дочух приглушен глас: ха, това е гласът

на дядо ми – идеше татък, от стайчето в другия край на покрива!

Приближих на пръсти отстриани на врачката: вътре дядо се молеше, сам, в това стайче – сам с Господа. Прочиташе на глас нещо от Библията. И сетне се молеше, молеше, молеше – някакъв дълъг-дълъг говор, сам с Господа. И после пак четеше – със своя сериозен, леко треперещ от възмущение глас, и отново се молеше, молеше...

Внезапно момчешката ми 11-годишна главичка получи просветление: стана ми ясно какво собствено вършеше моят дядо Стефан там. Беше сряда, вечерта в 7 часа предстоеше редовното седмично „молитвено събрание“ и той се настройваше за него! За тази своя ежеседмична среща с ония 2–3-ма дядовци и 4–5 баби, на които щеше, застанал на амвона, да говори от името на Господа, се готвеше с неизказуема, пределна сериозност, със сълзи в очите, с трепет до дън душата си! Вярваше в Бога, в човека, в мисията си. И вярваше, че е отговорен – *знаеше*, че е отговорен.

Там, на онзи покрив – на отдавна-отдавна изчезналата „голяма бяла къща“, в отдавна изчезналото, пометено от булдозерите на времето, мило, отлетяло зави-наги Севлиево, – получих от моя дядо, без той да го знае, без да го зная и аз тогава, тази вътрешна повеля за отговорност, дълг, уважение към човешкото същество, от която повеля *просто не мога да се отърва*. Защото трепетният, сериозен глас на онзи мой дядо Стефан, от когото, чрез когото съм получил душата си, е тъй жив у мен, както беше в онова стайче – кънти във всяка частица от кръвта ми...

Гледам снимката на 17-годишния гимназист, спомням си какъв жив, трептящ от вече възникналата, но

още неконкретизирана в битие лава на човешкия дух
бях тогава – изправен пред дверите на живота, пред
конкретизацията си в тъканта на битието дух.

И така, нека видим тази конкретизация – този авто-
портрет на духа в тъканта на битието...

Никой не ми крещи над главата: „Сядай, пиши!“, аз сам...

„Именувам се...“ Помним, нали, всички тези, които бяхме удостоени да прекараме по-голямата част от съзнателния си живот под реалния социализъм, така почваше, когато приберяха някого в някое подразделение на ДС¹. Защо, прочее, това доброволно „именувам се“, каквото е следващият опит за автопортрет? Никой не ме е натикал „в мазето“ да ми крещи над главата: „Сядай, пиши!“ Пък аз сам... Защо?

Ами защото, уважаеми читателю, гдето даряваш внимание на тази книга, смятам, че днес повече от всякога всеки, който макар и от малко малко посяга да се меси в обществени работи, трябва да има добрината да се представи. Животът на такъв трябва да е отворена страница, та да може да се знае откъде се е взел, какво и що е бил животът му. „Досиетата“ са по същество осъзнаването на тази необходимост.

След полувековен период на живот в неистина, нашият народ иска да се претвори в ново общество, основано върху истината. Добре де, но как да стане това, ако нямаме истината относно хората на „новото“ общество? Тази е същината на повика за досиетата, та досиетата. Само че хъката-мъкмата и уж всички сме съгласни, нали, ама тия, гдето вече скоро пет години² ще стане, откак наскочаха – юряяя! – и се изпонастаниха на обществе-

¹ Комитет за държавна сигурност – Бел. ред.

² Своя „Автопортрет“ Стефан Бочев пише през 1993–1994 година. – Бел. ред.

ната и политическата сцена с гръмогласни призови за „гласност“ – тоест за „истина“, – все някак си успяват, та успяват да осуетят разкриването на „досиетата“, на... истината относно себе си.

От 10 ноември 1989 г. насам публикувам вече трета книга с обществена и политическа тематика¹. А пък преди няколко години извиках за нов живот и достопочитения в. „Мир“². Така че ето, тука, ако някой се интересува, автопортрета ми: тъй съм се формирал като този дълбоко убеден и отстоявал убежденията си привърженик на демокрацията, на социалната общественост, държавност и на категоричната европейска насоченост на българските съдбини.

¹ Кратки данни за творческата дейност на автора вж. в увода към спомените. – *Бел. ред.*

² Вестник „Мир“ излиза от 1894 до 1944 г. като орган на Народната (народняшката) партия, през 1920–1923 – на Обединената нар.-прогресивна партия. Основател и пръв главен редактор е К. Стоилов. В началото на 90-те години на миналия век Ст. Бочев възобновява за кратко издаването му. – *Бел. ред.*

Семейство на „приложно християнство“

Много ми харесва терминът „приложно християнство“ по две причини: първо, че съм го създал и почнал да го лансирам от 1990 г. насам във в. „Мир“, от една страна, и в средите на Младежките християнски дружества (МХД – ИМКА¹), от друга – самият аз. Търсейки да изразя в две думи това християнство, което според мен е „истинското“ – тоест християнството на дела, а не само на думи, – хрумна ми този израз. И второ, понеже днес какви ли не индивиди – включително и такива, които сигурно и довчера не са знаели аджеба там това „Св. Александър Невски“, храм ли е, музей ли е, някакъв „паметник“ ли е – награбиха „християнството“ и си го закачиха на байрака: нали сега „се много харчи в Европа“, я. Та терминът е необходим, мисля, като напомняне, че християнството не е бърборене-мърморене на празни слова, ами сериозна, делова – изискваща, живееща само чрез дела – работа.

Имах честта да се родя, на 1 февруари 1910 г. в София, в едно – тъкмо в горния смисъл – много религиозно

¹ ИМКА е абривиатурата (YMCA) на: *The Young Men's Christian Association* – Младежко християнско дружество с филиали в над 120 страни и над 45 милиона членове по света, основано от Джордж Уилямс на 6 юни 1844 г. в Лондон за взаимопомощ на бедните работници. „Здрав дух, здрав ум и здраво тяло“ чрез прилагане в практиката на Христовите повели е задачата, която членовете на ИМКА си поставят от самото начало. – Бел. ред.

Пастор Стефан Гечев и съпругата му Нонка Гечева, 14.XII.1924.

българско семейство. Баща ми¹, помня го от най-ранно детство, беше доста активен както в протестантската църква, така и в какви ли не дейности покрай нея. Майка ми е дъщеря на един от тримата първи протестантски духовници в България – пътуващия книжар и проповедник Стефан Гечев. Всяка неделя семейството, издокарано в неделните си дрехи – с децата, то се знае, чинно напред, – крачи към тогава съвсем новата, но сега вече потъмняла от патината на времето евангелска черква на ул. „Солунска“.

Спомням си, че няколко години ходих и на „неделно училище“ – пак в тази черква. Но ще призная, че какво точно правехме – то се състоеше обикновено преди неделната служба, горе, на „етажа“ в църквата, откъдето пееше хорът, – не мога каза: изумил съм го.

Но не главно в черкуването се изразяваше християнството на родителите ми. Те бяха душата на младежкото

¹ Стоян Бочев – за него, както и за други лица, споменати от автора, читателят може да намери данни в именния показалец в края на книгата. – *Бел. ред.*

християнско движение (ИМКА) в България – тогава все още предимно протестантско. Помня ги в настоятелството, непрекъснато водещи всевъзможни дейности на организацията и все даващи от скромните семейни доходи, за да подпомагат делото. Списанието бюлетин на съюза на МХД, станал широко известен сетне под названието „ИМКА“, се е издавало от баща ми още от 1907 година. Когато в края на Първата световна война почнах да ходя на училище и усвоих азбуката, включих се и аз в работата по издаването, разпространението и експедицията на „Младежки вестител“ – така се зовеше списанието. Всеки пореден месечен брой минаваше и през нашите – на братчето, сестричето ми и моите – ръчички. Сгъвахме този скромен, но списван с много любов бюлетин, обвивахме го в халваджийска хартия, лепяхме адресите и марките, отивахме да го пуснем на пощата. За брат ми не зная, но аз успях да пласирам и няколко абонамента в моя клас в прогимназията. В това дружество впрочем всичко, от край до край, се вършеше, гдето е думата, „на обществени начала“. Тогава всъщност такъв израз изобщо не познавахме, но никому и на ум не би минало да иска или да приеме някакво възнаграждение за дружествена работа. В МХД само се даваше. Награда? Тя беше „на небето“ – тоест във вътрешното удовлетворение от чувството за изпълнен дълг.

Едвам казах за „дълга“ и веднага се улових, че се жабуркам с думи. Ами у нас, къщи, всичкото време се вършеше нещо: я за дома и децата, я за „дружеството“, я за „църквата“. „Приложното християнство“ на родителите ми беше нещо най-естествено: има работа да се върши – върши се. И толкова. Така например, като се разрасна дружеството от 1922 г. нататък, баща ми и приятелите му, без много-много да философстват, се запретнаха да събират пари за сграда. Почнаха, като сами записаха по

Членовете на МХД (У.М.С.А.) след сказката на д-р Мот, 20.IV.1924.
В групата е Стоян Бочев.

19 Всемирна конференция на МХД, август 1926, Хелзинки.
Стоян Бочев изпраща около 20 кореспонденции за в. „Мир“.

50 г. юбилей на Българското евангелско дружество, 1925, София.

Конгрес на Протестантското братство, Самоков, 15-25.VIII.1920.
Третият от ляво на дясно на последния ред е пастор Стефан Гечев.

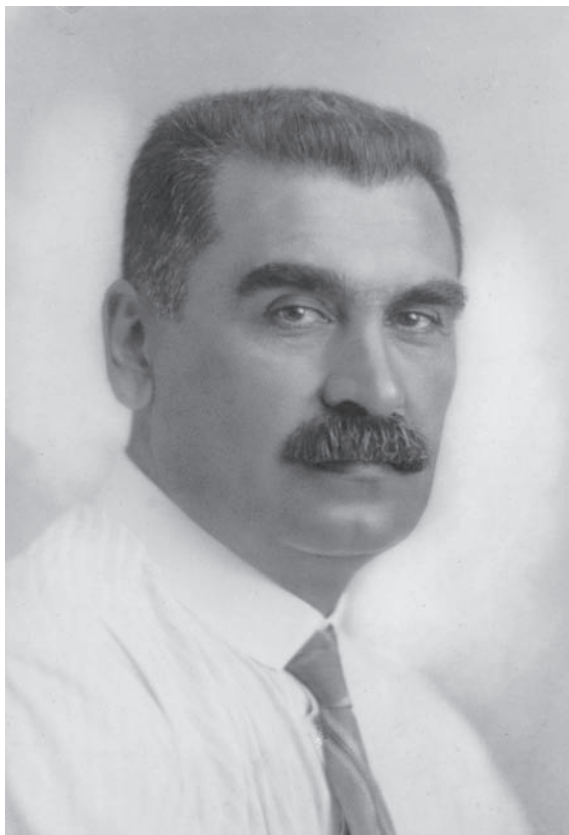
две месечни заплати. И понеже бяха честни и уважавани стопански деятели, познатите им от деловите среди се чувстваха неудобно да откажат, та даваха и те. И пари се събраха, и сграда се купи, и дейността на дружеството се разрасна десетократно. „Приложното християнство“ на родителите ми и такива като тях – последно ехо от богоблагословения дух на нашето Възраждане, създаде, ако е чувал някой днес, юношеските лагери „Чайка“ (на море), „Бор“ и „Пирин“ (на планина).

Да, точно така: „приложното християнство“ на родителите ми беше продължение – в началото на XX в., та чак докъм 30-те години – на възрожденския буржоазен дух на огромна работливост и чувство, че човек трябва да бъде „полезен роду“. Но вече осъвременено от протестантския англо-американски прагматизъм за здрав, чист, оптимистичен, обществено осмислен живот.

За работливостта на Стоян Бочев с какви ли достойни думи би могло да се каже? Едва завършил – като първенец – свищовската Търговска гимназия, баща ми постъпва на работа – стажант без заплата! – в клона на Земеделските каси¹, в Севлиево. Бързо-бързо инспекторите от София открили образцовия работник. Та го преместват в централата, в столицата. Само още няколко години и за работата му и честността му го издигат за касиер на централното управление на БЗКБ². В това време преподава и счетоводство във вечерната гимназия „Меркурий“, превежда френски книги на стопански теми, сам пише други. През пролетта на 1914 г. новоучредената Со-

¹ Земеделски каси – държавни кредитни учреждения, създадени на основата на общополезните каси (учредени от Митхад паша) за кредитиране на земеделското население. Организиран се съгласно устав, одобрен на 27 юли 1878 г. от ръководителя на Временното руско управление в България княз А. М. Дондуков-Корсаков. – *Бел. ред.*

² Има се предвид Българска земеделска банка – институция за земеделски кредит; започнала дейността си през 1904 година. – *Бел. ред.*

Стоян Бочев, 1927

фийска фондова борса го избира за пръв свой секретар. Но почва войната и наместо в борсата, той се озовава... при Криволак¹. Което не му пречи – там, при Криволак, на няколко километра от фронта, годината е 1917 – да преведе от френски книга за... апостол Павел! И не само да я преведе, ами – какво е правил и струвал, той си знае – и да я публикува (имам я, с неговия предговор, датиран „Криволак, 1917“).

¹ Криволак е село в Македония, край р. Вардар, южно от Велес. По време на Първата световна война (17–23 октомври 1915) край Криволак се води бой между 7-ма българска и 122-а френска дивизия. – *Бел. ред.*

В началото на 1918 г. го прибират от фронта и го изпращат във Виена и Будапеща да проучи тамошните фондови борси, защото правителството – намерило и то кога! – е решило най-сетне да отвори софийската. Но когато Александър Малинов става министър-председател, той го изтегля за пръв заместник на генерал Протогеров, тогава главен директор на стопанството (на ДСГОП – Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост¹). Само че Протогеров е генерал, но не и икономист. Веднага след катастрофалния за България край на войната, есента на 1918 г., той потъва обратно в македонските работи и ДСГОП е поверена изцяло на Стоян Бочев, който става фактически диктатор на стопанството на страната. Научих го едва преди няколко години, като бях взел да прелиствам „Държавен вестник“ и периодичния ни печат от 1918–1919 година. Който иска да се убеди, че е имало такава „стопанска диктатура“, както и че тогава – 1918–1919 г., непосредствено след войната! – стопанска криза е нямало, нека отвори специалната притурка² на Държавен вестник, излизаща през ден, за действията на казаната дирекция – там всичко е написано черно на бяло. Но два дни преди Александър Стамболийски да замести Теодор Теодоров – есента на 1919 г. – баща ми излиза в оставка, убеден, че няма да може да работи със земеделците, твърде елементарни в икономиката. Открива борсата си и се бори за буржоазната концепция на стопанството.

¹ Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП) – със закон от 15 март 1915 г. е създаден Централен комитет за стопански грижи и обществена предвидливост под непосредствения надзор на Министерския съвет. ДСГОП е учредена в 1917 г. с цел организиране във военновременни условия изхранването на населението в страната и на фронта, както и снабдяването му с предмети от първа необходимост. Обявена е в ликвидация през 1928 година. – *Бел. ред.*

² „Известия на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост“, който излиза с различна периодичност от 1917 до 1921 година. – *Бел. ред.*

Спомените ми за него от онова време са: сутрин рано-рано го чувам във да пее, вече прекопава градината ни – малка, ама в нея има всички възможни плодове и зеленчуци; чува се от задното дворче как чука, поправя курника... Яйца не купувахме; той насаждаше квачка, отглеждахме и пилета. Обувки за децата? Беше научил кварталния кундураджия¹ да ни ги шие от разни стари ботуши – спомени от войната. Дрешки ни сгласяваше... сестрата на Георги Димитров (протестантка и тя – в онова младежко християнско дружество заедно с нас). Майка ми имаше шевна машина, правеха с нея двете каквото можеха, но ни обличаха не зле. Живот скромнен, прибран. Тъй живееше главният директор на ДСГОП и стопански диктатор на България в 1919 година. Освен, в плюс, онази висока, черна, лъскава кола със стърчащия вътре шофьор Киро и отвън – с резервната гума, вързана с каишки на калника. Тази кола вземаше от къщи баща ми сутрин и го връщаше от работа вечер, а появяването ѝ в нашата уличка беше всеки път цяло събитие. Такова бе и за мен: държавната работа е значи нещо много важно, ценно – щом я... возят в подобна кола... Душата човешка се формира не от четене на „конско“, ами от четене страниците в книгата на живота.

Та ето още една страничка. Разказва ни един ден леля Магдалена – онази сестра на Г. Димитров, гдето заедно с майка ми ни шиеше дрешките – как, когато юноша още, брат ѝ Георги ходел в неделното училище в черквата на ул. „Солунска“, пасторът Стоян Ватралски веднъж му извъртял плесница, загдето нещо много „опонирал“. „Един ден аз ще изгоря тази черква!“ – хукнал Георги навън и повече не се върнал. Симпатиите ми, трябва да си кажа, бяха напълно на страната на по-

¹ Кундураджия (тур.) – обувчар. – *Бел. ред.*

търпевшия. Този пастор Ватралски – боянски протестантски неофит¹, завършил теология в Харвард като мисионерски стипендиант, беше висок, кокалест старец с брада а ла Л. Н. Толстой. С баща ми се уважаваха, ама самия мен той – да оставим шамара, залепен на Г. Димитров – ме отблъскваше със своето предизвикателно преклонение пред САЩ: „Маалката България... Великата Америка...“ Не – като го чуех, нещо в мен се дърпаше. Християнството има най-неочаквани последствия: развива чувството за собствено достойнство – лично, социално, национално. За шамара не зная, но бунтарството на Г. Димитров има корена си в даденото му чрез мислите... Християнство!

По същество съвсем не бях антиамериканец. В „Рицар“ – дискуссионната ни група в ИМКА, – при някаква „класификация“ на политици, обявих, че най ми харесва... Джордж Вашингтон. Защо ли? Защото се вдигнал срещу поробителите англичани, борел се за независимост...

Стана превратът на 9 юни 1923 година². Аз, естествено, се почувствах на страната на Стамболийски. Как така ще го убиват: та нали е избран! А пък и „шпицкомандаджиите“³, които тогава като ученик в трети прогимназиален клас зървах из улиците на София, хич не ми допадаха. По моите схващания те – с тия кожени колани, демонстративно запасани на кръста и със затъкнатите по тях пистолети – имаха вид повече на

¹ Неофит (гр.) – новопокръстен, новоприет в някоя религия. – *Бел. ред.*

² Извършен от Военния съюз и Народния съговор с подкрепата на Двора за сваляне на правителството на БЗНС начело с Ал. Стамболийски. – *Бел. ред.*

³ Шпицкомандаджии – шпицкомандите са въоръжени групи в помощ на полицията и войската по време на Септемврийското въстание от 1923 г. и след комунистическия атентат в църквата „Св. Неделя“ през 1925 година. – *Бел. ред.*

хъшлаци¹, отколкото на „освободители“. За настроенията ми изигра роля може би и симпатягата млад американец Маркъм, довчерашен директор на Самоковския колеж, но изпъден оттам за „чудноватостта“ си, и сега журналист, който идваше вкъщи и убедително говореше в защита на земеделците. Нему правителството след „септемврийските събития“ от 1923 г. даде 24 часа срок да напусне България. И когато се върна към 1925–1926 г., ходехме заедно с него и трите му деца на екскурзии на Витоша.

Баща ми, като го запитвах при избори за кого гласува, казваше ми: „За демократите.“ Мисля, че питаеше особено уважение към демократа Ал. Малинов. Само че за личния му стопански възход изиграха главна роля други: хора от ония, които тогава обикновено наричаха „народняци“. Именно Старият Губиделников² и Старият Буров³. Скоро след 9 юни 1923 г. те го поканиха в тяхната делова групировка. Той стана директор на Първо българско застрахователно дружество „България“⁴, скоро влезе в управителния съвет на Българска търговска банка⁵ и други предприятия на тази група, обхващаща и „Гранитоид–Орион минпирин“⁶. Нещо, което обаче не попречи на този страшно работлив човек тъкмо тогава

¹ Хъшлак – безделник, нехайник, скитник. – *Бел. ред.*

² Става дума за Георги Губиделников (вж. данни за него в именния показалец). – *Бел. ред.*

³ Авторът има предвид по-големия от братята Бурови, а именно – Иван (вж. данни за него в именния показалец). – *Бел. ред.*

⁴ Учредено е в Русе през 1891 г.; преустановява дейността си през 1946 година. – *Бел. ред.*

⁵ Българска търговска банка е учредена в Русе през 1895 г. с активното участие на Г. Губиделников, чийто несменяем директор е след 1905 година. Една от най-големите и влиятелни български частни банки. – *Бел. ред.*

⁶ Индустриално акционерно дружество, основано през 1912 г. в София; приемник на Първо българско дружество за бетонна индустрия, създадено през 1908 г. „Гранитоид“ построява модерна циментова фабрика край гара Батановци (по-късно Темелково), която функционира от 1914 година. – *Бел. ред.*

да напише и книга за акционерното дело в България¹, да оглавява 2–3 години като главен редактор „Списание на Българското икономическо дружество“, да пише брошури по проблемите на БНБ, да публикува статии в изданието си, да изнася доклади по въпроси на държавните финанси и народното стопанство, да пише във в. „Мир“, а вкъщи с нас, децата – под форма, че „се съветвал“ в семейството по стопанската си дейност, – да провежда същински семинари по принципите на буржоазното стопанство. И всяка неделя да се вдигаме всички – в компания с 20–30 души от Младежкото християнско дружество – на екскурзия из Витоша: песни, веселби, игри. А той и снимки прави, дава ги за промиване, раздава, лепи из албуми, пише под всяка снимка какво става на нея, кои са там – и то с някакво „бяло мастило“, което сам беше изобретил! Този човек намираше време за всичко.

За всичко – включително и за обществени инициативи. Християнското дружество, то се знае, разширяваше дейността си под неговото председателство. Но сам той и бюлетина „Младежки вестител“ редактираше, печаташе, експедираше. След септември 1923 г. изпрати представител на ИМКА в комитета на Екатерина Каравелова против жестокостите при потушаването на въстанието. Взе, заедно с хората около в. „Мир“, инициатива за „един Робърт колеж² край София“ – американският колеж, който след няколко години се откри в землището на с. Симеоново, е резултат от тази инициатива. Един ден хората четат статия от него във в. „Мир“ – възхваля на тогава още малко известния бъдещ „певец на Витошата“, художника

¹ Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. С., Съюз на акционерните дружества в България, 1925. – *Бел. ред.*

² Взира се американското учебно заведение, основано през 1863 г. в Цариград от д-р Хамлин и нюйоркския търговец Кристофър Робърт, в което са учили много българи (Ив. Ст. Гешов, С. Панаретов, К. Стоилов, М. Маджаров, Т. Иванчов, И. Плачков и др.). – *Бел. ред.*

пейзажист Атанас Михов, когото много ценеше и чиито картини откупуваше. Построи си виличка в Чамкория (днешния Боровец) – Михов и неговият приятел художник, съдията Доганов, бяха там, когато и колкото си искат, да работят из Рила и да рисуват. Но в политиката не се бъркаше. Оная книга за акционерното дело беше публикувана заедно с приноси от Александър Цанков и професора по статистика Мишайков – бъдещите баш деветоюнци. Бяха го канили, беше отказал. Защо – питах го един ден. „Ще се оцапам, отвърна. Политик, прибави, трябва да се става само чрез избори, не чрез преврати.”

Сам по себе си бе цяла школа. Когато вече го нямаше, чувал съм мнозина да въздишат благодарно за многото, което са научили от него. А зная и един негов най-близък навеки, носталгично въздишащ, че късно го е оценил. Но по-добре късно, отколкото никога: ако това е утеха де, отче благи...

Семейството на Стефан Бочев (около 1927). Прави – бащата Стоян и сестрата Лидия. Седнали – братът Борис, майката Славка и Стефан

Висше образование в Цюрих и Женева

Та това беше семейството и атмосферата в него. Когато в 1929 г. завърших II мъжка гимназия в София и потеглих за Цюрих да уча право, в мене бяха заложени корените на бъдещите ми непоправимо демократически, практическо-християнски и може обобщаващо да се каже... „европейски“ убеждения.

Към тогавашния хем „демократичен“, хем пък преследващ комунисти и земеделци режим в България питаех дълбока резервираност. Толкова повече че към 1927–1928 г. почна да се разплита чорапът, да се узнава все по-подробно какво е ставало в България в периода 1923–1925 година. От свидетели сам чух някои неописени страхотии, гръмнаха стиховете на Никола Фурнаджиев.

Та комунистите – абсолютното зло? Съвсем не бях убеден.

Бях имал в гимназията за съученик много свястно момче комунист. Вярно е, че начинът, по който спореше – каквото и да му речеш, все вика „Ами тъкмо затова аз съм прав!“, смятайки, че тъй се спорело „диалектически“ – ми се виждаше абсурден. Но иначе Минчо беше и способно, и добро момче. Саша Попов му даваше безплатни уроци по цигулка – толкова го беше харесал. Дойде Минчо и в нашата група „Рицар“, в МХД (ИМКА). Ясно е, че е идеалист: комунизмът е неговият начин да смята, че ще бъде полезен на народа.

Преди заминаването
за Швейцария, 1929.

През ваканция в София, 1931.

На връх Мусала, началото на 30-те години

Той значи беше наясно, че трябва да е полезен. А и знаеше как. Ами аз? За задължението човек да употреби живота си полезно, бях наясно. Но как?

Така пристигнах в Цюрих през есента на 1929 г.: ще уча право. Което и записах. Само че веднага потънах във факултетите по филология, философия, история – досущ лакомо дете, пуснато в луксозна сладкарница. Пристрастих се особено към лекциите по индогерманско сравнително езикознание и санскрит.

А съответният професор – Леман, титулярът по тия дисциплини – се пристрасти към този единствен несъмнено истински интересуваш се от дисциплините му студент. Бях записал право, а съм все при него. Другите му студенти са и те там, ама само защото трябва да имат взети изпити по неговите предмети, та да могат да си получат дипломите. Именно затова, усещах, този човек преподаваше единствено за мене: все насам гледа, непрестанно дава сравнения със старобългарски. Как се радваше този безспорно влюбен в науката си преподавател, че има един истински студент – такъв, който е там от интерес към тази наука, за която той самият живееше!

Но в Цюрих, освен моето университетско образование, почна – чрез състудентите ми, чрез семействата, в които живях като „плащащ гост“, чрез обществения и политически живот на града – отварянето на очите ми за това, което в дълбочина е Европа. Измежду състудентите ми при проф. Леман най-способният беше млад абат: готви се за игумен на католишки манастир, та затова му трябваше и тази диплома. Разговорите с него ми напомниха за ... Минчо: и той – подобно на моя съученик от II мъжка, с неговия комунизъм – си знаеше единствено своето, своя... католицизъм.

Само че абатът, в сравнение с моя комунист Минчо, бе къде по-разнообразен в аргументациите си, пък и много повече... изслушващ. Та и защо ли не: човекът беше спокоен като къс мрамор, който е част от огромна катедрала – такова беше, усещах, вътрешното му самочувствие, увереността в правотата на вярата и на собствените убеждения. Чрез него получих първото предущаждане какво е католицизмът – първото, но не и последното: тази негова, караща те да тръпнеш... катедралност.

На 1-ви май цюрихските комунисти устройха „първомайска манифестация“: около 300 души крачеха през града начело с... полицейската музика, която бяха наели за целта! Очевидно тука е „друг Господ“ – нямаше ги нашенските жандармерийски кушии из софийските улици, с голи шашки и нагайки подир бягащите окървавени студенти и одърпани каскетлии. Ред, рамки, свобода... в рамките. И пито-платено!

Заведе ме една вечер младият абат в студентска бира-рия: в салона на горния етаж йезуит спори със студенти атеисти на тема има ли Бог. Бяхме в тоя „закрит“ салон, понеже над йезуитите в Швейцария имало възбрана за каквато и да било дейност. Този бе като някакъв средновековен рицар, отбраняващ своя Бог: сам срещу всички нас. Бил с 3–4 доктората по разни науки, но там и без това обяснение си личеше: срази всички наши възражения и аргументи, направи ги на пух и прах...

В друга бира-рия швейцарски студентски „братства“ – фуражките им на главата, пеят, пият бира. Ама всичко е „между свои“: към чуждестранните студенти – любезна, но надменна студенина. Кой знае, рекох си, може би и моят абат ходи с мене само от... християнска принципност?

Така че реших да се преместя в Женева: тук, в Цю-

рих, е все още ХІХ век – ще бягам там, в Женева, при ОН¹, при... „новото“.

Прочее, като се прибрах за лятото в София, посетих Ив. Пеев-Плачков, директора на в. „Мир“: да ми даде писмо до Секретариата на ОН, че ме назначава постоянен кореспондент при „Женевската институция“ – нали бях вече публикувал, от Цюрих, две първи дописки по международни въпроси. Мълчаливо старче. Изслуша ме. „Пишете“, каза и ми даде нужното писмо. И в края на септември 1930 г. ето ме вече в Женева и при ОН.

Този път обаче не само записах право, но и сериозно почнах да посещавам правния факултет. Обаче не мина много време и дейностите в Обществото на народите до такава степен приковаха всичкия ми интерес, че повечето си време прекарвах там.

¹ Общество на народите (ОН) – международна организация за колективна сигурност, мир и международно сътрудничество. Създава се след Първата световна война по инициатива на държавите победители Великобритания, Франция и САЩ (впоследствие САЩ не влизат в ОН). Проектоуставът е предложен от американския президент У. Уилсън и е приет в окончателната си форма на 28 юни 1919 г. на Парижката мирна конференция. Към средата на 30-те години в нея членуват 58 държави. Има четири основни органа – Секретариат, Съвет, Общо събрание и Постоянен международен съд. Разпусната е през 1946 г. и е наследена от Организацията на обединените нации (ООН). – *Бел. ред.*

Журналист при ОН

Среща ме един ден деканът на правния факултет проф. Ришар: „Вие, мосю Бочев, студент ли сте още? Не Ви виждам вече от доста време...“ Ама – любезен, учтив, мил почти. Промърморвам нещо, че аз там, в Обществото на народите, защото е толкова интересно... „Добре, добре“, отвърща. С една дума този човек чисто и просто наистина разбираше, че моето ходене в ОН беше не по-малко поучително и формиращо за мене, отколкото посещаването на неговите курсове. Както и впрочем излезе.

Право в Женевския университет завърших през 1933 година. Следната година взех и приравнителни изпити, нужни, за да ми се признае и „лисанс“¹ по стопански и социални науки. И от есента на 1934 г., снабден с тази втора диплома, почнах специализация в Университетския институт по висши международни науки (1934–1936).

Но голямото, истинското ми „следване в Женева“ беше в ОН – Обществото на народите. Там бяха събрали като във фокус проявите на международния живот на Европа и света, така че наблюдавах отблизо, в действие, всичките големи личности на международната политика, имах всевъзможни контакти с някои от тях, с колегите журналисти при ОН. Можех да видя и какво представляваше нашата собствена дипломация в и около ОН:

¹ Лисансие (фр.) – образователна степен във Франция, получавана след завършване на висше учебно заведение. – *Бел. ред.*

опознах българските представители, идващи – и идвали – в Женева, включително и някои бъдещи фигури в политическия живот на България след 19 май 1934 г., че и... след 9 септември 1944 година. А пък друга, но не по-малко обширна и задълбочена „специализация“, беше тази по западното буржоазно общество, чиито най-различни аспекти опознавах, включвайки се в живота на женевските швейцарски среди. Като знаеха, че нямам намерение да оставам в Швейцария, приемаха ме, прочее, не зле.

През онези шест мои женевски години се разигра цялата трагедия на постепенния провал на ОН: Конференцията за разоръжаването; осуetyаването на опита за „аншлус“¹ на Австрия към Ваймарска Германия; разобличаването като празни думи на приказките за „Европейска федерация“ и за „обединена Европа“ на френския министър на външните работи Аристид Бриан; подкопаването на ОН от германската политика, щом Хитлер взе властта; напускането на ОН от нацистка Германия скоро след отказа на Конференцията за разоръжението да признае „равноправието“ на Германия в областта на въоръженията; „отказът“ провал на Пакта на ОН като инструмент за международна сигурност поради неготовността на великите сили да се намесят в Манджурия², последван от не по-малко жалкият отказ да се помогне на независимата страна-член Етиопия (нападната от Италия на Мусо-

¹ Аншлус (нем.) – присъединяване. Нацистският режим в Германия води политика, целяща насилственото присъединяване на Австрия. Тя постига успех след оставката на австрийския канцлер К. Шушниг на 11–12 март 1938 година. – *Бел. ред.*

² През 1931 г. Япония окупира Манджурия (историческо наименование на днешните североизточни части на Китай) и създава там марионетната държава Манчукуо (Манджоу Го). – *Бел. ред.*

лини, за да бъдела превърната в... колония)¹.

Какво означаваше всичко казано? Международната организация – каквато я имаше, добра или лоша, но все пак учредена в 1920 г. – се проваляше. Само че ако политическото име на това е... „революционна ситуация“, на международното поле този термин си има много по-просто и познато название: „Война“! Червеното ѝ зарево блика вече на много места, значи – отива се към катастрофа навред, щом ОН не може да я спре никъде...

През всичките тези години – по-специално докъм 1934 г. – прашах от Женева на в. „Мир“ големи количества кореспонденции, които Ив. Пеев-Плачков публикуваше много често и като уводни статии. Скоро след 19 май 1934 г. Георги Кулишев, когото Никола Мушанов беше пратил в Женева божем кореспондент на БТА, а в действителност, за да го укрие от ванчемихайловските² убийци (той отрано сутринта до късна вечер киснеше из кулоарите на ОН, чувствайки се там все пак донейде в безопасност), бе извикан в София за директор на в. „Нови дни“³ (официоза на звенарското правителство). От вътрешната политика в България тогава не се интересувах. Мислех, ще си призная, че

¹ През 1935 г. Италия започва война срещу Етиопия. На 5 май 1936 г. завладява Адис Абеба. Западните държави провеждат политика на неутралитет, която улеснява агресията. Италия анексира Етиопия и я включва в колониите си. Страната се освобождава през 1941 година. – *Бел. ред.*

² Съратници на Ванче (Иван) Михайлов (1896–1990), деец на национал-освободителното движение на българите в Македония и Одринско; един от ръководителите на ВМРО; привърженик на тактиката на индивидуалния терор. След Втората световна война живее в Италия; автор на четири томника „Спомени“ (1958–1973). – *Бел. ред.*

³ Утринен всекидневник. Излиза в София от 24 авг. 1934 г. до 31 дек. 1935 г. и е издание на Дирекцията на обществената обнова, създадена от правителството след Деветнадесетомайския преврат от 1934 година. – *Бел. ред.*

19 май¹ е бил дело на... цар Борис! Така че защо не: приех поканата на Кулишев и почнах да пращам кореспонденции на „Нови дни“. Но това не бяха статии, ами репортажи – главно по телефона – за разправииите на България с Икономическия комитет на ОН около постоянните ни плачевни молби да се отлагат наши плащания по стари, а и не чак толкова стари заеми. Петър Тодоров, тогава финансов министър, и Добри Божилов, подуправител на БНБ, през три месеца пристигаха за нова просия...

Тъй стана, че есента на 1934 г. председателят на известната и в САЩ, и в цял свят вашингтонска Брукингс Инститиушън² проф. Оливър Харди ме препоръча на сравнително новия тогава в. „Вашингтон пост“ за кореспондент в Женева. Но се оказа, че освен наблюдател в Лондон изобщо нямаха друг кореспондент на целия европейски континент; така че пишех в този вестник не само на женеВСки теми. Скоро се обадиха и други американски вестници да им пращам материали; и почнах да помествам кореспонденции в „Канзас Сити Стар“ и „Сейнт Луис Пост–Диспач“.

Само че колкото повече пишех, толкова по-ми ставаше ясно, че журнализмът е като работата на кучето покрай кервана... Така че в лятото на 1935 г. вече изоставих писането във в. „Мир“, особено пък когато отстраниха от ръководството му онзи голям, несравним наш журналист Ив. Пеев-Плачков. Увеличих ровенето в библиотеката на ОН, но предимно в тази на Международното бюро на труда. Там бях открил извънредно

¹ Превратът на 19 май 1934 г. е извършен от политическия кръг „Звено“ и офицерската организация „Военна лига“. – *Бел. ред.*

² Брукингс Инститиушън (*Brookings Institution*) е един от най-влиятелните американски мозъчни тръстове. Създаден през 1916 г. от филантропа Робърт Брукингс като „първата частна организация, чиято цел е да анализира държавната политика на национално равнище“. – *Бел. ред.*

богата информация върху СССР, тема, която специално ме интересуваше, защото исках да разбера какво е собствено конституционното устройство на тази от капитално значение за нас страна. А пък за библиотеката на Института, в който специализирах, имах даже отделен личен ключ: там можех да влизам по всяко време и да работя вечер, докогато искам, така че оттам излизах често едва към среднощ.

Да си журналист при ОН, беше да си в дипломатическа супершкола

Заседанията на Съвета на ОН, както и на комисиите и комитетите му, се свикваха в немного съвсем „интимни“ зали – в действителност „големи стаи“. Журналистите бяхме на няколко метра от заседаващите, всичко ставаше не само пред собствените ни очи, ами в някаква „камерна“ обстановка. Понякога се стигаше даже до одобрителни или неодобрителни звуци от нашата трибуна – с място за най-много до четиридесетина души, но присъстващи обикновено към двадесетина. А при една, станала тогава прочута, сцена по време на заседание на Съвета на ОН, нашият председател – говоря за Организацията на журналистите, акредитирани при ОН, по него време нещо като „Камарата на лордовете“ на европейския журнализъм, – маститият кореспондент на „Манчестър Гардиан“, тръгна надолу по стъпалата между седалките ни, като отправяше велегласен протест – *„Monsieur le Président, on nous offend!“*¹ – против наглото държане на говорещия председател на Сената на Данциг, извикан за отчет. Този нацист беше ни се... изплезил, защото при някакъв негов собствено нецензурен израз, от трибуната ни се понесоха „разни звуци“. Антъни Идън, който председателстваше заседанието на Съвета на ОН него ден, се пообърка за миг, но все пак намери изход от положението, като на протеста ни отго-

¹ Господин президент, обиждат ни! (фр.). – Бел. ред.

НБКМ – БИА

Заседателната зала на Обществото на народите, Женева

вори – кой знае защо и той на... френски: „*Je n'ai rien vu!*“ („Не съм видял нищо!“)

Текстът на всяка реч за заседание на по-главен орган на ОН, особено пък на Съвета, тогава почти винаги се връчваше предварително на мис Уорд, шефката на техническата служба по печата – за превод, отпечатване на циклостил и раздаване на английския ѝ и френски текст на присъстващите журналисти. Така че ние, журналистите, имахме пред себе си текстовете на речите, които долу, на няколко метра от нас, участниците в съответното заседание „произнасяха“, тоест... четяха на глас. Ако обаче някой оратор импровизираше, веднага щом завършеше речта му, следваше консекутивен¹ превод и то – на невероятно висококачествено равнище. Седнали в центъра на „подковката“ – каквато форма имаше ма-

¹ Консекутивен (лат.) – последователен. – Бел. ред.

сата, около която бяха местата на заседаващите, – двама титулярни преводачи на ОН стенографираха казаното и моментално след завършването единият от тях скачаше и буквално „изпяваше“ – в съвършен превод и при абсолютно спазване и на смисъла, и на нюансите, та и на интонациите – думите на говорившия. Не, те не резюмираха – те даваха всичко, бяха феноменално съвършени, тези двама световно известни преводачи. На френски превеждаше Рене-Луи Пиашо, женевски писател, за когото се твърдеше, че бил „потомък на Русо“ (така се случи, че дълго живях на плас „Тьондер“ № 5 при една старица – майката на този писател и преводач). На английски – английско „петле“, искрящо от интелигентност, съобразителност, неуморимост. Впрочем до час-два след подобно експромптно изказване записът и преводът му вече се появяваха залепени на таблото в залата на журналистите.

Пред нас буквално, може да се каже, дефилираха всичките звезди на международния политически живот. А щом пък се очертаеше по-значително събитие в някой орган на ОН, в Женева довтасваха и примадоните на европейския журнализъм – тогава бяха главно французи. И имаше защо: живеехме все още във Версайска Европа¹...

¹ Европа след сключването на Версайския мирен договор от 1919 г., отбелязващ края на Първата световна война. Подписан е във Версай, Франция, на 28 юни от победена Германия, от една страна, и удържащите победа 27 съюзни страни. – Бел. ред.

Българите в Женева и в ОН: дипломати, журналисти, студенти

Да почнем с дипломатите. Вярно е, че те представляваха тази България, която бе проиграла всичко в 1913 и 1915–1918 г. и която Ньойският мирен договор¹ беше жестоко наказал. Но това не бе главната причина за слабостта на нашите представители в Женева, доколкото изобщо такива се мяркаха. Те чисто и просто не бяха личности: тази е жалката истина. Политически погледнато, и Унгария беше в положение, подобно на нашето. Само че унгарците имаха граф Апоний, личност със собствена тежест и авторитет. Даже и Албания бе имала бележития епископ Фан Ноли...

Вярно е, че нашите представители са били и бяха мизерно платени. Но и да бяха добре – какво? Парите са полезни, даже необходими, но в ръцете на някого, когато той самият е нещо. Никола Политис (Гърция), Титулеску (Румъния), Рюштю Арас (Турция) бяха ярки, сами по себе си силни хора, не защото разполагаха с пари. Политис бе добре дошъл в кой ли не комитет, в каква ли не „работна група“, защото беше полезен със способностите и дипломатическото си умение, със своите такт и находчивост. Титулеску и Рюштю Арас бяха в кръговете на ОН като риба във вода – контактни, изказват мнения,

¹ Подписан от коалиционното правителство на Ал. Стамболийски на 27 ноември 1919 г. в парижкото предградие Ньой; съгласно него България губи излаза си на Бяло море (Западна Тракия), както и Западните покрайнини и Южна Добруджа. – *Бел. ред.*

лансират варианти, спомагат за намиране на компромиси. Наблюдавал съм, от друга страна, нашия управляващ легацията в Берн, Д. Миков, когото пращаха да идва и в Женева, колкото да има там и българско присъствие. Ех, имаше. Ала присъствие и нищо повече: измълчи г-н Миков и тази сесия и си отиде в Берн, и всичко е наред. Не беше впрочем само той – и други биваха натоварвани със същата мисия. И какво? Същият никакъв плод!

Задълбах по едно време в библиотеката на ОН в Женева: ще преровя всички дневници на всички органи на ОН, в които е участвал български представител, за да видя кога, къде, как наш делегат е взел думата, включвал се е в дискусии. Сизифовски труд и всичко на всичко едно единствено зрънце: **веднъж**, в някаква комисиция на ОН, скоро след приемането на България за член на ОН, български делегат, Михаил Иванов Маджаров, взел думата по някакъв въпрос. Невероятно, но факт: само толкова! А после? Нищо. Е, не съвсем: имаше традиционното прочитане, всяка есен, пред празната зала на Общото събрание на ОН, като дойдеше нашият ред в „общата дискусия“, все същата страничка жалки декларации, сричани от смутения, потящ се делегат, че България щяла да се придържа, както и досега, към Пакта на ОН...

В началото на 1934 г., мисля беше, пратиха най-сетне постоянен представител на България при ОН: беля-човек, който само след няколко седмици вече успя да забърка такава каша, та после трябваше да обяснява, че не го разбрали добре, че друго искал да каже. Покани ме тогава в представителството този г-н Н. А. да ми обяснява въпросната каша. И това беше първата ми среща с него, но писано ми било шест години по-късно, в Стокхолм повече от година време, вече като негов „колега“, да дипломатствам и представлявам България,

задача, която се оказа нелека... Но за това – като му дойде редът.

Едва когато Външно министерство бе поето от Кьо-сеиванов и той прати за постоянен делегат при ОН софийския banker Никола Момчилов, снабдихме се с достоен да представлява страната ни човек. Ако и не голяма личност, това беше личност с достойнство и характер, качества, които впрочем шест години по-късно доказа, през март 1941 г. в Лондон, като даде оставката си в знак на протест срещу „дипломатическата“ балканщина на Филов.

Не са се срещали никога под път и над път в нашата външна политика и дипломацията ни „големите личности“. Но такъв политик несъмнено беше Ал. Малинов. И Н. Мушанов го прати през септември 1932 г. в Женева – по спора ни с Гърция, за репарациите. Идеята беше да противопоставим на гръцкия представител, на знаменития Елевтериос Венизелос, еднакво мащабна личност. Ама не се оказа „на ниво“ Малинов, далеч по-слаб беше, трудно успяваше – ако изобщо успяваше – да парира гъвкавостта, агресивността, самочувствието на „великия критянин“, който в амбианса¹ на ОН бе в стихията си. В своите дописки до в. „Мир“ си изкривих душата – от нашия пуст „патриотизъм“ не казах истината. А тя беше, че той губеше дипломатическото сражение – Венизелос беше печелившият. Ами пък за антуража, с който бе пристигнал в Женева Малинов, Господи, има ли думи? „Включили ги в делегацията“, очевидно като заслужили, някакви съпартизани от „Народния блок“ – все хора тип „они да видат свет, а светото да види дзвер“, гдето има една нашенска проста, ама, уви, точна дефиниция...

Та заради тия и други подобни спомени, за мен

¹ Амбианс (фр. – *ambiance*) – атмосфера. – Бел. ред.

беше като сияние от друг свят, когато на приема, даден в „Отел де Берг“ от Едуард Бенеш в качеството му на председател на поредното Общо събрание на ОН – есента на 1935 г. трябва да беше, – нашият постоянен представител Момчилов ме взе под ръка и ме поведе към високия, около 50-годишен, много представителен мъж, облечен като в отлят на него фрак, под свода към съседната зала. Големи някакви, синьо-сиво-зелени, гледащи ви внимателно, а едновременно и сякаш забелязващи и всичко наоколо, гледащи и надалече, и надълбоко очи. Бях го вече забелязал, очите ми бяха останали в него: какъв човек!

– Господин министре, да Ви представя кореспондента на в. „Мир“ при Обществото... Господин Бочев, чест имате да се запознаете с нашия министър на външните работи...

Веднага знаех, че това беше първият европейска класа български дипломат, когото виждах. Само че можех ли да знаая, че той бил и... последният?

Така стана първата ми среща с Георги Кьосеиванов. И тук – две думи за начина, по който би трябвало да се подбират кадрите за дипломатическа работа. Зависи за каква. Правилно е секретари да се обучават специално, но за шефовете на мисии са нужни казаните вече хора личности. Ако из секретарските кадри израсне някой – много добре: такъв случай беше тъкмо Кьосеиванов. Но иначе – нека се вземат, откъдето се намерят: от стопанството главно, но даже и от политиката, и от културната зона. В Швеция през 1939–1941 г. видях: секретарите им са от кариерата, ама шефовете са чисто и просто... кадърни хора, личности. Водят – в есента на 1939 г. – решителни стопански преговори с Германия: делегацията от 40–50-годишни мъже; шефът им – 26-годишно банкерче, ама му сече пипето...

Но хайде – обратно, при журнализма ми в Женева, в ОН, и за нашите журналисти там. До есента на 1933 г. единственият акредитиран при ОН български кореспондент бях аз. Тогава се появиха изведнъж неколцина „нови”: Г. Кулишев (БТА), Любчо Крапчев („Зора”), Евтимов и Цилев („Ла Маседоан”), д-р Петър Григоров (някакво мистериозно „полско музикално списание“ – маскировка за този резидент на Коминтерна, какъвто след десет години се разбра, че бил). Кулишев очевидно беше само „проформа“ кореспондент на БТА. Петър Григоров скоро изчезна (отишъл да става адвокат на Георги Димитров; държеше също сказки из Швейцария, събираше пари за процеса в Лайпциг). Македонската група Любчо, Симето Евтимов, Цилев – работеха. Но скоро-скоро Любчо Крапчев остана сам: ония двама прекрасни български мъже станаха жертва на македонските междуособици, на вечното българско самоизстребване. Кой ли ги помни още? А какви чудни, кадърни, чисти млади българи бяха!

Други такива в Женева и около ОН? Ами че да, имаше: Щалев (бил кмет на Скопие), Анастасов (бивш депутат от Скупщината) – двама борци за правата на българското малцинство в Югославия, една предварително загубена кауза. Кой ги финансираше? Най-вероятно – Ванче Михайлов. Защото приблизително тогава, в Женева, около Института се завъртя и друг македонец, Й. Т.: доста добре владееше френски, все гледаше да пробута някоя дума в защита на македонската борба. Година-две така и станахме много близки. Разкри ми, че стопанисва имотите на ВМРО в... Южна Франция! Току изчезнеше нататък – да събира наеми от хотелите, които „организацията“ имала там. Сетне, към 1938 г., се премести в София, купиха май голям магазин на бул. „Княгиня Клементина“, пак за ВМРО...

Любопитна българска двойка в Женева бяха зетят на Стамболийски, симпатичният художник аматьор Ванко Бояджиев, и синът – Асен. Бях се запознал с тях през есента на 1933 г. във влака София–Белград; в югославската столица се разделихме: те останаха там, аз продължих за Женева. Но ги посетих сетне в двата скъпи четиристайни апартамента, където живееха. После вече с Асен не се събрахме, но с Ванко ни било писано дълги години заедно да крачим под върбите на Персин. Само че...

Само че: как, с какво се живее в четиристаен апартамент в Женева? Очевидният отговор е: с пари. Което пък значи: моите познати са имали тези пари, и тогава се пита – откъде? Или са ги получавали, но пък – от кого? По-вероятният от двата възможни отговора беше: имали са ги, но тогава се пита онова – „откъде“. И по необходимост мисълта се връща назад – към времето, когато Ал. Стамболийски беше четири години министър-председател на България.

Подобен въпрос възникваше в мисълта ми и като гледах онзи „представител на ВМРО“ в Женева, Й. Т., дето събира наемите на хотелите в Южна Франция. Ясно е: живее Й. Т. с пари от ВМРО, ония хотели са купени пак с такива пари. Но отгдето толкова пари у тая ВМРО? И какъв контрол, каква отчетност се води за тях? Пред кого?

Отдалеко, много отдалеко беше почнало да се натрупва у мен отрицателно отношение към политическото емигрантство и към борбата на вътрешнополитическото поле, водена отвън и със средства от съмнителен произход. Това отношение стана и един от решаващите фактори за връщането ми в България след 9 септември 1944 година.

Учи университетът, не ще питане. Ама най-вече учи животът. Имаше в Женева сравнително многобройно българско студентство. Ех, не бяха нашите студенти през

30-те години толкова много, както преди Световната война, когато надвишавали по брой даже и швейцарските. А са били тогава впрочем и доста качествени, та са ги гледали с добро око. Но по мое време българският студент беше станал слаба реклама за страната си: на много места под обявлението „Стая под наем“ стоеше прибавено и „Не за българи“. Но затова пък имаше комай чисто българска територия – кафе-бирарията на „Рон-Пое-де-Планпале“, където „официалният“ език беше български. Чак и келнерите бяха го научили, през отворените прозорци там отдалеко се чуваха нашенските цветисти изрази и плющенето на пуловете по таблите...

Прочутото студентско дружество, основано още в средата на XIX в. – „Единство“ мисля се зовеше, за връх на иронията, – заварих в пълна разруха: комунистите на една страна, националистите на друга, а имаше и групичка „леви земеделци“. Втурнах се да обединявам, обикалях квартирите, увещавах – поне цял месец пропиях за тая акция. Спомням си, че комунистите сякаш живееха единно, както и че там, където ги намерих, май не всички изглеждаха като „студенти“. Склониха най-сетне да дойдат на обединително събрание – младостта и наивността ми сигурно ги бе спечелила. Събранието се състоя. Маневрирания имаше безкрай, за председател мнозина бяха готови да „се жертват“, накрая обаче избраха мен – вероятно защото тъкмо аз не бях кандидат. Щастлив от обединението, отидох си за Коледа в България. Като се върнах след две седмици, дружеството „Единство“ пак беше доказало, че не си заслужава името.

Нейсе, свиках ново събрание – в „Брасери дю вен-тиен сиекл“, в задното салонче, около една голяма овална маса. Само че този път обединение няма, ами голям български бой: летят столове, бай... (как ли се казваше,

държеше една готварница, където хранеше нашенските студенти на вересия, този мил българин тип „Странджата“) плаче в един тъгъл, вика „Народът, той е невинен! Народът, той е невинен!“ и сълзите се стичат по старческото му, мило, родно лице...

Разбрах, че не мога да ги оправя, напразно си губя времето. И оттам нататък се оттеглих от участие в българските студентски работи. Останаха ми все пак няколко приятели. Между които най-много ценях Йордан Чобанов, бъдещ главен прокурор на Републиката, тогава чепато българче, което ходеше из Женева с някаква риза рубашка, бродирана отгоре на всичко с нашенски шевици, а пък за „капак“ – дебел, червен шнур около кръста с... два пискюла накрая! Харесваше ми и че има идеи, а и за това бравирание¹ на „общественото мнение“. Пък и като се изключи моят швейцарски приятел Марк Шеневьер, който единствено беше по-добър по успех от нас двамата, ние с Йордан представлявахме силата на нашия курс във факултета по право. И сега виждам вирнатия му, накъдрен перчем да трепери на предните банки и вдигнатия дидактически марксистки пръст – все разправя за „единственото правилно решение“. Беше изгонен от всички университети във Франция – за „комунистическа дейност“, твърдеше той... Като се разделихме през 1933 г., пътищата на живота пак ни събраха чак един ден на 1956 г.: той – посланик на разположение във Външно министерство, чакащ агреман за Анкара, аз – хамалин в клон 3-ти на „Пренос-превоз“ в София. Наприказвахме се приятелски както някога, все едно, че вчера сме се разделили. Проклинаше „унгарските събития“: да не били те, студената война отдавна да е свършила, Съветите след Сталин имали други идеи,

¹ Бравирам (нем.) – пренебрегвам, отнасям се с пренебрежение или предизвикателство. – Бел. ред.

но станалото в Унгария спряло хода на историята. Допадаше ми тоя човек: усещаш го, че е истински вярващ комунист, убеден, а отгоре на това и мислещ, нещо тъй рядко при „другарите“. Смятам впрочем, че на тях той, макар и тъй стар, истински комунист, не им допадаше съвсем: кой го знае, демек, дали му е чиста работата – нали е учил „на Запад“... Умря като постоянен делегат на НР България при ООН, в съмнителни обстоятелства обаче: съветник при него беше станалият сетне прословут Иван-Асен Георгиев, когото един ден току обесиха в София като шпионин. А Йордан взе, че скоро след това се разболя „от рак“. Така свърши впрочем и другият ми по-виден женевски приятел комунист – д-р Петър Григоров.

Тъй като стана дума за него, има една странна случка, която може би ще представлява интерес като репер в лабиринтите на комунистическия мрак. С него след Женева се срещнахме чак петнадесетина години по-късно – на прием в американската мисия в София, през 1946 година. Идват някакви при мен: „Д-р Петър Григоров Ви чака в съседната стая...“ Посрещна ме там във всичкия си блясък на „началник-кабинета на другаря Димитров“. Заобиколен от сонм¹ „другари“, доста изпълнен с важност. И основателно: да си началник-кабинета на вожда и учителя на българския народ бе повече, отколкото да си например такъв на Георги Кьоосеванов, в скромната царска Българийка. Какво сме говорили, не помня – пък и какво ли се говори на дипломатически приеми. Интересна е друга среща, през 1948 г., година и половина по-късно. Бе отминал – беше вече провален от категоричната телеграма „Нет!“ на Сталин – опитът на Тито и Димитров за българо-югославско сближение.

¹ Сонм (старин.) – голям сбор от лица, множество, тълпа. – *Бел. ред.*

Та случката мистерия – студен февруарски ден на 1948 г., крача през градинката с розите между ректората и Народното събрание. Прехвърчат ледени снежинки, няма къдрав човек наоколо. Ха – насреща ми се задава Григоров, самичък и той. Пък и комай като мен мрачен ми се стори. Само че аз имах за какво: бяха ме вече уволнили от Външно министерство. Но той защо ли?

От дума на дума, пита ме, като съм уволнен, нямам ли някакъв имотец в провинцията – да се махна оттук, там да ида, та да ме забравят. Нямам, рекох. Добре ще е, посъветва ме, да купите нещо такова и да изчезнете там, далеко от София. И довиждане. И миг още, ама чакай: добре ли бях чул? Защото след тези последни думи към мен, беше прибавил: „Аз смятам така да направила...“

Ръси февруарският тънък снежец. Вървах и не вярвах на ушите си: „Какво? Началникът на кабинета на Георги Димитров се готви да се укрива? Какво означава това? Не ли, че тях – не само него, ами и шефа му... вече ги преследват? Четири месеца по-късно видях за последен път Георги Димитров: съвсем отблизо, беше досами мене – това стана на приема за националния празник на САЩ. Боб Хорнър беше ме поканил, ако и да бях вече уволнен. Димитров имаше съвсем здрав вид. Но д-р Петър Григоров го нямаше с него. Ами го придружаваха някакви двама стройни младежи с твърде спортен вид – тогава терминът „бодигард“ не беше се още родил. Твърде спортен и... твърде руски вид. Та вождът и учителят беше, значи... под стража! Мина само година и Георги Димитров беше вече труп. А пък д-р Петър Григоров – ни се вижда, ни се чува. Чак някъде към 1960 г. се спомена името му: пращат го посланик във Виетнам. Но жив оттам не се върна...

Шарят спомените ми: вървят по-скоро по теми и лица, отколкото хронологично. Но нали всъщност са не спомени, а щрихи – по повод и от тези лица и теми – за автопортрет. Та колко хронология, освен приблизително, да се очаква в едно... портретиране?

Край на женевския период: лято на 1936 – обратно в София

В Университетския институт за висши международни науки, в който специализирах след завършване на право и вземане изпитите за „лисанс“ и по стопански социални науки, лекции четяха и семинари водеха световно реномирани капацитети: теория на правото – Ханс Келзен; международна политика – Пол Буркен, професор в Брюкселския университет и постоянен делегат на Белгия при ОН; Жорж Сел, професор по международно право в Сорбоната, ни излагаше своите твърде нови схващания за развитието на световното общество (след войната стана световният юрист на най-високия юридически пост при ООН; избраха го председател на Комисията за кодификация на международното право, орган на ООН); Уикъм Стийд, бивш директор на „Таймс“, четеше лекции по журналистика; проф. Ото Хьоч – германски икономист, работил 9 години в СССР по силата на договора Ратенау-Чичерин (от Генуа, 1922 г.)¹, ни запознаваше със съветската система на администрация и стопанство; Пол Манту, професор от Сорбоната и секретар-преводач на „Голямата четворка“ от Версай 1919–1920 г., беше живата

¹ Става дума за Генуезката международна конференция (10 април–19 май 1922) по икономически и финансови въпроси с участието на представители на 29 страни (вкл. СССР) и 5 британски доминиона. По време на конференцията се сключва т.нар. Рапалски договор между СССР и Германия за възстановяване на дипломатическите отношения, взаимен отказ от претенции, за търговско-икономически връзки. – *Бел. ред.*

история на мирните договори от края на Първата световна война, както и на основаването на ОН. Идваха за седмични лекции от по пет дни хора като Гулиелмо Фереро (световно известен историк), граф Карло Сфорца (бивш италиански министър на външните работи преди фашизма)...

В семинарните работи бяхме групички от не повече от 7–8 специализанти: доклад на някой от нас, следват разисквания, професорът участва наравно с всички, единственото, за което следи, е качеството на аргументацията. И то – при пълна свобода, включително на маниерите: един пуши, друг държи чаша чай, трети си опънал краката на ръба на дългата, овална маса, всичко напълно „сан фасон“. Това беше същинска „академия“ в древногръцкия смисъл на термина, само че специализирана по дисциплините, засягащи раждащата се най-сетне организация за управление на възникващото световно общество на държавите, в очакване да стане такава на... народите. Студентите бяха предимно от САЩ, сетне Великобритания и доминионите ѝ (Канада, Австралия), по няколко германци, скандинавци, швейцарци, от средноевропейските държави, от Балканите, от Латинска Америка. На лекциите на международните светили да слушат идваха дипломати и журналисти от ОН, женевски интелектуалци. Един такъв лектор – по европейска история – беше и младият още проф. Карл Буркхарт – бъдещият комисар на ОН в Данциг и сетне председател на Международния комитет на Червения кръст в тъй отговорните военни години (1939–1945), с когото още тогава ме сближиха женевските ми връзки. Внук¹ на великия Якоб Буркхарт (учителя и приятеля

¹ Тук авторът греша: Якоб Буркхарт (вж. биографични данни в именния показалец) не е бил семеен и няма преки наследници. – *Бел. ред.*

на Ницше)¹, имал дългогодишна интелектуална близост с Рилке², това беше европейски интелектуалец от най-висока класа. Добил и пряк дипломатически опит като секретар на швейцарските легации в Лондон, Анкара³, дружал във Великобритания с Ото фон Бисмарк⁴, в Турция – с Кемал⁵, този „европеец“ се чувстваше на свой терен в какво ли не, включително и когато седнеше пред рояла си и почнеше да импровизира...

Добре стана Впрочем, че цитирам тука Карл Буркхарт. Идва тъкмо да подчертае мисълта ми – дори и тогава, а сега повече от всякога, – че „наука“ се усвоява не чрез слушане на лекции, ами – чрез „плуване“ в действителността. Която пък са... хората. Защото това имам по същество предвид, като сигурно вече не за първи път казвам, че женевското, а нека речем по-точно направо и „европейското“ си образование, получих главно от дейността си като журналист при ОН, от непосредственото общуване със събитията, деятелите, „обществото“ на ОН, а и на самата Женева, една от „европейските духовни столици“, „протестантския Рим“. Онзи Марк Шеневьер, моят швейцарски състудент и приятел, беше от стар, най-

¹ Младият проф. Фридрих Ницше работел в Базел редом с Якоб Буркхарт – уважавал го високо, посещавал всичките му лекции и публични сказки, опитвал се да влиза в разговор с него, оценявал го като „*unseren grossen, grössten Lehrer!*“ („нашия велик, най-велик учител!"); Буркхарт виждал и признавал дарбите на младия си колега, но го държал учтиво на дистанция, поради което разпространяваната версия за „учител и приятел“ е опровергана. – Бел. ред.

² Карл Буркхарт (1891–1974) се познавал отблизо с австрийския поет, драматург и белетрист Хуго фон Хофманстал (1874–1929), с когото поддържал дългогодишна епистоларна връзка; в по-късни години публикува кореспонденцията си с писателя. Няма данни за познанство с Рилке. – Бел. ред.

³ Карл Буркхарт е бил легационен аташе към швейцарското посолство във Виена (1918–1922), по което време се запознава с Хофманстал. – Бел. ред.

⁴ Става дума за Ото Фюрст фон Бисмарк (вж. биографични данни в именния показалец). – Бел. ред.

⁵ Кемал Ататюрк (вж. данни за него в именния показалец). – Бел. ред.

автентичен женевски род. Да, но какво означаваше точно това? Женевската му „автентичност“ в действителност се състоеше тъкмо във факта, че той съвсем не беше автохтонен¹: цяла „истинска“ Женева в действителност се състоеше от... пришълци, от религиозните, та и чисто политически „дисиденти“ на миналите векове на Европа! Тука имаше потомци чак и на нашите богомили – на техните италиански и френски разклонения и разновидности. Пълно е с хугеноти²; даже с бегълци от монархията преди френската революция, с бежанци сетне от самата революция. Така че женевското „общество“ в тесния смисъл на термина, беше самото то урок по европеизъм. Докато пък средите на ОН – урок по новия дух в света, тогава обозначаван като „духът на Женева“. И работата като журналист в Женева, и по-специално при ОН, следящ непосредствено събитията и деятелите им, ме включваше именно в тази школа, изостряше преценката ми за хората и нещата.

Например две-три години имах възможност да наблюдавам – и преценявам – Антъни Идън. Той се появи като „втори“ при сър Джон Саймън, но „гризеше юздата си“ и с голямо умение се възползва от козове, които имаше в ръка, ала заедно с това и от грешките на малко нещо избухливия негов шеф – голям юрист, който нямаше обаче нужното дипломатическо търпение да понася дебелоочието на един „дипломат“ като Максим Литвинов. Така веднъж, предизвикан от наглостта на този постоянен изопачител на истината, сър Джон Саймън просто изплю камъчето: „Ако продължаваме тъй, ще потънем в мизерии!“ Беше изпуснал нервите си. Преводачът на

¹ Автохтонен, от автохтон (гр.) – коренен жител или коренно население на една страна, местен жител. – *Бел. ред.*

² Хугенот (фр.) – привърженик на протестантството във Франция през XVI–XVII в.; протестант. – *Бел. ред.*

френски веднага съобрази, притече му се на помощ, като си позволи да преведе леко ретуширано: „И ако продължаваме така, ще се загубим в... движещите се пясъци.“ Само че британският печат не пропусна да отбележи недопустимите за един външен министър на империята загубване на самообладание и изпускане на нервите. И при следните заседания на Съвета за Великобритания почна да идва вече не той, а младият му помощник...

Въпреки това умение на Идън, прословутата му елегантност, повтарянето от всички страни, че това е „идващият човек“, не бях убеден. Наблюдавах например дребнава суетност у него. Сутрин, преди заседания на Съвета, често сядах в едно „сепаре“ в кулоарите – на чашка кафе. Няколко метра нататък е седнал Идън и гледам, секретарите му носят изрезки от печата и той грижливо прелиства да намери и с особена наслада съзерцава... собственото си изображение по тия изрезки от вестници. Нещо ми казваше, че ако един ден този човек се окаже начело на Великобритания, още при първата криза няма да удържи. И минаха десет години: през 1946 г., в София, с Фри Симсън, първи секретар на английската мисия, сме станали приятели и често, в дълги вечери на чаша уиски и лула добър тютюн, говорим на какви ли не теми – включително и за впечатленията ни от Идън и преценките ни за него. Фри мислеше точно като мен: не е голям държавник елегантният Антъни, не става за начело на империята. Минаха още десет години и Идън вече беше станал министър-председател на Обединеното кралство, и дойде 1956 г., и Суец, и... Идън се провали. Но това още от 1933–1934 г. го... „знаех“: интуицията ми, въз основа на не само значителни, но и най-дребни наблюдения, беше усетила човека: каба¹ е.

¹ Каба (тур.) – пълен, но отпуснат, неиздържлив, мекушав. – Бел. ред.

Или да вземем Пиер Лавал – бъдещият „човек на Виши“. Нали обаче тогава, през 1933–1936 г., бъдещето е още в мрака на годините, които щяха да дойдат, но още бяха небитие. Те са небитие, а пък мен прекалено мургавата, мазна, с една дума чиста работа на нашенски... циганин физиономия на тоя Лавал, с черните очи и бялата вратовръзка, не ми харесва, та не ми харесва: къде е „френското“ у него? И взе Хитлер Франция, и трябваше му един френски Куислинг, и... дойде часът на Лавал: полакоми се да повластва с наците. За да му теглят куршума през 1945 година...

Също – споменът за Аристид Бриан: толкова пъти беше министър-председател на Франция, министър на външните работи! А пък сега е забравен! Ама защо? Защото големите му думи за „духа на Женева“, за „европейска федерация“ си останаха само... думи. Впрочем, когато през 1931–1932 г. го гледах как не да дреме, да заспива, направо да си спи по време на заседанията на Съвета на ОН и секретарят му да идва да го побутне по рамото и събуди, колчем се наложи и Франция да каже своята приказка, той беше вече не само физически, но и политически... „пътник“. И си отиде, и дойдоха следващите, но Франция продължи своя път към... 1940 година. В Женева, на сцената на ОН, буквално се виждаше – чрез възможния там широк, всеобхватен поглед – някаква смътна екстраполация на сочещото към война бъдеще – ако не на света, то във всеки случай на Европа. Така че, върнал се през лятото на 1936 г. в България, носех със себе си подробен, задълбочен тревожен отпечатък от европейските и световни политически тенденции на онова време, както и лични, преки виждания от множество настоящи, а и бъдещи деятели на политическата сцена не само вън, а и вътре в България. Та ето ме значи най-сетне на сцената ми, най-сетне у дома.

Да, ала стигнаха ми едва няколко седмици пребиваване в страната, за да си дам сметка, че стоя пред друг – различен и съвсем „тер а тер“¹ проблем. И то такъв, който не търпи отлагане. Отчуждил съм се в невероятна степен от българската действителност: трябва ми факултет по нея! Налага се да си възстановя „българската връзка“, прекъснала се при тръгването ми в 1929 г. за Европа. А в момента сме 1936 г.: светът е друг, България и тя е друга, друг съм и самият аз. Моя милост, заклетият любител на действителността, бях се намерил... вън от нея!

¹ Тер а тер (фр. – *terre à terre*) – здраво стъпил на земята, земен, обикновен. – Бел. ред.

***Значи: ще ида да си отслужа
войниклъка. Само че оттам
ме върнаха: „Данъчен“!***

Тъкмо прибираха тазесенните новобранци. Ето ме, прочее, в казармата на бул. „Патриарх Евтимий“. Мина прегледът ставаме ли за пушечно месо всичките ние, голи, както ни е майка родила, яки български младежи. Ставаме. Та да си тръгвам. Когато някакъв капитан от наборната комисия внезапно взе, че ме спря: „Я ти там, високият, какъв е тоя белег на лявата ти ръка?“ „Ами, обяснявам, така от счупване, но е зарасла добре, нищо ми няма...“ Че като се разкрещя, че като почна да ругае: ще ни лъжеш ти... И ме отписаха от „военния“ списък, и бутнаха ме в друг: за трудовак. Аз обаче не рачих да ида: като си представих две години да гния трудовашка писарушка в някое таванче, не, рекох си. И се откупих.

Да, ама запознаването с нашенската народна действителност чрез войниклъка – това... не стана. Няма казарма за мене: тая врата към „народното“ – затворена.

Дойде ноември, влязохме в декември. Току гледам един ден съобщение във вестниците: едномесечен курс за подготовка на кандидати за селски кметове, записване – във Вътрешно министерство. Ха, ами ето ти тъкмо онова, което ми трябва: далече от София, в някое малко село, при това с дейност, поставяща ме в непрекъснат допир с народонаселението и проблемите му. Ето значи

къде щеше да бъде факултетът ми по „българска действителност“. Та се явих, записах се.

Ама мина месец, почна втори, влязохме вече в 1937 г., пък курсът не го свикват. Отивам, питам: не, нямало да има, направо щели да назначават, заявленията да се подават в съответните областни управления. Подадох до Софийското областно – беше, спомням си, Аспарух Луков, брат на тогавашния министър на войната генерал Христо Луков. Определиха ми ден, кога да се явя. Одобри ли ме, ще ме назначат.

– Заповядайте, седнете – фиксира ме с някаква лукава, многозначителна усмивка, която май иска да бъде саркастична. Не е на хубаво това. Ама няма какво: седнах, чакам.

– Таа, знаачи вие искате да ставате селски кмет, ааа? И то в някое най-отдалечено от София селце...

Потвърдих, че да, така е.

– Глееедам ту-ка – прелиства човекът зад голямото бюро дипломите ми към „саморъчно написаното заявление“, – че сте завършил в Женева, право. Па и стопански и социални науки: социализъм значи...

– Не става дума за социализъм, това „социални“ ще рече „обществени“ науки... – опитвам се да обясня недоразумението. Но той пренебрежително помахна ръка във въздуха, ей тъй, сякаш да се отрве от мен.

– Оставете, оставете тия неща ... – Аз мълча: ама какво му пречи на тоя господин областен, че съм завършил в Женева? Мълча и чакам.

– Пък и прибавяте, че сте и специализирал в някакъв си там институт за... висши ли, какви ли там науки, то не е съвсем ясно... Каато сте ходил толкова много нагоре-надолу сигурно е вярно каквото пишете, че... няколко езика... Сигурно и... испански знаете? Не, не знаете... Я,

че как така испански пък да не знаете?... Аами – извърна се внезапно и ме атакува фронтално, – я ми кажете защо искате да идете селски кмет? Вие, с всичкото това образование от чужбина? И то непременно в някое най-отдалечено селце?

Обясних, възможно най-хрисимо, което си беше и самата истина: шест-седем години все в чужбина, отчуждил съм се, та искам да се върна към българската народна действителност. Представих се есента в казармата, да си изкарам войниклъка, но ме отхвърлиха поради счупената ми ръка...

– ... в Испания... – вмъкна той.

– Не, не е в Испания: в Швейцария, най-прозаично, на ски – продължих, опитвайки да бъда въздържан. – И затова, като не можах да ида войник, явявам се тука сега, за селски кмет. Защото, нали, каква по-българска действителност от селската? Пък и за там, разбирам, тъкмо млади юристи...

– Няма да стане тая работа, както сте си я намислили вие там! – прекъсна по едно време моята, смятах аз, доста патриотична тирада. И при тия свои думи – подчертано в множествено число: „намислили сте я вие там“ – ми хвърли онзи поглед, дето тогава го викаха „Позволете и на българската полиция да знае френски“. Разгатнал е, демек, „конспирацията“. Ударих, с една дума, на камък и тука. Намерих се, след казармата, от външната страна на вратата и на г-н софийския областен управител.

Хай, да му се не види. То било по-лесно да завършиш два-три факултета в Швейцария, отколкото да те допуснат в собствената ти страна да се наситиш на аромата на ботуша или на уханието на цървула! На ти сега „дълг“ – не те приемат да си го изпълниш.

Как, ах, как да се добера до тая оживяла на душата ми българска народна действителност, от която бях открил, че съм се откъснал? Мислех, мислех. И все не намирах. Години, десетилетия по-късно, като прехвърлях веднъж през ума си спомена за тези мои първи преживяния в родината, просветля ми внезапно, че фактически вече съм бил почнал да се сблъсквам с „българската действителност“. И то даже – с един от нейните най-основни закони: в България опитва ли се някой да „даде“, веднага става подозрителен. Демек: „Аха, нещо се крие зад тая работа, някакви задни мисли има тоя...“ С други думи: искаш да дадеш, ама няма кой да вземе...

***Лятото на 1937 – конкурсен изпит
във Външно министерство:
като не може ни войник, ни селски
кмет, да стана пък... дипломат!***

Добре де, ще запита някой, ами че защо ли съм, дето се вика, „гонил дивото“, като „питомното“ е било в ръцете ми? Та нали баща ми бил там един от триумвирата „Старият Губиделников–Старият Буров–Стоян Бочев“? Как да няма в предприятията на тази могъща стопанска групировка едно „топло местенце“ за мен?

Кой казва, че нямало: разбира се, че имаше. Още две години по-рано, един ден в „Чам“ – така се говореше тогава за днешния „Боровец“ – Старият Губиделников (вилата им беше на четвърт час от нашата) ме взе под ръка, тъй, да сме пообиколили гората. И почна да ме кандардисва: момче, ела при нас, ще строим предприятия, ще разгръщаме всевъзможна интересна стопанска дейност... Винаги съм си спомнял сетне за този човек като за „почти поет“: той изпитваше някакво вътрешно удовлетворение от стопанското творчество. Беше европейски вид буржоа, голяма рядкост в България и тогава, пък камо ли сега. Измъкнах се някак си: как да му обясня, че решението съм го взел още от юношески години, че мен Йордан Иванов, с предговор за великаниите на българския дух Богомил и Боян към своя книга¹,

¹ Иванов, Йордан. Богомилски книги и легенди. С., 1925 (фототипно издание 1970). – Бел. ред.

Банкерът
Георги
Губиделников

ме е спечелил за онзи фронт на българския национален живот, на който се бореше самият той. Защото, виж, чак пък до Богомил и Боян Магьосника поезията на Стария Губиделников сигурно не стигаше. Неговата беше из делата, дето да ги усещаш в ръцете си...

Сега, есента на 1936 г., когато се бях окончателно прибрал в България, баща ми излезе с конкретно компромисно предложение.

– Искаш, момчето ми, да бъдеш независим, за да се занимаваш с работи, които са ти по сърце. До-бре – нека: не постъпвай на работа при нас. Но вземи си държавния изпит като юрист, придобий адвокатски права

и като имаш тогава на годината един-два големи търговски процеса, ето те и финансово независим и свободен да посвещавааш време на твоите интереси. Ами че аз на Джидров постоянно плащам хонорари по петстотин хиляди, Малинов лани от „България“ даже милион за един процес получи...

На този вариант, трябва да призная, сериозно се поспрях. Но като размислих и конкретно си представих нещата – стажантството, че сетне държавния изпит, че първите години на обиграване в адвокатстването... Не, неусетно щях постепенно-постепенно да се подхлъзна навън от линията, която си бях предначертал. Така че – не и не.

Този чудесен човек, моят баща, не настоя. Но виждах, че безпътието ми го мъчи. Идва по едно време: защо не опитам университета, нали съм специализирал международно право и висши международни науки. Добре, потърсих записките по международно публично право, взети от лекциите на титуляра на тая катедра в Софийския университет. Защо пък не, нали все пак това беше в кръга на специалността ми. Но като видях допотопните суверенитетски теории – остатък от предишния век, – на които този професор (Г. П. Г.¹) кадеше тамян, разбрах, че и да ме приемат там за някакъв асистент, няма да мога да вирея при него. Не можеше човек да е почнал като привърженик на най-прогресивните, ориентирани към концепцията на международното организирано общество на женевските интернационалисти от ранга на Келзен, Жорж Сел, Пол Буркен, всичките хора на Университетския институт, това гнездо на идеологията и мечтите за бъдещето ефективно Общество на на-

¹ Има се предвид проф. Георги П. Генов (1883–1967) – юрист, професор по международно право, автор на 23-томната „Политическа и дипломатическа история на България“. – *Бел. ред.*

родите, и да свърши под крилото на незнаещия, че вече сме в XX в. проф. Г. П. Г.

Тука – една малка дигресия¹. В Германия, Австрия, Швейцария във втората половина на XIX в. и първите няколко десетилетия на XX беше се развила своеобразната институция на „частния доцент“: учени, които се хабилитират в даден университет, могат да получат право да четат лекции, като им се дават пари единствено от таксите на студентите, без обаче да получават заплата – освен ако бъдат натоварени със задачи от съответния университет. Институцията на „частния доцент“ е позволявала през време на възхода на буржоазна Европа синовете на заможни семейства да се отдават на научна работа при известно университетско признание. Тамошният научен възход до 1914 г. дължи много на тази институция. Такава институция в България нямаше. Обаче несъмнено щях да се възползвам от нея, ако би я имало. Материално бях осигурен и исках да върша полезна работа, но тъй, както аз я разбирам. Та оттам и това ненамиране на някаква подходяща „позиция“. И понеже въпросното положение продължаваше, бях се заловил да напиша – за себе си, зълудо работи, зълудо не стой – изложение върху „Безпартийния режим в България“. Какво представлява той?

Информацията си събирах от законодателството – по силата на чл. 47 на Конституцията, т.е. чрез наредби-законови, от 19 май 1934 г. насам – включително и всичките подзаконови разпоредби (правилници, решения на МС). Ех, не забравих да прочета и „Италия на Мусолини“ от господина „На всяко гърне меродия“, който на 9 юни 1923 г. бе свалял Стамболийски от власт, за да укрепи цар Борис; на 19 май 1934 г. се бе принадил към тръг-

¹ Дигресия (лат.) – отстъпление, отклонение. – *Бел. ред.*

налите да свалят цар Бориса звенари; а пък сега – бяхме вече 1936–1937 г. – препоръчваше на цар Бориса как да направи и в България онова, с което Мусолини беше дарил Италия... Сещате се, става дума за Димо Казасов. Да, да, същият, който на 9 септември 1944 г. постави световен рекорд, като този път стана експонент¹ на... комунистическата революция в България! Взех също – от Райко Ошанов, мисля, че беше секретар на Търговско-индустриалната камара – копие от доклада му за... „Португалия на Салазар“: правителството го пратило чак на Пиринейския полуостров да дири акъл как да се устрои следдеветнадесетомайската ни родина. Не пропуснах да надникна и в брошурките на „идейните групички“ като „Млада България“, „Нация и политика“ и други такива, които властта толерираше (ако че партиите бяха забранени) с надежда от тях да се зароди някаква подкрепяща режима обществена сила. Суетна надежда, тъй като шефовете на тези групировки бяха генерали без армия – люде с единствена грижа как да се докопат до някаква позиция чрез благоволение свише: разбирай на „началството“ или на „голямото началство“, т.е. на Кьосеиванов или на царя. Имаше поне шушка² идеология – странно, но факт – само в „Народното социално движение“ на проф. Александър Цанков: нацистката идея – но даже и тя твърде смътна. В преценяването на този фактически материал се водех от теоретичните позиции на Ханс Келзен – моя женеvски професор по теория на правото от годините ми на специализация в Университетския институт. Давам тези подробности, защото не беше само онзи проф. Г. П. Г. с антични понятия в областта на правото. Когато бях началник-кабинет при Кьосеиванов – през 1938 г. – и стана нужда да напиша

¹ Експонент (лат.) – представител, изразител. – *Бел. ред.*

² Шушка – нещо съвсем дребничко, троха, пращинка. – *Бел. ред.*

проект за речта му за откриването на неговото Народно събрание, със смайване констатирах, че той се беше облегал теоретически на схващания, черпени от... Жозеф де Местр.

Гледам един ден, баща ми носи изрезки от онзи-деншен брой на в. „Зора“: сочи обявлениец в няколко реда – за конкурс за три аташета във Външно министерство. Все трябва най-сетне да почна, рекох си, някъде някакъв вид мязаша на полезна за обществото работа. Та се записах; приятелят ми Кръстю Цончев (бъдещият голям наш цивилист¹) ме пригответи набързо по българските юридически дисциплини, по другите – „дипломатическите“ – прочетох нещо през куп за грош (нали вече години бях практикувал дипломатията, макар и индиректно, като международен журналист), явих се, издържах и ето ме дипломат.

Така, ама – не. Защото нагазих – без да си давам сметка, че вече съм напълно в търсената от мен и все божем ненамирана „българска действителност“ – в интригите, доносите, с една дума в калта на нашенската администрация, и то в най-висшата: Външно министерство, дипломатията, хайлайфските клики около този запазен едробуржоазен периметър. Кога бяхме станали въглищари, кога ни беше почернял... продължението на долната част на гърба, нали. Ама за едва половин век от Освобождението България имаше вече „висше общество“. При това с претенции за „аристократизъм“. С първото си място, спечелено в конкурса, аз се бях пресегнал към „кариерата“ – тази *dame gardée*² на софийския „хайлайф“. И си мисля, че като съм издържал първенец, влизам във Външно министерство. Ама други мислели... като да не стане.

¹ Цивилист (лат.) – специалист по гражданско право. – Бел. ред.

² Запазена дама (букв.; фр.) – в смисъл: запазен периметър. – Бел. ред.

Призоваха ме, прочее, пред изпитната комисия в пълния ѝ състав. Трябвало и бележка по „физически, социални и морални качества“ – поглежда те комисията, две-три минути приказки, и готово. А тази бележка се равнявала на 1/3 от сбора на оценките, получени по всичките други 22 предмета. С други думи – беше цедачката на протекцията: така отсявали кандидатите, които не са „наши“.

Впоследствие разбрах, че единствено намесата на тогавашния политически директор в министерството, професора по международно частно право Иван Алтънов, осуетила елиминирането ми. Запомнил ме от изпита по неговата дисциплина – който се беше превърнал в двучасов разговор по тази материя, – категорично заявил, че протокол, в който ме няма и мене между първите трима, нямамо да подпише. А пък положението му – както читателят ще разбере – съвсем не ще да е било лесно. Защото аз, на въпроса на комисията защо непременно искам да стана дипломат, бях отговорил – както и си беше истината, – че съвсем не съм искал непременно да ставам дипломат. Ами от войниклъка ме върнаха, че съм бил със счупена ръка, за селски кмет пък не ме приеха, защо така и не разбрах, и аз...

– ... и Вие, както Ви отхвърлиха като кандидат за селски кмет... – вметна някой от комисията...

– Да, като ме отхвърлиха за селски кмет, явих се за дипломат...

Този проф. Иван Алтънов изобщо се беше намерил с мен пред трудна задача. Защото, след като преодолял въпроса за моята мотивировка да постъпвам във Външно министерство, появили се пък мистериозни донесения, че съм бил „звенар“, „комунист“: извадил някой на сцената кореспондентството ми за в. „Нови дни“, друже-

нето ми в Женева „все с комунисти“. Но хъката-мъката, на 2 август 1937 г., със закъснение три месеца, все пак бях допуснат да изкача стълбите на сградата между Народното събрание и бул. „Цар Освободител“, да вляза при началника на протокола и да подпиша клетвената декларация за вяност към царя и отечеството. Уф, вече всичко е наред.

Излезе обаче, че било и този път „Да, ама не“. Защото наместо в министерството, разпределиха ме в... Дирекция по печата – служба почти отделна от Външно министерство и помещаваща се в някаква съборетина зад „Коня“ – там, където сега се издига белокаменният хотел „София“¹. „Печатът“, скоро разбрах, бил каторгата на министерството – начело, не случайно, с Ив. Г. Данчов (да, да, онзи от „Данчовата енциклопедия“), запратен там, защото Кьосеиванов го недолюбвал; и е само „и.д.“, а не „директор“. Прие ме много любезно, посвети ме в базисните тайни на канцеларщината: писмата „от номер“, „на номер“, „към номер“, как се извежда писмо без номер, маркирано *Ex officio*² – когато се касае за нещо много спешно. Ще се занимавам с „международните връзки“ на дирекцията.

Пък то какви международни връзки: повечето време Жорж Матов, Петьо Разпопов и аз – тримата колеги по стая – прекарвахме в... пехливанлък. Да, да – трима безработни здрави млади мъже, чисто и просто хвърляхме сетретата и се търкаляхме по пода в такава яка борба, че етажът се тресеше. Главната работа на Жорж бяха... телефоните от Плевен: постоянно му се обаждат плевенските цигани, викахме му затова „циганският консул“. Баща му бил убит като един от земеделските водачи на Септемврийското въстание от 1923 г. в Плевенско, та види

¹ Днес хотел „Радисън“. – Бел. ред.

² По задължение, официално (лат.). – Бел. ред.

се оттам тия му връзки с тамошното народонаселение. И сигурно защото беше добър човек – все гледа да помогне. Петьо пък пишеше – кое под чуждо име, кое понякога и не, статии във вестници, но това не се харесваше в министерството. Един ден го мобилизираха извънредно. Как стана, не зная, ама там хвана бронхопневмония и... Помня само погребението: ревах с глас от мъка – и за Петьо, и за българския народ, който така си губи хората. Идваха вече първите проби от „българската действителност“...

Поради моите „международни връзки“ случи се да обядвам с млад холандски журналист – директор от „Нюве Ротердамше Курант“. Като му разказах за кореспондентството си при ОН, той ми обясни, че те си обменяли информация с „Таймс“ и със „Свенска Дагбладет“ и имам ли нещо против да им стана неофициален кореспондент. Нямах. Така почна моята отново неочаквана кореспондентска дейност, която прекъснах чак през пролетта на 1938 г., когато станах началник-кабинет при Кьосеиванов.

Пъстър беше съставът на тази дирекция по печата – пъстър и невероятно малоброен: всичките, включително и телеграфистите, и машинописките, се побирахме натъпкани в петнадесетина стаи на една стара паянтова постройка, която скърцаше по шевове си, щом някой по-корпулентен¹ рече да изтича по стълбите. Имаше няколко пласта персонал: наследени от минали режими (като напр. Иванчо Радославов – от времето на Стамболийски); нови нежелани (Жорж Матов, Петьо Разпопов, нашего брата); направо некадърни (имена няма да цитирам, ала имаше някакъв, който превеждаше... названията на вестниците: „Малкият парижанец“ за „Льо пети паризиен“; обаче, Бог знае защо, толерираха го;

¹ Корпулентен (лат.) – дебел, снажен. – *Бел. ред.*

и накрая – голям брой комунисти, по-специално на телеграфа горе, бяха все „другари“. Защото дирекцията обхващаше и БТА. И главно по тази линия постоянните визити на колегите от вестниците внасяха оживление.

Налице бе и дейност, която заслужава споменаване: издаването на правителствен вестник на френски, официоза „La Parole Bulgare“. Писането там беше много приятен източник на допълнителни доходи: уводна – 200 лева, другите страници – лев на ред, – значи джеб-харчлъкът осигурен. Никой не ни поръчваше какво и как да пишем – спонтанно държахме „българската линия“: не прекалявахме. И смятам, че затова и днес би могло да се вземе пример от онзи вестник в това отношение как най-успешната национална пропаганда е... въздържанието.

Настъпи зимата и сезонът на баловете. Десетината млади секретари и аташета бяхме съществен атрибут на тази дейност на софийското буржоазно общество. Откриването на сезона се маркираше с голям прием – вечеря с последващ бал, даден от правителството на дипломатическото тяло. Къде ли? В „Юнион клуб“, разбира се, който беше почти държавна институция. Следваха балът на „Английската лига“ (в зала „България“), на „Руските инвалиди“ (в „Алианса“)... Наредили се край стените, майките внимателно следят еволюциите на щерките, които маневрират по партера с крайна цел да „хванат“ някой... „млад, богат и дипломат“. Ех, то се знае, картинката е прекалено драстично дадена, щрихите ми са форсирани: имаше и много непринудено веселие, приятни компании, па и надлежните попрекалявания... Но по същество тя беше, мисля, вярна: българската прясновъзникнала буржоазия се оказваше негодна да произведе „второ поколение“. Дошли бащите от село, направили пари в града, но синовете и дъщерите? Едните гуляят, другите ловят женихи. А къде ги пи-

Стефан Бочев
като дипломат,
втората половина
на 30-те години.

сателите, музикантите, художниците, пък и търговците, индустриалците, политиците даже – от буржоазен произход, второ буржоазно поколение? Няма ги. Липсваше тази традиция, която осигурява умението да възпиташ така потомството си, че то да стане род.

Ама я чакайте, чакайте, ще рече тука някой читател. Вие нали във Външно министерство влязохте, защото сте искал да идете на някаква общественополезна работа. Нали заради това отказахте да се включите в бизнеса, да продължите стопанската дейност на баща си. А пък сега какво? Журнализъм за някакъв си холандски вестник, който несъмнено ви е плащал добре; пълнене правителстве-

ния официоз с каквото и ще да е било – с алабалистични разтягания на локуми, за да падат повече левчета. И приеми, балове. Къде остана „общественополезната работа“, къде – Богомил и Боян Магьосника, българският дух?

Честният отговор е: никъде. Аз бях почнал да се оплитам с голяма бързина в тази „българска действителност“, за която толкова бях жадувал, която знаех, че ми липсва. Бях си я представявал някак си съвсем различна – непременно „народна“, тоест селска, бях я опоестизирал. И без да забележа, буржоазната българска действителност – което собствено беше тогавашното българско „общество“ – бе почнала бързо-бързо да ме усвоява, разяжда като някаква силна киселина. Осъществяването на онази моя, измислена от мене си „линия“ – хем в живота, хем всичкото време с едното око наблюдаващо отвън, обективно, неангажирано – се оказваше на дело неосъществима: потокът на живота тегли извънредно силно, надвива, отнася. Но как пък да го опознаеш, без да си в него, ако не си в него?

Отмина онази, царска, буржоазна България – след 9 септември 1944 г., хем сега и след 10 ноември 1989 г., сме на светлинни години от нея. Тук си позволявам общавания, отсъждания. Като при това зная, че всяка генерализация е симплификация¹ и в края на краищата е далеко от истината. Която е многостранна. И това е труизъм² – като го каже човек, сякаш нищо не е казал. Но къде е картината, нарисувана, без светлината да идва от само една точка, от само една страна? Значи: няма картина без сенки, предаване на действителността без... гледна точка. И все пак възнамерявам някога, в бъдеще, да опитам невъзможното: да направя честен, съвестен, непреднамерен и непредубеден опит да обри-

¹ Симплификация (лат.) – опростяване. – *Бел. ред.*

² Труизъм (англ.) – общоизвестна истина, очевидност. – *Бел. ред.*

сувам българската буржоазия от 1880–1947 г. не от една, а от множество гледни точки: с риск да не е толкова обрисувана, колкото социална история. Това занапред ми остава сред главните обети...

Крача веднъж през Градската градина, а насреща ми – моят съученик комунист от II мъжка Минчо Телбизов! Бил лекар в Горна Джумая: изключили го от Софийския университет, но завършил медицина в Загреб. „Как вървят „конспирациите?“ – закачам го аз. „Добре са“ – усмихва се той. Същите ямички в бузите, същите здрави, бели зъби. Арестуват го, пак го пускат. „Ами като те арестуват, бият ли бе, Минчо?“ „А бе... бият“ – казва. И се смее. Обещахме си да се видим. И се видяхме – ама чак четири години по-късно, през лятото на 1942 г., и пак случайно, и как да се случи – на същото място. Но сега го водеха двама „цивилни“: любезни се оказаха, оставиха ни да си кажем две думи. Само че – те били и последните... За Минчо прочетох през 1946 г., и то в „Земеделско знаме“ на Никола Петков: жена му протестира отчаяно, че от осем месеца вече го затворили в концлагер – него, комуниста от дете, го пращат на концлагер комунистите от вчера! Години по-късно разбрах защо било: Минчо бил... „антисталинист“, тоест несъгласен с диктатурата на „корифея на света“. Не им стигна на „другарите“, дето изстребиха, изпозатвориха в зандани и концлагери буржоазната интелигенция, ами подгониха и своята, и то най-качествената – тази, която не се отричаше от „манията“ да има мисъл в главата и гордостта на убежденията си. Минчо, Минчо, такива като тебе са били честта на твоята партия. Те омиват и лицето ѝ пред България, и лицето на България – пред Господа...

1938: началник-кабинет при Кьосеиванов

Рано през пролетта на 1938 г. ме преместиха в самото Външно министерство – макар и само в... Дирекцията по вероизповеданията. Но така или иначе – почвам „външноминистерска“ работа. Тъй че като ми дадоха някаква преписка, сериозно задълбах в нея. Вече два-три дни прилежно работя, на четвъртия ме заприказва легационният съветник Ходжата – по-възрастен колега, личи си, че е стара кримка в министерството.

– Полека, момче, полека! Тя царската работа наведнъж се не свършва. И утре е ден...

Нямаше опасност, поне колкото до Ходжата, да бъде свършена от него тая царска работа, за която ни бяха турили в министерството. Пристигаше сутрин на работа последен – когато в стаята ни бяха вече отдавна изсърбани първите кафета. С труд издържаше докъм единадесет и половина. То тука думата „труд“ действително не може да се каже колко не е на мястото си. Защото той, а то се разбира и ние, колегите му, прекарвахме „работното“ си време главно с тия кафета „а ла турка“ и в разговори, които далече по-правилно би било да се нарекат чисто и просто „масали“¹. Колеги от съседни стаи прескачат до нас, ние минаваме при тях, а пък разсилният току подава глава от прозореца в коридора към вътрешния двор на министерството и дава някому долу

¹ Масал (тур.) – любопитна и весела история; анекдот. – Бел. ред.

следващите една подир друга поръчки:

– Две кафета тежки-сладки, с дупка в средата! И два рахат локума – от ония с орехите...

Ходжата и на тоя режим не можеше да издържи до обед. Още преди 12 часа си е тръгнал – „на обед“. То само тъй му е думата де. Защото чисто и просто пренасяше присъствието си от министерството в „аперитива“ „Палма“ – или по-интимно казано „При Делчо“. Където впрочем не след много пристигахме и ние: това барче на тъгъла на „Цар Освободител“ и „6-и септември“ функционираше комай като неофициален „филиал“ на министерството: няма ли го някого, прескочй да видиш, сигурно е „при Делчо“. Минаваше Ходжата в министерството и следобед. Но към пет и нещо току рече: „Хайде, за днеска стига, пък утре пак“, и си вземе шапката. Под клетва бих могъл да потвърдя, че да похване преписка не съм го видял. Само че той не беше кой знае какво изключение. Комай в цялата вероизповедна дирекция безделието бе фактически... задължително.

Идваше в дирекцията през месец-два един такси-диот¹ на някакви манастири. Много пари носи, все за жени, ядене и пиене приказва. Купи си един ден... автомобил – от ония таксита „Фиат“, гдето тогава бяха внесени масово. И все ни кани в „неговия манастир“. Отидоха веднъж нашите и голям гуляй станал: но аз го пропуснах – имало още останала малко хорска срама у мен – от протестантските наслоения, види се.

А пък този Ходжа все пак не беше съвсем кой да е. Той и Кузупа, и двамата капитани от славната Първа софийска дивизия – като се намерила тя оставена за-ложник в ръцете на Съглашението при сключване на

¹ Таксидиот (гр.) – пътуващ монах, който събира помощи за манастир или кани поклонници. – *Бел. ред.*

Солунското примирие (след Добро поле, септември 1918 г.), те грабнали знамето на дивизията и през гори и планини се добрали с него до София; да не остане в плен и то. За награда, види се, ги бяха назначили съветници във Външно министерство. Ходжата впрочем беше натрупал и други заслуги: участвал бе в отбраната на София срещу Владайските бунтовници през 1918 г.; също – в „ликвидацията“ на Септемврийското въстание от 1923 г.; в „събитията“, последвали атентата в катедралата „Св. Неделя“ от 16 април 1925 година. Твърде вероятно е бил мобилизиран като запасен офицер, но не зная защо все си го представях във вида на така наречените „шпицкомандаджии“, които бях зървал по ония времена из софийските улици и които в моите очи си бяха чисто и просто... „хаймани“.

Но като се абстрахираме от може би амбивалентната нравствена оценка – която хем правя така, хем съм част от възползвателата се от услугите на такива като Ходжата, „хаймани“ или „не-хаймани“, буржоазия от ония времена, – бях открил в негово лице един ненадейно богат източник на автентична информация за смутните години 1918–1925. И седнали двамата на сливова с неизбежните чирози в копър и оцет за мезе – все в оня аперитив „Палма“, в който си бяхме на свой терен поне толкова, колкото и в министерството, – Ходжата разгръщаше пред моите очи незабравими страшни и тъжни панорами. Не, не ми е – и сега, когато той отдавна се е превърнал на прах – съвестно, че го използвах така. Трябваше да зная истината за историята на това, което завчера и вчера беше ставало у нас, в тази страна, на която се бях обрекъл да служа – ако не другояче, поне като неин верен пред Господа хроникьор. Да, виж какво преживяла България, докато безметежно съм си ученичествал в прогимназията и гимназията.

Ех, вярно, крих се веднъж зад тарабите на една къща на ул. „Доростол“, за да гледам как пожарната команда на Захарчук долетя да подпали насрещния дом, че там се били укрили „комунисти“, зърнал бях някакъв човек да стреля из рамката на горящ прозорец, чул бях извънре да долита песен. Но в разказите на Ходжата, всичко беше друго, подробно, многостранно, и главно – тъй осезателно реално: говореше един повече от свидетел: участник извършител! Картината, живееща в душата ми за България от епохата, в която ми беше дарено да бъда част от жизнения ѝ път, се състои от така автентично събрани и сетне лично от мен преживени щрихи. Беше почнало вече онова мое придружаване на България по нейното „ходене по мъките“...

Та покрай Ходжата, бях почнал да ценя часовете „При Делчо“, където „на сливова“ се развързваха доста езици. Но голямата част от времето си почнах да прекарвам сега в... библиотеката на БАН – в североизточното крило на сградата (Външно министерство окупираше югозападната). Открих, че има великолепни сборници – течения на българските вестници не само от епохата на трите наши трагични войни, но даже и отпреди. Констатирах, че ровенето из вестниците от времето на дадено събитие е извънредно поучително. Тогава именно добих тази практика, на която петнадесет години по-късно се облегнах, когато, излязъл най-сетне от концлагерите, се залових да проучвам историята на възникването на земеделското движение: задълбаваш в печата на епохата – само че тотално, без да пропускаш нищо – и пред тебе изплува картината на онази отминала действителност...

И така, дните течеха между кафетата в министерството, четенето на стари вестници в библиотеката на БАН – тогава за пръв път се срещнах с Д.-Драгиевата „Справедливост“ – ракиите с чирози и копър в „Палма“,

в компанията на Ходжата и Сие, дипломатическите обе-
ди и вечери, на които младите аташета и допълвахме
масите, и „се обигравахме“. Ех, вярно е, имаше все пак
някаква придобивка за мен в събирането на вълнуващи
исторически свидетелства от Ходжата и други такива,
каквито се оказаха доста от кадрите на министерството.
Налице бе и назидателното картинно възстановяване
на историята чрез четенето на вестниците от годините,
месеците и дните на българските трагедии от 1912 г.
насам. Но това ли бях очаквал, исках ли непременно да
отида на някаква „обществена работа“? Усещах как жив
и здрав просто... умирам: сякаш потъвам в движещи се
пясъци.

Един ден Чопето – съветникът от Политическата ди-
рекция Чопов (малкото му име съм забравил, спомням
си само, че десетки години по-късно попаднах на тра-
гична книга, писана от негов брат, офицер в Първата
световна война, загинал няколко месеца преди Добро
поле), – като ставаше дума за наш дипломат на средна
възраст, тогава съветник в легацията ни в Атина, и аз
изказах смайване, как може да се търпи на служба в на-
шата дипломация толкова некадърен ли, ленив ли, зап-
уснал ли се човек, ми рече:

– Да знаете колко блестящ беше, когато постъпи във
Външно министерство! Ами че при встъпителните из-
пити той беше просто „светилото“ измежду всички нас:
докторат по право, владее няколко чужди езика...

Остана ми като едно застрашително ехо от това „и
той“. Самият Чопето, бях констатирал, просто нямаше
какво да върши: очевидно умен човек, несъмнено кадър-
ен, а стои там без работа. Пак ми дойде на ума онзи
глас на Григор Василев, депутат в Народното събрание,
който веднъж, говорейки от трибуната на парламента,

замахнал и сочейки към Външното министерство, го беше нарекъл „мъртвия дом“. И действително, сякаш някакви пипала на смъртта обгръщаха тука човека. Какво е това? Не са ли тези пипала всеобгръщащата медуза на тогавашното нашенско, струваше ми се никаквишко „общество“? „Безпартийният режим“ беше постигнал някакво благосъстояниие, но народ и държава живуркат ден да мине, друг да дойде: без концепция, без исторически замисъл: „Гнием, не живеем. Червеи ни лаят. А отдолу – празно. А отдолу – бездна...“ Тогава съм написал тези думи: точно тогава.

Намислил бях по едно време, като отбрана от кошмарното обкръжение, да се „закапсулирам“: за „кариера“ няма да мисля, ще се оставя да ме носи течението, все до степен „легационен съветник“ ще стигна – тъй, колкото за някакво „оправдание“ пред баща ми: демек, ето нà, все пак съм постигнал нещо в живота. Това – за външната страна. А пък иначе ще задълбая в моите изследвания-гадания-размишления – съгласно онзи вид „обет“ под влиянието на Йордан Иванов – на образите на Богомил и Боян, които за мене бяха носителите символи на двата основни компонента на дълбоката същност на българския дух. Помня даже, че в подготовка за този отшелнически живот в рамките на службата ми в министерството си уших по 12 бели и бледосини поплинени ризи, няколко сиви и няколко черни костюма – повече да не мисля за тия земни грижи години напред...

От вземащата вече патологични форми меланхолия на бездействието в Григор-Василевия „мъртъв дом“ ме извади ненадейно нареждане – един пролетен ден на 1938 г. беше – да се явя „утре заран в 11 часа в кабинета на министър-председателя“. „В министерския съвет ще идеш, в сградата на БЗКБ, срещу музея „Иван Вазов“ е“ – ми обясни, станалият извънредно любезен, началник

на Протокола Илия Белинов.

И така, в 11 без 3 минути, ето ме, качвам се по широкото стълбище. За какво ли е пък това? Едва ли за лошо: няма да вика министър-председателят аташе от няколко месеца, за да го уволнява или мъмри...

– Седнете! – посочи ми Кьосеиванов кожен фотьойл. Същите големи, сиво-сиви, широко и дълбоко гледащи очи – онези от приема при Бенеш, октомври 1935 година. Усмихнат, любезен, предразполагащ. – Цигара? – подаде ръката му кутия сто къса „Корона“.

Взех, но не запалих. Той пое цигарата си, която димеше в пепелника пред него.

– След месец моят секретар Митко Радев отива на работа в легацията в Париж. Искам вие да го заместите. Засега ще почнете тука, в Министерския съвет. Стефанов ще ви обясни какво ще вършите. Главно ще е по докладването на кореспонденцията.

Последва не съвсем кратко мълчание. И тогава, нали съм по „чистите“ положения, с ненадейна и за мене самия категоричност, се чух да заявявам:

– Искам да бъде ясно, господин председателю, че при вас политическа кариера няма да правя.

Кръвта се качи в лицето на едрия, елегантен и авторитетен мъж. Стана, отиде към прозореца, мълчи. Мълча и аз. Извърна се най-сетне към където седях. „Рентгеновите“ му очи гледаха и в мен, и някъде надалече.

– Ще ми докладвате всяка сутрин постъпилата кореспонденция – рече, сякаш ни аз нищо не бях казал, ни той нищо не беше чул. – И... разглеждайте, осведомявайте се, ще имате време да посвикнете. – Очевидно, овладял се е и търси думи, с които да заглади неудобното положение, което бях създал с ненадейната си декларация...

Така стана назначаването ми за началник-кабинета на министър-председателя д-р Георги Къосеиванов тъкмо в средата на управлението му през 1935–1940 година.

Работата отначало беше съвсем малко; посетители приемаше почти изключително в кабинета си във Външно министерство, а там все още бе Митко Радев. В голямата, отделна стая, която тука, на „Раковски“ бе канцеларията ми, скоро си създадох „мое“ занимание: четях... дневниците на Народното събрание, специално се пристрастих към тези от 1931–1934 г. – от управлението на „Народния блок“.

Малко априори¹, още от дните в Женева, бях отсъдил в преценките си, че с режима на „Народния блок“ от 1931–1934 г. българският парламентаризъм, доколкото изобщо беше го имало, сам се е доказал негоден – напълно прогнил, една язва. Така че превратът от 19 май 1934 г. само бе „съставил смъртния му акт“. Четенето сега на казаните дневници ми предложи обаче самата жива картина на разложението. То бе започнало с касирането на голяма група комунистически депутати. Тридесетина на брой, редовно избрани народни представители, били изхвърлени от Народното събрание, за да си настанят Блокът свои хора. Сетне пък става онази афера, родила термина „шуробаджанакизъм“. Трябвало на всяка цена да се вкара в Народното събрание допълнително... Вергил Димов, който станал баджанак на Земеделския лидер Димитър Гичев, та се налагало „да го вредят“. Касират, прочее, някакъв земеделец – какъв друг, като никой от коалиционните партньори не си дава „бройките“ в парламента – и натоварват околийския управител (на Оряхово ли, на Свищов ли беше) да „направи“ избора. Пък ако ще и кръв да се лее. И про-

¹ Априори (лат.) – предварително, отнапред. – *Бел. ред.*

лива се... (Години след това, на Белене, онзи прочул се тогава околйски началник – станал национално известен като „Процепа“ – сам ми е разказвал как свършил тази работа.) Четох и за „постните дробчета“, и за какви ли не още едни от други по-плачевни прояви на загиващия, загнил до корени, парламентаризъм на следвоенното трето българско царство.

Прочее, потвърди се: 19 май 1934 г. е бил заслужен край на това, което не е сигурно доколко е съществувало реално и в предишните десетилетия, но сега вече беше псевдопарламентаризъм. Обаче с какво биде заместен той? С „царско“ управление: цар Борис си назначил свой „суправител“ в лицето на Кьосеиванов. И те двамата си подбират министри, промулгират¹ наредби-законови по чл. 47 на Конституцията – управляват, тъй вече три години. И този режим – в който няма нищо демократично – все пак дава доста прилични, положителни резултати. Само че за мен, който друго освен „излязло из урните“ правителство не признавах за законно, той беше неприемлив. Ето ме сега секретар на председателя на това управление! Та оттам и оная декларация, дето я тръснах на Кьосеиванов при назначаването ми на въпросната служба: във Външно министерство съм, секретар ще бъда, но участник в политиката на управление, „без да се минава през избирателни урни“ – не.

В този стил минаха осемте-деветте месеца служба на новия ми пост. Но тук бях в позиция, където събирах извънредно богата жътва от наблюдения. През кабинета ми – „антишамбърът“² към министър-председателя – се извървяха кои ли не представители на разните тогава божем „идейни“, а в действителност чиста проба власто-

¹ Промулгирам (лат.) – обнародвам закон или друг държавен акт. – *Бел. ред.*

² Антишамбър (фр. – *antichambre*) – чакалня. – *Бел. ред.*

гонски групички, опитващи се да окупираат вакуума, създадал се на политическото поле след 19 май 1934 г. – и още повече сега, когато бяха елиминирани и самите деветнадесетомайци. Явява се при мен например пълномощник на „водача“ на легионерите – беше навечерието на изборите, от които щеше да излезе първото Народно събрание на Кьосеиванов – и предлага подкрепата им срещу... сумата от 40 000 лева (колкото 7–8 средни тогавашни чиновнически заплати). Споменавам случая, защото съм седнал да пиша истината – не за тази конкретна организация, а изобщо: такива работи ставаха тогава, тази частичка истина беше част от картината на обществения и политическия живот...

Докладвах на Кьосеиванов, но не зная дали предложението имà друго последствие освен пренебрежителна усмивка. Разполагаше с ефикасен вътрешен министър, беше уверен, че тоя ще му „направи“ изборите, предполагам.

Направи ги. И то даже много елегантно: остави този вътрешен министър – д-р Н. П. Николаев, нарицаем „Мурджо“, зная ли защо – да влязат и значителен брой опозиционни представители, така че получилият се парламент да вземе доста убедителен вид – ето на, и опозиция имаме... Само че тази „демократичност“, или по-точно представителност, се наруши още след първите седмици на новия парламент: един след друг бяха касирани всички „промъкнали“ се комунисти. А пък те какво ще са се „промъкнали“ – бяха си напълно демократично избрани.

Бочо Илиев, комунист от Бяла Слатина, личен мъж, така убедително защити необходимостта от дух на разбирателство, от взаимна отстъпчивост, от затваряне „страницата на миналото“, че направо разплака всички –

включително и правителственото мнозинство. Съзри се стичат по лицата, даже и „кръволокът“ Цанков нещо вади кърпа и бърше, кое очилата, кое и очите... Бре, ще пропадне акцията по касирането! Та изтича депутатът от „приобщените“ Иван Петров – той обикновено почваше скандалите – крещи „Предател!“, от опозицията викат към него „Предател си ти!“, вдигна се нужната олелия, ефектът от оная реч се разтури, мнозинството се опомни, „мина“ и това касиране. (Срещнах десетилетия по-късно Бочо Илиев, председател на голямо ТКЗС, но гледай ти, беше критически настроен към някои техни, комунистически, работи. Изглежда тогава, в 1938 г., е бил тъй убедителен, защото винаги е говорил от сърце.)

През кабинета ми влизаха при Кьоосеиванов и чуждите дипломати. С някои се създадох приятелски отношения – по-специални с Рендел (пълномощен министър на Великобритания) и американския съветник – Кянън ли, Кявендиш Кянън ли беше. С тях се чувствах някак си „удобно“ – те ли умееха да създават впечатление, че са истинни и приятелски разположени, аз ли, като израсъл в протестантско семейство и в средите на ИМКА (една собствено американска институция), спонтанно имах някакъв афинитет към маниера им. Или пък бях придобил подобен – нали няколко години прекарах в онзи Университетски институт в Женева, твърде американски и той, – но ми беше винаги приятно да ги видя. Особено с американеца имахме задълбочени разговори по българските национални въпроси: беше извънредно ерудиран по балканските работи, знаеше истината за Македония и Тракия. Интимитетът с англо-американските дипломати – на тоя свят всичко се знае, не остава скрито-покрито – сигурно ще да е спомогнал за компрометиране в немските и нацистки очи не само на моя милост, но и на моя шеф. Заместването му през зимата на

1939–1940 г. с Филов, убеден съм, си е имало дълбоки корени – включително и „западната“ ориентация на неговия секретар...

През лятото на 1939 г. – или може би в ранна есен? – пристигна в София на държавно посещение райхсминистърът на стопанството д-р Функ: въздребен, пълничък немец с физиономия на... тъжно прасенце. Но съвсем не беше глупав: веднага забеляза високото качество на нашия министър на финансите – незабравимия, не само честен и скромен, но и извънредно добър познавач на сектора си Кирил Гунев, дошъл на този пост от БНБ. Пред свитата на г-н райхсминистъра говорех както са ми и мислите – на българин националист с демократическо-либерални убеждения. Впрочем до големите национални въпроси не стигнахме, но виж, по въпросите на стопанството разменихме доста мисли. Аз си позволих – макар и най-любезно – да изкажа несъгласие с прогресивното акапарирание¹ на нашата външна търговия от германски фирми, обяснявах, че би трябвало да има паритет в нашите стопански отношения с Райха. Трупапал съм жупел на главата на моя шеф Г. Кьосеиванов, нали. Само че може би пък именно чрез това, в края на краищата, съм спомогнал да бъде спасен животът му! Ами размислете: през зимата на 1939–1940 г. цар Борис, под германския натиск за по-благоразположен към Германия български министър-председател, го махна, замести го с Филов, а след като случката позаглъхна, го запрати и на глуха линия – чак в Швейцария. Обидно, може да се каже. Само че спасително. Защото, когато на 9 септември 1944 г. историята, чрез ръцете на комунистическите „освободители“ на България от „монархофашизма“, вдигна своя окървавен сатър, Кьосеиванов

¹ Акапарирание (итал.) – присвояване; окупиране, ангажиране. – *Бел. ред.*

се оказа въвн от неговия обсег – на спасителния остров Швейцария...

Същото свободно говорене се повтори и при посещението, наскоро след д-р Функ, на райхсминистъра на труда д-р Лай. Докато в „Червения салон“ на хотел „България“ изнасяше пред правителствените особи някакъв доклад, въвн, в преддверието, си разговаряхме – приятелски, непринудено – ние, секретарите. Секретарите и на този райхсминистър, както на д-р Функ, бяха цяла свита: мили, възпитани, но и личи си, образовани момчета – не бяха издигнати партайгеносета¹, ами очевидно младежи от заварената от режима буржоазна интелигенция. И тях просвещавах по моята любима тема: да не превземат позициите на българската буржоазия в самата България. Не може не само вносът от Германия в България да е в германски ръце, ами и износът ни. Трябва равенство по цялата линия на стопанството: откъде накъде германските купувачи на наши стоки претендират даже и застраховката им „транспорт“ да бъде в германски дружества?

Те пък – все тъй любезни, както впрочем и аз – много мило ме успокоявах, че в „новия ред“, който Райхът ще въведе в цяла Европа, като я завземе, щяло да има „мястото, което ѝ подобава“ даже и за българската буржоазия. Такива например като мен, щели да стигат до положение почти на нещо като „барон“. Ех, по-високо не, но то и това малко ли било (подразбираше се – за такива племена като българското)? И ги слушах, и запомнях добре онова, дето ми го приказвах. И ме слушаха те, и прилежно записвах, записвах моите „изявления“. С които, дето се вика на прост език, нареждал съм го моя шеф... „със зеле“. Ех, то нацистите не харесваха д-р

¹ Партайгеносе (нем. – *Partei-genosse*) – партийен другар, партиец. – Бел. ред.

Отляво надясно на първия ред: Богдан Филев (министър на просвещението) и Георги Къосеиванов (министър-председател) пред църквата „Света неделя“ в София, 1939.

Г. Къосеиванов и така – вижте снимката от посещението му в Германия през лятото на 1939 г.: той изслушва, без да има обаче намерение да отстъпи, Рибентроп настоява, но личи си, безуспешно. Още шест месеца след това посещение и Къосеиванов ще бъде заместен от Филев. Както вече казах, сигурно и аз, със своята подчертана, нескрита англо-американска ориентираност, нещичко вероятно съм допринесъл, за да не се харесва толкова много на нацистите Цар-Борисовият пръв довереник...

Впрочем не прекарах всичкото време, докато траеше докладът на д-р Лай, все със секретарите му. В едни момент рекох да вляза да послушам райхсминистъра. И наистина добре сторих. Чух нещо, което, струва ми се, си е заслужавало не само да се чуе, ами и добре да

се запомни. Защото, като се опитваше да обясни какво е Хитлер за германския народ, д-р Лай между другото каза и тези незабравими думи: „*Das deutsche Volk fühlt sich beim Führer geborgen*“ („Германският народ се чувства при Фюрера приютен“ – последната дума означава и „прикътан“, „спасен“, „сигурен“, „в безопасност“). При този човек, който щеше да го отведе направо в най-ужасната пропаст на неговата двадесетвековна история, германският народ се чувствал „приютен, прикътан, сигурен, в безопасност“! А там е работата, че днес, на разстояние, осигуряващо обективност, множество свидетелства потвърждават схващането на д-р Лай. Прочее? Ами прочее, хора на бъдещето: вижте какво може да се очаква от този велик, но и... непредсказуем народ. Така че към него винаги с „едно на ум“. Не, хитлеризмът не беше никаква чума – феномен, дошъл отвън. Той бе едно избухване на тевтонския вулкан. Значи: нещо, което си е около нас – понеже и вулканът е тук...

Един ден, като се прибрахме към 2–3 часа следобед в тристайния апартамент на моето началство – да, да, министър-председателят и пръв приятел на цар Борис живееше в тристаен апартамент, на бул. „Фердинанд“ № 26, трети етаж (без асансьор), сградата и досега си е там, построи я инж. Стоян Божков (след 9 септември 1944 г. един от водачите на БЗНС „Никола Петков“), – слугинчето сочи голям сребърен самовар: донесъл го към 11 часа сутринта някакъв човек и оставил „тази картичка“.

Картичката се оказва визитката на съветския пълномощен министър Фьодор Расколников! Невъзмутимият Кюсеиванов манифестира... невъзмутимо учудване: я, каква ли е пък тая работа... Но седнахме на традиционния гювеч, почнаха обичайните шегички дали фурнаджията – долу, в съседната „кооперация“ – не е пак сбъркал

нашата тава с нечия друга (както това неведнъж бе ставало) и скоро темата за странното пристигане на самовара отгълхна. Намери си свое място в хола салон на жилището на Кьосеиванов, присъствието му там се прие като нещо нормално. Когато през 1940 г. царят праща своя бивш пръв министър като „дълбок резерв“ в Берн, сред малкото предмети, които Кьосеиванов прибрал от жилището си да го придружат в Швейцария, бил и самоварът. Зърнах го отново едва през пролетта на 1943 г., вече в Швейцария, когато ме преместиха секретар в бернската ни легация. Самоварът пак си бе осигурил много почетно ъгълче в салона. Стъпил върху своите сребърни нозе „на орел“ с широко разперени нокти, този монумент на изкуствеността на някой непознат руски майстор на среброто беше стигнал така от своята родна Русия, през София, до центъра на Европа. Като дойде 9 септември 1944 г. и Кьосеиванов напусна Берн, той се настани временно в Женева – заедно с „орела“, разбира се. Сетне се пренесли в Испания – и Кьосеиванов, и руският царски сребърен самовар; сетне пък – в околностите на Монтрьо – в една вила. Там Кьосеиванов свършил дните си, намерил последен пристан под мраморна плоча в гробищата на „Ла Тур де Пейлц“. Но къде ли се е понесъл „орелът“ самовар – вече на собствените си криле, тъй да се рече, несвързан повече с нечия съдба? В кой ли пореден салон мълчи, загледан в неясното още многовековно свое бъдеще?

Истината за този самовар и Расколников научих чак десетилетия по-късно: под върбите на Персин Стойчо Мошанов ми разкри, че Кьосеиванов бил дал на Расколников български паспорт – за да улесни бягството му! За това уведомил единствено него, бай Стойча, като председател на Народното събрание. „Ама как – пита ме бай Стойчо, – не ти ли каза на тебе?“ „Не, не ми е казвал...“

Колко потаен, дискретен беше Георги Кьосеиванов, колко близко държеше картите до гърдите си...

Но сега: обратно, още малко в София от 1938 г. и в тогавашната съветска легация – след Расколников де.

Тъжно ми е да го кажа, обидно може би даже ще го сметнат някои мои братя руси, но трябва да го прибавя, защото си беше така. Малко още преди Расколников да избяга, в легацията му бяха пристигнали двама нови „дипломати“ – някакви дребни, чорлави, с вид – всички бяхме съгласни – на „убийци“. След изчезването на шефа им, те се явяваха на приемите винаги заедно, неразделни, сиамски близнаци, неразменящи дума с никого. Та станаха известни в софийските дипломатически среди като „двамата убийци“: предположението беше, че и тъкмо за такава цел ще да са били изпратени тия „съветници“ в София. И че Расколников си бе плюл на петите, защото бе своевременно отгатнал своята съдба. Горкият! Дългата ръка на Сталин го застигна чак в Южна Франция, където беше сметнал, че се е укрил успешно. Един ден през лятото на 1940 г. френските вестници съобщиха, че се бил „хвърлил“ от IV етаж на хотела си: агентите на КГБ, толерирани из Европа от нацистките си апаци, го бяха издирили и... „дефенестрирали“¹... Беше сладък руски човек: едър, сърдечен, нещо чисто, щедро в цялата му личност. „Все ме кани – казвал ми е Кьосеиванов. – Натрупал на масата, чай, хайвер, сладки, водка, шампанско, „фрукти“...

Много тайни – малки, а може би не толкова малки – отнесе Кьосеиванов с изчезването си от този свят, без да

¹ Дефенестрирам (ит.) – изхвърлям през прозореца; дефенестрация (ит. – *defenestrazione*) е название на насилията, извършени в Прага през 1618 г. над имперските управители, които били изхвърлени от чехите протестанти през прозорците на двореца Храдчани, понеже император Матиас бил накарнал религиозните им права; *пред.* снемат от длъжност, уволнявам. – Бел. ред.

напише спомени. Трябвало да каже твърде лоши работи за доста хора, та затова не написал, било оправданието му. Не е приемливо. Няма право човек, държащ късчета история, да ги отнася със себе си. Удостоен си бил от съдбата на народа си да бъдеш неин деятел – малък ли, голям ли – дългът ти е да ги депозираш в народната държавна съкровищница тия, станали чрез теб, късчета история на народа ти: те не са твои, негови са. Прочее, дай ги, каквито и да са: нямаш право да ги не даваш!

За откриването на своето „безпартийно“ Народно събрание в 1938 г. Кьосеиванов трябваше да приготви реч. Няколко дена напред нахвърля конспект от точки, по които да напиша текст. Ще призная, че не си спомням почти нищо от него – освен точката за обясняването на факта, че в течение на три години царят и той бяха управлявали с наредби-закони по силата на чл. 47 на Търновската конституция. Вероятно във връзка с това е била и визитата ми при нашия стар държавник д-р Стоян Данев: да взема просветено мнение като юрист и политик. Но по-точно не мога да кажа нищо за тази среща, освен че бях впечатлен от интелектуалната съхраненост на почти възрожденския българин. И до днес го виждам: дребничък, розовичък, пъргав старец в богатската му къща на ул. „Врабча“ – сега „Янко Забунов“, мисля¹.

Приготвения от мен текст за речта предадох на Кьосеиванов следобеда преди откриването на новия парламент. Вечерта ми рече, че да, „добре“ била. Но през нощта преобърна целия текст наопаки, сутринта машинописка в министерството го преписа на чисто и като го прочетох, можех да кажа, че речта наистина беше станала „добре“. А когато я прочете пред събранието и произнесе онези паметни думи: „Ще ни прости добри-

¹ Днес отново „Врабча“. – *Бел. ред.*

ят български народ...“, с които, от името на царя и от своя собствена страна, поиска извинение от българския народ, загдето си бяха позволили да го управляват без свикване на Народното събрание през годините на ликвидацията на следдеветнадесетомайската неразбория, ще призная, изпитах нещо повече от уважение към него. Поразколебах се в абсолютността на своя „демократизъм“. Ами че тези двамата, впрегнаха се да изтеглят колата на България от калта, постигат осезаеми резултати. Ама не били демократи. Само че изразът „ще ни прости добрият български народ...“, това просене на пардон и представяне на всичките наредби-закопи за макар постфактумно гласуване от парламента, не бе ли то възможната в дадените условия демократичност?

Дребна случка – даже по-скоро дума – около речта на Кьосеиванов, за която говоря тук, ми дава повод да поприказвам за хората около него, та и изобщо за „хората в сянка“ във Външно министерство. В колата, на връщане от Събранието, като му казах, че речта наистина беше „добре“, реакцията му ме смая. „Ах, защо не ми го каза преди да я произнеса!“ Внезапно ми се разкри зависимостта на един даже толкова самоуверен и със самообладание човек като него от одобрителните думи, от похвалата, комплиментите, дори ласкателството. Виж ти на какво сигурно се крепял целият този сонм от не кой знае колко качествени личности, които гравитираха около него: директорът на в. „Утро“ Стефан Танев; бившият средна категория либералски политик Христо Статев; онзи със странната титла, ама и служба „гл. инспектор при МС“ Жорж Серафимов, дето в 1939 г. най-сетне успя да стане Директор на печата – и който впрочем, след 9 септември 1944 г., се оказало, че през всичкото време е бил в услуга на „другарите“...

Да, но ето че захванах да казвам не дотам приятни

неща за едни или други хора от онова време. По-нататък може да мина само на инициали, но тъй като с тия неколцина съм почнал, май ще изплюя камъчето. Пък и те си бяха най-фрапантните. Стефан Танев направо „си поискваше“, не се свенеше много-много. Излизаме от Министерския съвет, усуква се наоколо – същински мазен котарак. Ясно – беше „поискал“. Защото чувам, че Кьосеиванов му отговаря: „Ама нали ти дадох ония дни четиридесет хиляди...“ Само че Стефан Танев продължава да ситни подир крачещия към изхода Кьосеиванов: „Тях вече ги изядох, бай Георги...“

Христо Статев беше от по-друга категория – нещо като „политическият куриер“ на Кьосеиванов. Движеше се из бившите политически среди, носеше информация за какво става и не става из тях, изпълняваше поръчения в тия кръгове. Той е например този, когото Кьосеиванов праща да иде в „Юнион клуб“ да извика „Бончо“ – разбирай проф. д-р Богдан Филев – да го правят министър на просветата. Именно нему е рекъл Филев тогава онези исторически думи, които, ако беше спазил, нямаше да му теглят куршума на 2 февруари 1945 г.: „Кажи на началството, че аз от политика не разбирам и за министър не ставам, така че да си избере някого друго...“ Христо Статев също е получавал от „безотчетните“, разбира се, само че без шутовщина-та на онзи дебеличък журналистически котарак от в. „Утро“.

В министерството, и по-специално, понеже стана дума, около Кьосеиванов, попадах и на други категории такива личности – нека ги групираме под обединителния термин „хора в сянка“. Тръгваме си една вечер, свършило е работното време, с моя млад колега Т. Н., елегантен момък, вече няколко години в министерството.

– Почакай, моля, един момент: да ида да оставя това – рече ненадейно, когато минаваме край стената на сградата на Военното министерство, отзад, откъм ул. „Аксаков“. И го гледам, че пусна някакъв плик в цепка в стената. – Ние сме двама във Външно министерство – обясни ми със смес от гордост и сякаш с малко смущение, сигурно от моя озадачен вид. – Другият е П. Д. Следим в министерството, разбираш. РО-то¹ трябва...

Не питах, продължихме си пътя, все едно че нищо не е било. Но ми остана особен привкус от тази дейност на моя млад колега: ами че той значи, дето се вика, „шпионира“ хората, с които е в министерството. Не ми мина на ум тогава, че прочее, може би и мен...

Беше през 1938 година. Минаха години. Пак съм в министерството, годината е 1946. Отбил съм се в стаята – преддверие на „шифъра“, имахме обичай да се срещаме там по-старите кадри в министерството, от които бях вече и аз. Заварих двама-трима души, между тях и Вълката.

– А бе, Кольо, каква е тая работа? Гледам Д-и написал статия в „стенвестника“ (министерството беше вече „напреднало“, имаше си и печатен орган).

– Ама, как? Ти не знаеш ли? Че той е *редакторът* на „стенвестника“... – Едва беше казал това, ето че се отваря вратата и кой да влезе, тъкмо Т. Н., когото назовавахме Д-и. „Здравей, здравей“. Като стигна до мен, аз му отблъснах ръката.

– Ама, чакай, Д-и – рекох – Дължиш ни обяснение: ти – редактор на стенвестника! Ти – оръдие на... – и продължих в този стил още няколко думи, а Д-и се прави, че смята казаното за шега от моя страна: или поне така действаше – пак ми подава ръка. И като я отблъснах от-

¹ РО – Разузнавателен отдел. – *Бел. ред.*

ново, побледня, извърна се и излезе.

– Много жесток човек си бил ти бе! – рече Кольо.

– Как да съм жесток... – и се завърза разговор на тема Т. Н. и приспособленството.

Още три години и този Кольо В., заедно с моя милост, имахме богато време да се обясняваме – под върбите на Персин – жесток ли съм бил или не, като съм отблъснал подадената за поздрав ръка на онзи Т. Н. Ех, нямахме възможност да се обясним и със самия него, защото го нямаше на острова. А пък в преддверията към острова, тоест в ДС-то – бяха ни го давали за пример как се ставало „полезен на народната власт“...

Но засега сме все още в София, лятото на 1938 година. Кьосеиванов нареди, прочее, на Кунчо Стефанов, шефа на счетоводството на министерството и мълчалив държател на много и много финансови тайни, да преведе малка сума пари на онзи инженер, роднина на Кьосеиванов, който беше се обадил от Солун: връща се от СССР в България.

Кьосеиванов в действителност сам беше издействал разрешението за този свой сродник: да го пуснели да си вдигне чуковете от „Съюза“ и да се прибере в родината: със специален фавьор¹ от Молотов същото бе станало възможно. И си дойде въпросният инженер, и си построи хубава къща в родния си градец в провинцията. Ама все към „бай Георги“ го тегли, все току пристигне на бул. „Фердинанд“ № 26 – на роднинско посещение. И там току се засичат с един „бай Янко“ – как да го наречем, хайде „индиректен родà“ на Кьосеиванов да бъде, – когото „началството“ беше настанил даже и пълномощен министър в Тирана. Но и тоя бай Янко много любвеобилен се извъди, мине се не мине месец, ето ти го в София

¹ Фавьор (фр. – *faveur*) – услуга. – Бел. ред.

и все в жилището на министър-председателя пъква: бай Георги това, бай Георги онова. Заминах през пролетта на 1939 г. за Рим и оттогава не зърнах бай Янко повече в живота си. Направил го Филев през 1943 г. титуляр на легацията ни в Токио: пост голям, ама бай Янко е стар дипломат, па и нали е, тъй да се рече, родъ на Къосеиванов, него, а не другиго пращат... И тече времето, на 9 септември 1944 г. бай Янко, голям патриот, разбира се, против комунистите се обяви, в България се не прибра. Но гледам една вечер, края на 60-те години беше, показват по телевизията съветски филм за... най-големия съветски шпионин след д-р Зорге – негов наследник в Токио – д-р Янко Пеев! Той бил още от 20-те години на съветска служба, заслуги величави имал, та филм за него направиха, чак и най-голямата съветска декорация – ордена „Ленин“! – посмъртно му закачиха...

Това е значи за „хората в сянка“, с които се кръстосаха пътищата на живота ми. За някои от тях: защото знае ли човек и колко много още е имало, гдето тъй и са си останали... в сянка?

Есенни маневри през 1938: докладвам на царя и Кьосеиванов „Мюнхенското споразумение”

Рекох все пак да почна за нощта на Мюнхенското споразумение¹ и как Драганов ни докладваше, тъй да се каже, „направо от сцената“ – на нас, правителствената компания в палатките сред Тракийско поле – при стрелковите маневри през 1938 година. Но внезапно ме връхлетяха нови реминисценции за споменатия онзи фантастичен „съветски разузнавач д-р Янко Пеев“. Защото те показват в какви дълбоки мрежи сме били ние, горката наша България, оплетени тогава, още от 1920 г. насам...

Отива през 1937 г. баща ми – от няколко години главен директор на Първо българско застрахователно дружество „България“ – в Турция: да възстановява дейността на учреждението там, прекъсната поради балканските войни. И се върна, ама щастлив, щастлив: открил в Цариград „голям български търговец“, жилището му седемстаен апартамент, мащабна търговия върти в Турция. Та го ангажирал да поеме и представителството на дружество „България“ там... И така, баща ми бе създал, без да си иска, още едно алиби за Янко-Пеевото присъст-

¹ Подписано на 29 септ. 1938 г. от министър-председателите на Великобритания (Н. Чембърлейн) и Франция (Е. Деладије), както и от А. Хитлер и Б. Мусолини. Според тази спогодба Чехословакия се задължава да предаде на Германия Судетската област, а в рамките на три месеца да задоволи териториалните искания на Полша и Унгария. – *Бел. ред.*

вие – пък то името му си е „резидентство“ – в Цариград: помогнал бе неволно да се бронира още по-добре тая важна съветска явка край Босфора. Янко Пеев – голям търговец: виж ми окото. И затова така чевръсто зарязва през 1935–1936 г. „голямата цариградска търговия“, за да я замени с мизерното дипломатическо столче на български дипломат в... Албания. Зарязал? Наредили са му: защото бе имал сега пък „свободен вход“ при министър-председателя на България – ще виси все при него и... ще пие „вода от извора“!

Янко Пеев е първи братовчед на прочулия се най-голям съветски разузнавач в България през Втората световна война д-р Александър Пеев: него тогава, през 1941 г., го разкриха; ама бай Янко – успял да отклони съмненията към самия себе си, че даже си издействал да го пратят в Токио! Чувате ли: големият германски приятел Филев е пратил пълномощен министър на царство България – човека на Съюза, който да замести д-р Зорге в Токио!

Имаше в министерството, в Консулския отдел, в годините 1939–1947, помня, тихо, скромно момче – дребно чиновниче, ама отлично владее френски. Този никому-нищо Кирил Петров бил... син на Янко Пеев! И ето, ни в клин, ни в ръкав, 5–6 години след 9 септември 1944 г. ДС-то „мобилизира“ този нещастник: да върви да „разузнава“ нещо в Южна Франция. Но там го надушили и турили край на дейността, а изглежда и на съществуването му. Плати горкия „непричьом“ Кирчо заради баща си.

Но хайде да оставим „хората в сянка“ от българското минало. Че ако продължим, току ги видим да присъстват чак и в нашето – на 1994 г., да, да – настоящо политическо битие. Така че: я обратно към историята – на стрелковите маневри от септември 1938 г., край Пловдив!

Министър-председателят Георги Къосеванов

Стефан Бочев

Там сме вече от няколко дена. Тоест там са: царят, Кьосеиванов, повечето от министрите, председателството на Народното събрание начело със Стойчо Мошанов, неизбежният началник на протокола бай Илия Белинов, както и неколцина секретари от министерството, между които, види се като съученик и личен приятел на царя, защото той функция собствено нямаше там никаква, и Иван Станчов (баща е на този днешен Иван Станчов¹, когото имахме в Лондон за посланик до напоследък – пролетта на 1994 г.); както и моя милост – в качеството ми на началник-кабинета на министър-председателя.

С Кьосеиванов си бяхме ушили специално за маневрите по един чифт ботуши от някаква червеникава кожа – поръчахме ги при „царския обушар“ на ул. „Алабин“. Само че не така, както тия работи ставаха сетне, при „народната“ власт – тоест за народна сметка, – ами си ги платихме. Моето началство беше повечето време в униформа на майор, обаче аз, неслужил запасен трудовак, бях си поръчал някакъв брич от „офицерски“ плат, а пък дреха ми беше черно сако от хубав английски плат, но доста износено, та го бях обърнал при кварталния шивач. При което, разбира се, джобчето за кърпичката се яви отдясно, а не отляво... Не слагах там, то се знае, никаква кърпичка – да не привличам вниманието. Но колчем се намерех близо до царя, все ми беше чоглаво, да не би заради това „обратно“ джобче неговото невероятно наблюдателно око да ми хвърли някой саркастичен поглед. Разказвам тези дребнави подробности, за да стане ясно колко „стиснато“ на държавната пара беше управлението на Кьосеиванов. Вярно – не бе „демократично“ онова управление на страната и народа от царя.

¹ Иван Станчов (р. 1929) е посланик на България в Лондон от 1991 до 1994 и министър на външните работи в служебното правителство на Ренета Инджова (1994–1995). – *Бел. ред.*

Ама също е вярно, че то оправя в голяма степен работите на държавата с тая си стиснатост, икономичност, скромност, уредност – с това протягане според собствената черга и всичкото време с калема над хесапа¹.

Него ден мюнхенската криза стигна до своя пароксизъм². Надвечер от Мюнхен пълномощният министър Драганов ни съобщи, че в настъпващата нощ или ще се подпише споразумение между Хитлер и западните „гаранти“ на Чехословакия, или ще избухне войната. Бях вече заспал в палатката си, когато усещам, някой ме бута по рамото: беше бай Илия.

– Ставай, ставай! Драганов току-що се обажда от Мюнхен: до около час ще може да предаде текста на споразумението. Началството нареди ти да го приемеш...

Доста след среднощ сме, 4–4,30 сутринта на 29 септември 1938 година. В оная палатка всред глъхналото Тракийско поле седя на някакво полево столче със слушалка в ръка. Пред мен, на сгъваемата масичка, съм разтворил тетрадка. Чакам. През 10–15 минути Драганов се чува от хаоса в Мюнхен, където Гьоринг бие с юмрук по масата и заплашва, че ще бомбардира Лондон „наведнъж с четиридесет, с петдесет самолета“; Мусолини снове между гневния Хитлер и глътналите езика си Чембърлейн и Даладие – за да изтръгне подписа им за... предаването на Чехословакия в ръцете на Фюрера. Който пък уверява, че става дума за последното му искане, че повече друго няма да има и че „с това ще бъде спасен и окончателно осигурен мирът“. В пълен ход е великото мюнхенско изнудване. Представяше си журналистическата ми душа как сега там наоколо гъмжи от хора на Гестапо, разгърнато в пълна сила, как са се струпали дип-

¹ Хесап (тур.) – сметка, равностетка. – *Бел. ред.*

² Пароксизъм (гр.) – внезапно изостряне (на болестно състояние, пристъп на болест); остра форма на преживяване на чувство. – *Бел. ред.*

ломатите на Европа. И всред цялото стълпотворение нашият пълномощен министър бе намерил начин да осигури ясна, непрекъсваща се телефонна връзка с нас, запилени в пустошта на Тракийската равнина! Заслуга несъмнено са имали и свързочниците ни. Но постижението все пак си беше главно на Драганов. И действително, само няколко минути, след като главните действащи лица на мюнхенската трагедия бяха положили подписите си под текста на споразумението, Драганов беше на апарата от другия край на жицата и почна да предава, а пък аз – да записвам. Съумяваше да резюмира, да дава същественото – в кратки, ясни изречения. Така – докъм 6 ч. сутринта. Като излязох от палатката, гледам съмнало. На петдесетина метра широк кръг офицери, стоящи на отстояние 5–6 метра от двете „началства“, царя и Кьосеиванов, които си разменят думи – очевидно в очакване да чуят какво е съобщил Драганов.

Приближих, почнах да докладвам. Почти не четях бележките си: нали току-що ги бях писал, всичко беше още като живо в главата ми – сякаш продължавах да чувам сухия, отривист глас на Драганов. Като привърших, двамата ми височайши слушатели захванаха да разменят първи впечатления. Които, разбира се, не помня, само ми е останало, че и двамата съвсем не радостни, ами по-скоро загрижени ми се струваха. Измина така поне цяла минута, докато схвана, че в тази група от трима, която образувахме, единият май бе излишен. Дадох заден ход и се прибрах в кръга на гледащите към „началствата“ висши офицери...

Спомените ми от тия маневри са спорадични¹. Но види се, паметта ми е задържала всички щрихи, попълващи картината за българската действителност. Към

¹ Спорадичен (гр.) – непостоянен, случаен, отделен. – *Бел. ред.*

обяд почна голяма артилерийска стрелба – главното събитие в тези маневри. Снарядите изфучаваха нейде над главите ни – ние, наблюдаващите, бяхме в изрязан в хълма заслон с дълга, тясна веранда отпред. Попаденията бяха далеко, чак от другата страна на обширна долина, в склоновете на отсрещните баири.

– Отидоха тридесет милиона лева – рече до мен познат глас. Да, генерал Жечев е. – Тъкмо толкова, колкото цялото ново Министерство на правосъдието – прибави той почти упречно. Толкова стрували снарядите за тая пукотевица. С красиво свирене те сякаш се плъзгаха през синия въздух, докато най-сетне вдигнаха бели облачета върху далечния склон, където бяха мишените. Гледка действително... „за милиони“. Очевидно и генерал Жечев – от военната свита на царя – беше надъхан с оная „стиснатост“, която отличавахе управлението на тандема цар Борис–Георги Къосеиванов. Помни ли някой как тъкмо по онова време, когато се ширеше кампанията да се почнел на терена, запазен за нов дворец, най-сетне строежът, цар Борис ненадейно нареди да се устрои за детски парк... Друга такава случка – този път с Къосеиванов: след съобщението от министъра на правосъдието на колко възлязла новата сграда за министерството му, моят шеф няколко дни беше като болен...

От същия ден, на вечерта – за маневрите става дума – още една случка, но тя пък не само дребна, ами и комично нищожна. Само че случка, която прибавя характерен щрих в автопортрета на автора, а може би е изиграла и не съвсем незначителна роля в съдбата му: „малките камъчета“, „колата“...

Та вечерта сме на 29 септември 1938 г. – паметния ден на Мюнхенското споразумение. Седнал съм в палатката на бай Илия Белинов, живописния шеф на Протокола на Външно министерство. Сега е в стихията си:

„началствата“ са на приказка в царската палатка, бай Илия ту надникне там, ту се понесе нанякъде. По едно време се втурна: „Искат кафе!“ Съобразителният служител беше донесъл със себе си и джезве, и спиртник, и изобщо всичко, каквото трябва за сваряване и поднасяне на няколко чашки „а ла турка“. Ето ги, готови са... Но подава ми ги с табличката на мен, да съм влезел и ги поднеса, аз, на „началствата“, тоест на царя и Кьосеиванов, седнали отатък.

Човекът, сигурен съм, искаше да ме „лансира“, изпълнен към мен с най-добри намерения. Само че... кръвта се качи в главата ми: какво, да поднасям кафета като някакъв лакей! Ами че миналата година на държавното погребение на внезапно починалия всеуважаван български голям политик Ал. Малинов не бях отишъл, защото разбрах, че от нас, аташетата, се очаквало да носим на кадифени възглавнички ордените на покойния, нещо, което ми се беше сторило унизително! Та сега на „началства“ да съм поднасял кафе! Няколкото ми факултета, специализацията от онзи Университетски институт в Женева, годините при Келзен, журнализмът като кореспондент, акредитиран при ОН, швейцарският ревив демократизъм, просмукал се в естеството ми, след многото години там – всичко това бурно протестираше в мен. Отказах категорично: дума да не става! Че да я отбутна от себе си, ами не исках да я докосна, да я погледна даже тая обидна табличка, символ на унижението.

Така че бай Илия сам си отнесе кафетата: излязохме заедно – той към палатката на „началствата“, аз – към моята. Влязох и не стига, че продължих да се чувствам сякаш оплют от самата идея на бай Илия, ами настроението ми още повече се развали от тежката борба с възтесните ботуши, които бях нахлузил предната нощ и досега не бях ги свалял. Бяха, види се, кроени с идеята, че

ще бъдат изувани с помощта на ординарец, но тъй като на неслужилия запасен трудовак не се полагаше такъв, всяка вечер сам трябваше да се оправям с тях. Впрочем, както ще се види по-нататък, на тия ботуши било писано да ме вкарат и в други, и то доста по-трудни, че и направо животоопасни положения.

Не се съмнявах, че бай Илия добре ще е развеселил „началствата“ с пикантната историйка за моя отказ. Само че е твърде вероятно – всред смеховете и шегите – да е събудила у царя и Кьосеиванов и някакви реминисценции за ония донесения едва преди година, при постъпването ми в министерството, че съм бил „звенар“, та и „комунист“. Случката с кафетата, колкото и на вид безобидна, комай препотвърждаваше ония обвинения. Защото едно нещо, което стана само след около месец, изглежда, добре се връзва с горното предположение.

Преди това обаче хайде и няколко думи за сключването на Солунското споразумение от пролетта на 1938 година. И то не само защото на мен се падна да го оповестя и обясня в София, но и заради характерния кьосеивановско-царборисовски външнополитически подход, чрез който се стигна до него. Документът Кьосеиванов–Метаксас, подписан през 1938 г. в Солун, фактически тури край на „Балканската антанта“. Чрез нея съседите бяха ни оковали през пролетта на 1934 г., подобно на обкръжението на Унгария от „Малкото съглашение“ (Чехословакия, Югославия и Румъния), просъществало близо две десетилетия (1920–1938 г.).

Вярно е, че бързото нарастване на застрашителната сянка на ревизионистичния, противоверсайски германски колос върху международната сцена улесни задачата на Кьосеиванов. Но не по-малко вярно е и че той отдавна, още от първите дни след поемането от него на Външното министерство, беше почнал да подготвя този

наш успех, като упорито използваше всяка възможност, влагаше целия си такт, всичкото си умение, стъпчица по стъпчица да подобрява отношенията ни с Турция и Югославия. Изгради някакво лично приятелство с турския външен министър Рюштю Арас, сключи на 1 януари 1937 г. в Ниш „Пакт за вечно приятелство“ с Югославия на Стоядинович...

Когато да тръгне за Солун, Кьосеиванов ми даде плик с текста на предстоящата спогодба, с която България се освобождаваше от военните ограничения на Ньойския договор – нещо, равняващо се на погребването на „Балканската антанта“, – както и нареждане да не я публикувам, преди да получа от тях потвърждение, че вече е подписана. И то се знае – да подготвя за целта извънредно издание на официоза.

Ех, не мога да кажа, че зарадвах извънредно много журналистите от редакцията на в. „Днес“ като целия този извънреден брой го... написах фактически само аз, а пък текста на договора държах в тайна до последния момент – стриктно спазвах нареждането и го дадох за набор чак когато Мильо Милев се обади от Солун: „Подписахме!“ Но тъй или иначе, към 6 ч. вечерта първите броеве бяха потекли от ротативката – в печатницата в „Кюлюците“, дето „Днес“ все още се печаташе. А подир малко дойде с вездеходка¹ да ме вземе военният министър генерал Даскалов. След броени минути се намерихме на плаца на пехотния полк на бул. „Патриарх Евтимий“, където генералът, качен на танк, държа кратка реч към строените военни части, с която оповести събитието. Поразмаха и заканителен юмрук към съседите ни, възползвали се през 1913 и 1920 г. от нашата тогавашна слабост. Но само толкова: иначе никакви бурни шови-

¹ Вездеходка (рус.) – всъдеход, джип. – Бел. ред.

нистични прояви – генерал Даскалов беше проникнат от политическата и военна концепция на тандема цар Борис–Кьосеиванов.

Който пише история, па макар и само като нахвърля спомени, в които неизбежно засяга исторически събития и личности, ще не ще става съдник. В неговите реминисценции, превръщащи се в писани слова, събитията и деятелите им възкръсват едни – „в светъл лъч“, други – „за осъждане“. Хубав, чист човек беше Теодоси Даскалов – вижте самата му фигура, това просто лъха от него. Подобно на множество тогавашни български офицери и той живееше, разбира се, с бляна за възвръщане на загубените ни земи, за обединяване на българското племе. Обаче бе разбрал политиката на царя и Кьосеиванов – изчакване, търпение, непоемане на рискове, неангажиране с нацистка Германия, хвърляща се в някакъв абсурден „ва банк“¹. Натоварен с поддържането на тази линия във войската, той беше гарант срещу изненади откъм военните. Не провирияха при него, а и сетне, всред подготвеното от него офицерство, никакви апетити на нацистките симпатизанти като ген. Хр. Луков и проф. Ал. Цанков чрез армията да се пресегнат към властта.

Обратно, в началото на октомври в София и в Народното събрание, трябва да подчертая, не само опозицията, ами и „приобщените“ се въздържаха от каквито и да било прояви на ентусиазъм от успехите на Райха в разгромяването на Чехословакия. А когато през март 1939 г. войските на Хитлер окупираха цялата тази нещастна страна, към чехословаците бяха показани открити симпатии – хора плачеха из улиците на София, пред легацията на Чехословакия се състоя спонтанна демонстрация на съпричастност.

¹ Ва банк (фр. – *va banque*) – израз от залагането в играта на карти (всички пари в банката); *преп.* действам, рискувайки всичко. – *Бел. ред.*

Имаше някакво раздвоение на „човека от улицата“ у нас в отношението му към Райха. Хората хем очакваха от възхода на Германия „нещо“ в полза на „националното обединение“, хем в мнозинството си не одобряваха отделните действия, в които се изразяваше този възход, а особено пък сега – при поглъщането на Чехословакия. Пронацистките симпатии в България бяха или абсолютно индивидуални, или съвсем тясногрупови проявления. И обикновеният човек, и буржоазията, и „левите интелектуалци“ имаха – едните чувството, другите убеждението от опита, трети идеологическата концепция, че това няма да свърши добре: някакво „дърпане назад“ пред всичката тази безогледност, жестокост, кръвожадност. Други настроения може да са възникнали – или поне да са били манифестирани – главно след успешните блицкампании на Хитлер из цяла Западна Европа през пролетта и лятото на 1940 година. Дотогава обаче страната цяла беше направила своя линията на царя и неговия пръв съветник.

Отивам и.д. трети секретар в „царската легация“ в Рим

Има у мен склонност да приемам нещата по „номиналната им стойност“. Така че не подозрях нищо, когато в края на октомври ме преместиха в Политическия отдел: бил съм много нужен на проф. Иван Алтънов. За началник-кабинета при Кьосеиванов отиде К. П. – негов родà: момък завършил право в университет в Германия.

Не забелязах да имат кой знае колко много потребност от мен в Политическия отдел. И тука, като в Консулския и Вероизповедния: от стая в стая – на кафе и приказки. Ех, научаваше така млад „колега“ като мен някои интересни неща: в този отдел бяха все „съветници“ или първи секретари – хора отдавна в кариерата. Скоро се създаде известна спонтанна близост с вече споменатия съветник Чопов.

– Колега Бочев – рече ми веднъж, когато бяхме насаме, – знаете ли, добре ще е като минавате през коридора от една стая в друга, да държите някоя папка. Ходят там хора всякакви, ще види някой, ще помисли нещо...

Тези думи бяха за мен внезапно просветление: вижти какво се криело зад страхотната „заетост“ на Ж. О., също секретар в този отдел. Защото Ж., и сега го виждам, току бърза с големи крачки из коридорите, под мишницата му дебела папка, панталоните на... продължението на гърба му опънати от напрежение, посетители оп-

итват да го спрат: „Извинете, господин О., какво става с моя въпрос?“ „Не мога сега, виждате, че съм ужасно зает, минете в понеделник, не, по-добре към средата на идната седмица...“ И затръшне вратата на стаята, към която се е устремил. Вляза там и аз: оная папка запокитена в края на изоставеното бюро, кафето вече поднесено, масалите почват... Та взех си поука и за да не „помисли някой нещо“, прекосявах коридорите и аз само с папка под мишница... и с крачка все пак малко по-чевръста.

А в Консулския отдел? Ами онзи приятен, сладък съветник Пейчо, при когото прослужих пролетта на 1938 година? Пристига винаги със закъснение, гражданите на царството вече чакат в коридора. Но Пейчо си поръчва кафето, разтваря вестника... И ако някой посетител се престаши да влезе – ама хрисим, ама с шапка в ръка, ама с метани – Пейчо му се сопва: „Почакайте вън! Виждате, че съм зает...“ На мен, шест години гледал как се отнасят швейцарските чиновници към гражданството си, почна все повече да ми кипи отвътре. И намислих. На следната сутрин, като пристигна първият мой „клиент“, поканих го да седне. Поръчах му и кафе, че и с локум! А усещам как българското чиновническо сърце на Пейчо трепти от възмущение. Едва изчака клиентът ми да си отиде.

–... Хм... Не... смятате ли, колега Бочев, че малко ги разглезвате?

Тъкмо това чаках: изнесох на моя колега, макар да бе шеф на бюро, вдъхновена и динамична лекция на тема: гражданите са наши господари, не българският гражданин трябва да ни стои на крака, а ние нему...

Чак и за едно „откритие“ научих в този, Консулски, отдел. Търся някаква преписка. И тъй като беше по въпрос за наследство от САЩ, отворих чекмеджето на

Паприката – той се занимаваше предимно с тези въпроси в Консулския отдел. И какво да видя: чекмеджето натъпкано с папки вече от няколко месеца – през всичкото време Паприката бе отправял хората с: „Елате идната седмица...“ Като пристигна най-сетне, посочих му чекмеджето.

– Абе, Паприка, каква е тая работа?

– Знаеш ли какво – отвърна ми той, – аз съм направил откритие. Като престои дадена преписка три месеца в чекмеджето, тя се урежда от само себе си: ония идват, идват, па се изморят да дохождат...

Българската буржоазна държава наследи две традиции на отнасяне към населението си – тази на отменената неотдавна крепостничеството царска Русия¹; и много подобната на имперска Австро-Унгария, с нейното презрение към подчинените славянски населения. И в двете традиции нямаше „граждани“, а поданици. Даже и през Цар-Борисово време държавата ни не можа напълно да се освободи от въпросното наследство. Ами за да приключа, ето подобно драстично наблюдение и със самия мен. Като почнах да функционирам на служба началник-кабинета на министър-председателя, често се случваше да отида някъде с кадилака на шефа. Слизам по централното стълбище, долу хубавият полицаи е засетанал „мирно“, отдава чест, бай Кирило шофьорът е отворил вратата на колата. Ала като минавах край стражаря, усещах, че дълбоко вътре в мен тлее онзи, заседнал в душата на всеки българин, страх от стражаря...

Защо разказвам всичко това ли? Защото не само го видях, свидетел бях на него и го преживях, та то стана така и част от... автопортрета ми, който давам тука. Истината без грим!

¹ Отменено е през 1861 година. – *Бел. ред.*

Добре де, не се ли опитах, виждайки изреденото, да сторя нещо? Да, когато бях началник-кабинет при Кьо-сеиванов, замислих проект „Реформа на Министерството“ – папката с този материал и сега се търкаля из книгата ми. Основната идея беше: кадри за министерството да се рекрутират чрез подбор на най-годни млади хора, проявили способности, характер, ефикасност в разни ресори на държавното управление като: Министерството на финансите, БНБ, БЗКБ, Министерството на търговията, Министерството на просветата, правосъдието, даже и Вътрешното министерство. По този начин да се създаде нещо от рода на институция „държавни аташета“, които да се изграждат като съвременни, модерни истински „държавни служители“. А за техническата работа във Външно министерство – консулски позиции и пр. – да се назначават кандидати с изпити, съответни добри служачи. Разбира се, признавах, че казаното предполага подборът да става без „протекционизъм“ и че тук ще е трудността. Преливащ от ентузиазма на младостта си, все пак изложих „плана“ пред Кьо-сеиванов. Пълнен със скептицизма на дългогодишна служба в рутината на българската държава, той се усмихна благосклонно – но не помня тази ми инициатива да има някакво друго последиствие.

В края на март 1939 г. ми съобщиха, че иде ред да отивам на пост в чужбина: ще ме пратят във Вашингтон. Това ме учуди: тогава тази легация се смяташе „на периферията“ – защо ме запокитват чак там? Няма ли възможност за избор: някъде в Европа? Например – Берлин? Знаех, че в берлинската легация има място за трети секретар, а тази столица беше тогава центърът на европейската политика. Не, нямало място в Берлин. Но зорлем можах да променя дестинацията си от Вашингтон в... Рим. Тогава за пръв път подозрях, че онези мои

прекалено свободни „изявления“ пред секретарите на райхсминистрите Функ и Лай са били може би в дъното на преместването ми от секретарството при Кьосеиванов, както и сега – зад това ми недопускане в Берлин. Припомних си и дългите разговори с Рендел, с Кявендиш Кянън, с по-младата от сестрите Петрони-Чомакови (бъдещите „изгнанички“ от България като „английски шпионки“). Спомних си и онзи плик, дето колегата ми Т. Н., който бдял „какво става в министерството“, пусна в дискретната пощенска кутия на Военното министерство откъм „Аксаков“: виж ти, виж ти. Реших да не се обръщам към Кьосеиванов, ще си мълча: дообре, Рим. Толкова повече че и приятелят ми бате Иван (Стаменов, бивш секретар в Рим, а сега в канцеларията на царя) се произнесе най-категорично: „Момко, ти оде-ве на село кмет искаше да ходиш, сега в Рим секретар не щеш – я дай да се разберем...“ Та кандисах¹: дообре, Рим.

¹ Кандисвам (тур.) – скланям, съгласявам се, примирявам се. – *Бел. ред.*

Сбогом на България (1939–1940)

Как? Ами нали вие сте още в София, нали сега е краят на март 1939? Та как така – „Сбогом“?

Да, защото настъпваше голямата буря на историята. След като на 15 март 1939 г. Хитлер взе Чехословакия, на цял свят стана ясно, че войната предстои. Англия и Франция не можеха да преглътнат и това. Хитлер пък не можеше вече да се спре. Почнахме неудържимо да се хлъзгаме към пропастта. В България правителството с голяма далновидност трупаше резерви от метали, химикали, които щяха да поскъпнат и изчезнат в случай на война. Ориентира се към доставки на оръжие, откъдето успее: от Западните сили, от Германия, от Полша – даже от СССР. Германия разшири завладяването на българското стопанство. Западните сили се опитваха да противостоят, но само с кредити, а не с купуване на наши стоки – те не бяха пазар за тях. Какво да правят с нашите десетки хиляди вагони „афуз-али“ и „чауш“?¹ Настъпи лятото на 1939 г. – онази натегната атмосфера пред идващата, не се знаеше още как, но неотвратимо заявяваща присъствието си, нова, непознатата – с всичките тези нови бойни техники на авиацията – кошмарно застрашителна Втора световна война.

Този мил приятел бате Иван – още от първата ми година в министерството с него се разви някакво спонтанно дружене – несъмнено беше прав за Рим като иде-

¹ Сортове грозде. – *Бел. ред.*

алното царство на „долчевитата“¹. Само че – и да, и не – от една страна, защото окото ми ни най-малко не беше насочено към нея; но и от друга, защото дори и извън „слънчевата Кампания“ всички усещаха – с дълбоката интуиция на древен народ, – че циркът на живота, при фашисткия режим, ама добър, ама лош, сега беше пред свършване. И че ръцете на историята посягаха да вдигат и без това изтънялата завеса, която отделяше страната им от нейното неизвестно, но блъскащо по вратата ѝ, бъдеще.

Това, че като анексира Хитлер Чехословакия и Мусолини набързо окупира Албания – демек не само ти, твоята, но и аз разширявам своята империя, – тая имперска кавалкада се посрещна с пълен скептицизъм от италианската маса: ние сме на „панетоне“ (постна чорбица от треви, с наикиснат вътре хляб), даже и спагетите за нас са лукс, пък Дуче тръгнал да възстановява... Римската империя.

Тази скептична и обхваната от растящ страх страна пред идващото заварих, когато в края на март, или началото на април 1939 г., влакът ме стовари на римската гара. За „панетонето“ и спагетите, разбира се, още не знаех нищо. Ала веднага се учудих, че по просторните перони не зърнах никакъв пътник с вид на турист. През баш туристическия сезон никой да не пътува за Рим? А пък идех от Венеция, другия голям туристически център на Италия, но и във влака бях се разполагал нашироко. Таксито ме закара в алберго² „Флора“, където за стая нямаше проблем: хотелът празен. С една дума – в Италия, „страната на туризма“, нямаше никакви туристи. Цяла Европа е изтръпнала: „Кога ще почне“?

¹ Долче вита (ит. – *dolce vita*) – сладък живот. – Бел. ред.

² Алберго (ит. – *albergo*) – хотел. – Бел. ред.

Легационната сграда бе прекрасна аристократична резиденция – но коя ли сграда в Италия не е прекрасна? Канцелариите – в пристройката, където са живеели лакеите и другата прислуга. И Бога ми, те май не ще да са живели много зле.

Веднага се втурнах да търся жилище, така че почнаха и безброй контакти с най-различни хора, предлагащи апартаментите си: и тука онзи италиански език, който с такава любов в края на гимназиалните си години бях учил от директорката на „Скуола италиана“ в София, ми свърши работа. Хранех се в пансион „дилусо“ – все бивши полковници, средни чиновници, пенсионери от горната средна класа. Всички много любезни, а поканата на чашка „капучино“ от „дипломатико“ в някое кафене по „Виале Венти Сетембре“ преживявах като голяма чест.

Чрез тези хора бързо почнах да трупам богати лични впечатления. Картини от войната в Етиопия: бягството пред кръвожадните бойци на Негуса¹; но сетне камарите етиопски трупове, когато Мусолини прибъгва към газове; антипатията към *il regime*, но и страхът от неговите „острови“-каторги – тези картини получих от участници, от потърпевши.

Имаше в легацията несъмнено истински познавач на страната. Това беше първият секретар Антон Каранджулов. От доста години в Италия, той се срещаше с различни хора – както местни, така и свои колеги дипломати. Беше подобен на онези термoelementи, известни в техниката като „термодвойки“, които във всеки момент отчитат температурата на обекта, в който са вградени. Видях в негово лице този тип среден дипломатически

¹ Негус (етиоп.) – титла на бившия етиопски император, обикновено двойна: негус негуст – цар на царете. В случая става дума за императора Хайле Селасие I. – *Бел. ред.*

кадър, какъвто смятах че е потребен за дипломатическата ни дейност, ако ще имаме такава. Поддържаше подобаващ и приветлив, елегантен и много отворен дом: приемаше често, не пестеше „бели пари за черни дни“, беше образец по цялата линия. Чрез италианските си връзки Антон получи няколко дни напред информация за планираното от Мусолини нахлуване в Албания!

Картината, която ми даде за настроенията в Италия, беше напълно в съответствие с онова, което бях почувствал интуитивно на празната от туристи римска гара: страната „знае“, че е пред прага на нещо страшно, в което Германия ще я въвлече.

Но съзерцаващ една сутрин червените пламъци, които щедрот италианско слънце беше разпалило из саксиите по терасата пред нашите канцеларии, внезапно си дадох сметка, че в действителност към същата пропаст, както Италия, се плъзгаше несъмнено и... моята собствена страна! И че утре – след година, две, пет, а може би и в съвсем близко време – Българията, която бях оставил преди няколко седмици, нямаше да я има. Така или иначе, несъмнено с множество дефекти, кусури, изостаналост, неизпълнени задачи, даже неосъзнати проблеми, там беше останала Цар-Борисовата-Кьосеиванова Българийка – с потръгналото поосъвременено земеделие, изнасящо голяма част от своя продукт; с хилядите „кооперации“ в градовете; с вода и електрика в селцата, с начало на павиране, че и асфалтиране на шосетата, една България, почнала, макар и опипом, да възлиза по някакъв път нагоре към минимума на социалното добруване. Почувствах се – от името на България – някак си „на гарата на историята“ и аз – на същата гара, от гледна точка на нашата страна, на нашия блъскан от историята народ. Всичките тези бури от 1912 г. насам, и сега – пак ли?

От „дейността“ в легацията са ми останали в паметта

някакви драстично-комични щрихи. Военен аташе беше среден на ръст, космат, як българин, който в битността си на началник на Н-ския гарнизон вероятно добре се е справял. Само че какво търсеше той като военен аташе в Рим? Сигурно е да му се отблагодарят за нещо, как иначе да си обясниш подобно назначение. Нейсе, хвана се той за мене. Като имаше да си каже нещо с тукашното Военно министерство, аз му набера номера, той избучи с бодър глас „Кви колонело¹ В-в! – и сетне ми подаде слушалката и почне към мен: – Ти му кажи това, ти му кажи онова.“

Ама и не свършваше дотук моята дейност в подкрепа на нашето военно разузнаване в Италия.

Защо ли? Защото от горкия „колонело В-в“ се очакваше да попълва и праща във Военно министерство в София всеки петнадесет дена невероятен брой отчети по още по-невероятен асортимент сюжети: че за „политическото положение“, че за „стопанството“, за „културата“, изкуствата, образованието – не съм сигурен, дали и по състоянието на италианския балет не съм съчинителствал. Защото „колонелото“ току влети в стаята ми: моля те, напиши ми тука една страничка! А тези по „една страничка“ край нямаха. Сигурно вече съм го казвал, но нищо, ще се повторя, защото си беше вярно: много оперетно имаше в нашата тогавашна буржоазна държава.

Разбира се, че и на това може да се възрази. Но аз говоря за охарактеризиращите щрихи. А иначе, то се знае, имаше и хора работливи – и в тази легация, а и в министерството. Струва ми се, те бяха главно между началствата ни: споменах Алтънов; също – стари пълномощни министри на разположение или съветници като Вачев, Кесяков, Кьосеивановия довереник Мильо Милев – спо-

¹ Колонело (ит. – *colonnello*) – полковник. – Бел. ред.

менавам имена, които на мига възникват в паметта ми. Но съм останал с впечатлението, че в министерството на много работливите млади сякаш не се гледаше с положително око: тия се тикат, навират се, демек. Сякаш се чуваше навред прословутото *pas de zèle*!¹

Случай, подобен на военния аташе, бе и аташето по печата: „приобщил“ се брат му към правителствените депутати, та бяха пратили братчето пък да подипломатства. Като се върнах през 1942 г. в Рим, беше понаучил италиански. Друго недоразумение – двамата наши военни пилоти, пратени „на специализация“. Да, само че италианците не им дават да летят: за всеки половин час летене искат „баща си и майка си“ като финансова гаранция. Защото: „Ами ако самолетът падне?“ Та прекарваха тия двама полковници от авиацията дните си повечето да висят из легацията...

Влиза един ден в канцеларията ми едър здравеняк – тридесет и няколкогодишен мъж, ама с нещо нечисто в цялата му личност, в самия поглед на сравнително малките очи. Представа се: Христо Кунчев. А-ха, това бил значи той, прословутият избраник на генерал Луков за „фюрер“ на България, известният „Христо Кунчев-Фюрера“. В Италия е със стипендия: какво да учи тъй и не разбрах, но предполагам – фашизъм. Искане да му намеря къде да взема уроци по „дикция“: по „фашистка дикция“ сигурно – как да гръмоли фашистки лозунги, нали баш тука на специализация го е уредил генералът негов протектор². Отпратих го с идеята, че няма повече да го видя. Но не съм бил познал: петнадесетина години по-късно се оказа, че ми било писано той да ми бъде „бригаден“, че даже и „култур-просветник“: да, да, там, на „острова“, на Персин! Толкова невинни хиляди хора

¹ Без прекалено усърдие! (фр.). – Бел. ред.

² Протектор (лат.) – покровител, закрилник. – Бел. ред.

бяха изгинали, но този кандидат-фюрер беше се спасил, Господи, с какви ли подлости? Беше в Белене патентован доносник, употребяваха го за какво ли не, по едно време и за „лекар“. И то как да се случи тъкмо там, на Първи обект, където бе „лекар“, Цвети Иванов да си разрани крака на оная дъска и да хване тетанус... (Но за тия работи виж повече в „Белене. Сказание за концлагерна България“¹).

В края на юли началото на август отидох до Пиза. Пристигнах късно вечерта, стаята в алберго „Реале“ огромна, във великолепната мраморна баня се почувствах сигурно, като древен римлянин в своите „терми“², и след това се наспах със съня на младенец. А като слязох сутринта за закуска, в трапезарията на този голям, разкошен храм на международния туризъм, нямаше... нито един друг турист освен мен! Грозното затишие пред буря тука просто го „видях“. Върнах се в Рим и разказах на Антон. Минаха още десетина дни и тресна онзи гръм, с който собствено се оповести на света началото на Втората световна война – вестта на 23 август 1939 г., че Рибентроп е пристигнал в Москва – да подписва пакт за ненападение със СССР!

Заранта на 24 август се събрахме пълномощният министър Поменов, първият секретар Антон Каранджулов и аз. В канцеларията на Антон, където бяхме, карта на Европа покриваше една от стените. Спомних си за Пол Буркен, постоянния делегат на Белгия при ОН и професор по международно публично право в онзи Университетски институт в Женева, където бях специализирал в течение на няколко години след лисансите си по право

¹ Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1999. – *Бел. ред.*

² Терми (лат.) – бани в древния Рим, които имали по няколко отдела; минерален извор. – *Бел. ред.*

и по стопански и социални науки. В деня на първия си семинар, след като на 7 април 1936 г. войските на Райха навлязоха в демилитаризираната по Версайския мирен договор Рейнска област, той ни рече: „Сега, ако Хитлер има на стената в кабинета си не картата на света, а на Европа, ще има нова Световна война...“ Тоест искаше да ни каже, ако Хитлер мери всичко по мащабите на Европа, тия мащаби ще го подведат да повярва, че ще може да спечели война срещу Запада. Но вижда ли нещата в световни измерения, ще му бъде ясно, че Германия не може да надвие света, и ще си наляга парцалите. Договорът Рибентроп–Молотов, заключих, след като бях разказал на двамата си събеседници пророчеството на Пол Буркен, сочи, че Хитлер гледа не карта на света, а уви – карта на Европа! И предложих: нека сега всеки от нас тук формулира конкретно предвиждане – какво предстои?

Предсказанието на Поменов не си спомням. Само ми е останало впечатление, че избегна да се ангажира; или може би е общ спомен, свързан с характерната за него във всичко „дипломатичност“. Антон каза: „Ще има *Drang nach Osten*¹. Моето пророчество беше: влизаме в „седемгодишна война“.

Мисля, че Антон позна, без да иска. Защото да се тълкува като *Drang nach Osten* само подялбата на Полша би било форсирано, а все пак сигурно е това, което имаше предвид. Но пък да е предполагал още тогава Антон, че нещата ще се завъртят тъй, че да се стигне до 22 юни 1941 г.? Това би означавало, че в него се е бил превъплътил сам духът на Жомини.

Колкото до моето предвиждане, то се основаваше на такъв размисъл: ако Хитлер успее да вземе даже и цяла

¹ Настъпление на Изток (нем.). – Бел. ред.

Европа, ще има да гони англичаните, французите и американците (защото и те не могат да не се включат) из цял свят, тоест – дълга война; ако ли пък след първите успехи почне да губи, упоритият и издръжлив германски народ няма да се предаде лесно – дълга война значи и в този случай.

Вихрите тръгваха. Нашето днес в миг се превърна в минало. Сбогом на него – сбогом и на досегашна България. Каква щеше да бъде утрешната – след... вихрите?

Ненадейно нареждане от София: на 1 септември да съм в Стокхолм

Нареждането – дошло още на 20 август – в действителност сега, след нощта на 23–24 август, беше станало впрочем напълно безпредметно. Защото по същество не беше „да съм в Стокхолм“, а „да не съм в Рим“. В края на август Кьосеиванов трябваше да пристигне на официална визита в Италия. И тъй като през май отношенията ни ненадейно се бяха обтегли – поради обстоятелства от неслужебен характер, – моето присъствие се явяваше нежелателно при посещението му. Но сега – какво ти посещение?

Само че случката ми даде неочаквано прозрение в... отношенията между Дуче и Хитлер. Ами че да кани Дуче височайши гост тъкмо в края на август, не е ли очевидно, че не е бил държан в течение от Хитлер за комбините на Райха със СССР! Както и за това, което щеше да последва – почването на Втората световна война! Договорът Рибентроп–Молотов е бил значи изненада за Дуче, за божем великия приятел и съдружник! Така че той реши, разбира се, да отмени посещението на българския министър-председател. И аз, следователно, нямаше вече защо да напускам Рим и „на 1 септември да съм в Стокхолм“! Обаче нарежданията бяха дадени, секретарят на легацията ни в Швеция бе заминал за Москва, където го бяха преместили, за да се освободи мястото в Стокхолм за мен, бях ангажирал досегашния негов апартамент, бях, тъй да се рече, на-

лял бензина в колата си за дългото пътешествие Рим–Стокхолм...

И така, на 29 август, като натоварих двата си куфара в стария пакард, купен с лирите, които моят чудесен баща ми беше превел още когато дойдох в Италия, през Римини, сетне през долината на По, горите на Бренера и уличките на Инсбрук, на сутринта на 30 август ето ме чак в Мюнхен. Няколко часа съм в един хотел, обиколка из града за „разрешение“ за бензин – той беше вече под режим в Германия – и късно през нощта на 31 август срещу 1 септември 1939 г. бричката ми вече се търкаляше през предградията на Берлин. Над главата ми, в тъмното, бучат самолети – хитлеристите вече нападат Полша.

Впрочем ще задържа за миг разказа, за картина от комендатурата в Мюнхен, където влязох за бензин. Защото там буквално бях видял бога Марс да облича доспехите си. Из коридорите весели младежи изпробваха на главите си каски, опитваха куртки, обуваха бричове, нахлузваха ботуши, други забождаха картони с надписи по вратите на стаите за разните служби – коя къде. Има понякога ненадейно зърнати неща, които се запечатват човеку в паметта за цял живот...

Хотелът, в който отседнах – препълнен с германски офицери. Говорят оживено помежду си, хвърлят недоверчиво-неприязнени погледи към мен (но стават приятелски, като зърват българския ми дипломатически паспорт). Германците са навлезли в Полша, в 10 часа Фюрерът ще произнесе реч в Райхстага.

Още преди да стане десет, съм в легацията: бързо – пропуск за Райхстага! Само че ми се изсмяха: за цялата легация е отпусната всичко на всичко една карта – колкото за пълномощния министър. Така че в Райхстага не можах да отида, а и Драганов до обяд не се прибра.

Но по радиото чух обета на Хитлер „да не сваля сивия шинел до деня на крайната победа“. „Сивият шинел“! – демек той се оприличава на Фридрих Велики. Само че „сивият шинел“ водѝ тогава Седемгодишната война? Значи Хитлер короборира¹ предсказанието ми отпреди седмица, в канцеларията на Антон, в Рим, за ... Седемгодишна война и сега... Как в речта му в Райхстага прашеше, като внезапен изстрел, това „Майн Тойчес Фолк“²: с това „Т“ вместо „Д“ – сухо, застрашително, свирепост!

Преди да изляза от Берлин, се отбих в прост мюнхенски ресторант в работническите предградия: да видя как се храни германският работник в първия ден на войната. Дадох ми голяма паница с разделения – за месото, граха, картофите, имаше и къс апфелкухен³. Като не си свих в хартия останките от обета, за да ги отнеса със себе си, всички ме загледаха учудено... От крайпътна будка десетина минути вън от града спрях да си купя шоколад. Купих нещо. Ама то беше всичко друго, но не и шоколад – освен името му.

В хотела в Сасниц – градче, пристанище на о-в Рюген, откъдето тръгва фериботът за Швеция – следния ден заранта закуската беше със... свинска мас, наместо масло. Като се учудих, келнерът ми рече да съм доволен, защото след три месеца нямало да го има и това...

Стана 2 септември вечерта, а фериботът не тръгва. Няма и да тръгва: подозират, че морето между Сасниц и Трелеборг – оттатък в Швеция – е вече минирано. Потеглихме едва на 3 септември по обед. При всички изиграни дипломатически игри на Хитлер: този път традиционният му номер (да нанася удар, като едновременно проглушава света с обещания за вечен мир) не мина –

¹ Короборирам (ит.) – подкрепям с документи, доказвам. – Бел. ред.

² *Mein deutsches Volk!* (нем.) – Мой германски народе! – Бел. ред.

³ Апфелкухен (нем. – *Apfelkuchen*). – ябълков сладкиш. – Бел. ред.

Англия и Франция, след кратко последно колебание, обявиха война на Германия! И така топовете гърмят, бомбардировачите летят – машината на войната се завъртя.

Сцената на историята се разтвори широко за... онова, което щеше да дойде после – когато всичко свърши. Но то едва бе почнало, беше само първият му ден...

В Трелеборг античният ми пакард изпълзя малко преди среднощ от ферибота и потегли – край брега, посока север, цел – градчето Карлскруна. Затъмнение пълно, нощта лунна, светът наоколо – приказан. Вече не знаех дали не сънувам: някакви порутени, но великолепни средновековни сгради, все от червени тухли. Пусто, без жива душа наоколо – какъв е тоя призрачен свят? Сетне, в Стокхолм, ми казаха, че съм минал през средновековния шведски град паметник – Симрисхамн.

Към 3 часа сутринта спрях пред някакъв хотел. Чукам. Най-сетне отвори сънен портиер, даде ми стая, изкъпах се, напах се. На закуската, неделя мисля беше, разбирам, че не съм спрял в Карлскруна – тъй се произнасяло – ами в Карлсхамн. Нейсе – нали съм все пак в посока Стокхолм.

Но се наложи да чакам до понеделник. Едва тогава отваря банката. А парите ми бяха във вид на чек.

Само че защо е така тъжно това градче? Площадът – тъжен, просмукан е с тъга сякаш и самият въздух. Сенките едни такива дълги, есенни, отвред лъха меланхолия. Пък то било типично за шведския пейзаж, където слънцето никога не грее отгоре, само отстрани, косо...

– Я-хаа... зна-чи Ви-е сте сек-ре-тар-ят на бъл-гарска-та цар-ска ле-га-ци-я в Сток-холм... И Ви-е ис-ка-те бен-цин... – Точно това, и точно така го произнасяше на немски тъжният полицейски началник на бюрото пред

мен в тъжното полицейско управление, където бях отишъл да искам разрешение за бензин. Повтаря тези си слова тъжният полицейски началник. Гледа през прозореца на тъжната си канцелария към тъжния площад. И пак почва: сричка по сричка, сричка по сричка... Олеле, колко ли време ще му трябва да попие и проумее подобна сложност?

– Да – повтарям за кой ли път – аз съм секретарят... – И той пак започва тъжно да си повтаря всичките ония срички, и тъжно да гледа през прозореца към тъжния площад. Отчаяние ме обхващаше, хеле като стигнеше до това негово бавно-бавно „... бен-цин...“ Не, няма надежда.

Най-сетне тъжният полицейски началник зад бюрото престана да гледа към тъжния площад и се извърна към мен. Стори ми се, че в очите му блестеше решителност.

– Ви-е сте сек-ре-та-рят на бъл-гар-ска-та царска легация в Стокхолм и Вие искате бензин... – Поспря малко. Вече щях да полудея: Господи – почва пак! Когато си пое въздух и – вярно е, пак тъжно, но този път категорично – произнесе:

–... унд зи вер-ден бен-цин ха-бен!¹

Амин! Да, забравих да кажа, че разговорът ни се водеше на немски. Това беше, впрочем, първият, но и последен разговор, който имах на немски с шведи през близо двугодишната ми служба в Стокхолм. Хората в тая страна недолюбуваха германците: поне тогава, през войната.

Пълномощният ни министър в Швеция – Стоян Петров-Чомаков – ме посрещна образцово. Даже, ре-

¹ ...und sie werden Benzin haben! (нем.) – ...и ще имате (получите) бензин! – Бел. ред.

кох си, почти попрекали. Защото не само ме въведе във всичките си връзки в министерството, ами почна да ме взема със себе си и когато отиваше на разговор със самия външен министър. Създаде ми веднага и обширни познания в „обществото“. Така че едва за месец се оказах „лансиран“. Особено ценна връзка ми създаде със секретаря на външния министър. С този младеж – издънка на прочутия шведски род фон Есен – обядвахме няколко пъти в града. Покани ме един уикенд и в грамадния им семеен замък, пълен с „даровете“ – то истинското им название би било „контрибуциите“, – които германските градове поднасяли на крал Густав Адолф и свитата му по време на Тридесетгодишната война. Сега замъкът беше превърнат в национален музей, но за собствениците имаше запазено малко крило от 7–8 стаи в грамадната, тежка, студена постройка крепост. Станахме приятели.

Много полезно познание се оказа и това с първия секретар на легацията на Великобритания. Както в разговорите си с Рендел в София бях винаги пределно откровен, така и тук, с този млад британски колега съвсем не скривах убеждението си, че за мен войната на Хитлер е предварително загубена, каквито и начални успехи да постигне. Моят събеседник на общ обед ми разкри, че през тия петнадесетина дни, през които беше изчезнал от хоризонта, бил „прескочил“ с подводница до Англия. Известно време след това ми даде да разбере, някак си между другото, че ако желая, бих могъл да се възползвам от услугите на английската подводница – за да се прехвърля „оттатък“. Постави се така – най-ненадейно, но ребром – пред мен въпросът, който и впоследствие поне още два пъти имаше да решавам в моменти на ултимни кръстопътища: дали, като не съм съгласен с политиката на правителството на България, да не поема пътя на политическото емигрантство?

Тази индиректна покана се направих, че не съм я забелязал, а и тя повече не се повтори. Очевидно млъчанието ми е било – и впрочем правилно – изтълкувано като отказ. Но защо отказах, защо не се реших на въпросната стъпка?

Наистина: защо собствено казах „не“? Родил се бях и отрасъл в дом с протестантска, че и направо англо-американска традиция и атмосфера: майка ми – дъщеря на един от пасторите, въвели протестантството в България, самата тя колежанка от Ловчанския американски протестантски пансион, а сетне и дългогодишна учителка в него; баща ми – основател и председател на Съюза на младежките християнски дружества (ИМКА), предимно англо-американска организация. Самият аз седем години бях живял, получил образованието си и работил в безапелационно демократична Швейцария: там бях окончателно „повярвал“ във великата концепция за организираното свободно световно общество, олицетворявано от ООН. На България, на царя и Кьосеиванов приех да служа, но изрично се бях дистанцирал от тяхната псевдодемокрация. Не би ли било много по-правилно, прочее, сега, в почващия Армагедон¹ между Доброто и Злото, да се вдигна и отида при тези, които, първо, имаха идеали като моите, и второ, щяха в края на краищата да победят и да решават някога съдбините на света – тази на родината ми включително?

Аргументът „против“, на първо място, беше, че демократични или не, но царят и Кьосеиванов, знаех, щяха със зъби и с нокти да се дърпат против каквото и да било включване на България в хитлеровата нова Световна

¹ Армагедон (гр.) – в християнската митология място за битката в края на времената, в която ще участват „царете на земята и на цялата вселена“ (Апок. 16, 14:16); Армагедон е обозначение и на самата битка. – *Бел. ред.*

война. Та нали Стойчо Мошанов – решил уж сам, а всъщност пратен от царя – отиде в Лондон, за да балансира Кьосеиановата визита при Хитлер. Нали Кьосеианов прати собствения си брат да иде – отново за балансиране – в Москва: на „селскостопанско изложение“, като освен Петър Кьосеианов (председател на финансовата комисия на НС) делегацията включвала и цяла група „приобщени“ депутати, начело с подпредседателя на Народно-то събрание Георги Марков. Да не говорим за масовото допускане в България на съветска литература, съветски филми; за десетките българо-съветски дружества, книжарници за съветски книги, с които бе осеяна от 1935 г. насам цялата страна. Поканени са депутатите от Народно-то събрание на прием в съветската легация за петгодишнината от установяване на редовни българо-съветски дипломатически отношения: председателството на НС вдига на крак цялата мрежа на Вътрешно министерство, за да издири пръснатите из страната депутати и да им предаде поканата! Тандемът цар Борис-Г. Кьосеианов беше решен да спазва баланс в отношенията си – с германците, със „западните“, със Съветите. И го спазваше: любезно балансираше с всички, но не се ангажираше с никого! Значи: България не беше още вързана към колесницата на Райха. И имаше изгледи да продължи така: кормчиите ѝ се разпъваха на четири това да продължи – намерението им за неутралитет беше дълбоко искрено, решението им не подлежеше на никакво съмнение. Ерго: защо тогава да напускам кораба?

Но имаше и друго, принципиално възражение: политическият емигрант неизбежно попада „на копаня“ при тези, при които забягва. А бе за мен нещо не само неприемливо, то ми беше чисто и просто немислимо – конгенитално¹ противно.

¹ Конгенитален (лат.) – вроден, наследствен. – *Бел. ред.*

В Стокхолм жилище ми беше апартамент, принадлежащ на някакъв морски капитан: две големи стаи, свързани с импозантен свод, в ъглите – модели на пиратски гемии и огромно бюро, по което са разпилени книжата ми. Работата в легацията свършваше час-два след пладне. Обядвах в пищния, но невероятно евтин ресторант на „Гранд Хотел“, правех малка разходка край брега – по „Страндвеген“. И с предвкусане за приятните, дълги часове, които ми предстояха в капитанската бърлога, се прибирах, запарвах чая и запалвах лулата. Имах богато време – тогава, там, тази есен и зима на 1939–1940 г. – да се отдавам и на четене, и на безкрайни размисли по моите теми. Които бяха и българските теми: под знака на Богомил, Боян, а сега прибавих и Светослав (онзи руски княз, който се беше настанил в следцарпетрова Преславска България и бе писал оттам на майка си, че „тука е истинското му отечество“), аз преливах – напълно съзнателно, по отдавна взето решение – всичките си мисли, чувства, вътрешни преживявания, в такива на българския духовен мир, българската национална съдба, българския бъдещ път. Талазите синкав дим от голямата ми лула, силният чай, чаша след чаша, не накръняваха ни с шушка якия ми организъм, наследен от слезлите от троянския балкан мои родители, подсилен освен това и с прекараната из планините на България и Швейцария моя младост.

В тези няколко месеца на всекидневно-целонощен размисъл се почувствах някак си и напълно свободен, и тежко отговорен. Свободен, защото се бях убедил, че освен цар Борис и Георги Кьосеиванов България – реално погледнато – други политици нямаше. Тези двамата бяха при това ужасно сами: не разполагаха с хора, с които да могат да работят, та камо ли пък личности, които да са годни да ги заместят. Както и впрочем стана

явно, когато Кьосеиванов трябваше да бъде подменен с... Филов, а пък цар Борис – с... регентството на княз Кирил и Филов... Освен тандема цар Борис–Кьосеиванов всички други бяха направо неадекватни. От 1920 г. насам бях присъствал – в крак със западането на буржоазна България – на издребняването и опошляването на „буржоазните“ политици. А пък онова, което след 1934 г. засипа политическата и обществената сцена в България – бях директен свидетел, – се оказва невероятен пепелчук¹. При това и каква беше „концепцията“ на самия този тандем цар Борис–Георги Кьосеиванов? Подбор на възможно най-годното за едно горе-долу честно управление, поукрепено с псевдодемокрацията на „безпартийния режим“. И така – ден да мине, друг да дойде. Но на тази концепция какво пък се противопоставяше? Изхабеният буржоазен гнилоч; цанковисткото „движение“ – една жалка имитация на нацизма; и комунистите, вече безвъзвратно обвързани с чужда държава, пък да не говорим за „идеологията“ им, която в последна сметка се свеждаше до претенция за правилност на всяко тяхно насилие само и само да завземат властта. Та в този именно смисъл се почувствах „свободен“: политическата сцена е *quasi* празна – утре царят и Кьосеиванов изчезват и лъсва огромен вакуум!

Но щом като е така и щом като имах претенцията да съм прогледал, бях значи и отговорен! Българинът от 1920–1940 г., когото смятах, че съм разбрал, страдаше от ужасно – и основателно, уви! – чувство за малоценност спрямо „Европа“. Кое то пък развиваше у него някаква щраусова агресивност: съседите ни и Европа са ни криви за провала; „и България е дала нещо на света“; Рене-

¹ Пепелчук (нар.) – дребни деца, обикновено много на брой. Авторът очевидно е имал предвид нещо по-различно – нищожни, за нищо негодни люде. – Бел. ред.

„Тандемът“ Георги Кьосеиванов – цар Борис III,
втората половина на 30-те години.

сансът почнал от... Боянската черква; Ронсар бил българин, така че френската поезия... Страната ни, останала без християнство, защото бе възприела от Византия не Христовото учение, ами византийските черковнишки и монашески практики, се беше лишила от истина. Така че ние бяхме осъдени – докато не излезем из пропастта на живота въвн от истината – да плащаме постоянно за този си първороден, зачатъчен, тъй да се рече, грях...

Стокхолм, 1940 година. Ранна утрин – края на март ли, началото на април ли беше – телефонът ми иззвъня бурно. Погледнах часовника: едва 7 часа. Хм, че кой ли пък ще ме търси по това не само съвсем недипломатическо, ами и изобщо никакво време?

– Хало, мистър Бочев? Карл фон Есен е... Нищо не разбирам, мистър Бочев, нищо не разбирам. Главата ми

ще се пръсне: току-що ми съобщиха, че Хитлер окупира нощеска цяла Дания! Как може да е окупира Дания, като снощи нямаше нищо, а пък сега – окупира! Как е възможно? Как е могло да стане?

Но мина няма и половин час и секретарят на външния министър пак звъни:

– Ще полудея: ей сега ми телефонираха, че Хитлер взел и Норвегия! Не, не може да бъде: трябва да е някакво недоразумение. Ако има нещо, ще ви се обадя. Вероятно някаква грешка ще е...

Ама не беше. С един удар войските на Райха бяха завзели в една нощ всички по-важни стратегически пунктове на Дания. А от „чакащите разтоварване търговски кораби“ по кейовете на Осло нея сутрин внезапно дебаркирали германски щурмоваци. Литнали, качени в бронетранспортъорите си – през града, право към укрепения пункт, който контролирал входа на пристанището. Няма стрелба, няколко ранобудни норвежци из улиците си търкат очите, не разбират какво става. След няколко седмици германски лейтенант, участвал в тази „фантастиш“ акция, ми разказва:

– Махаме им приятелски от камионите, а те зяпат. Така взехме и артилерийските позиции, които ни трябваха: влизаме и приказваме, обясняваме се нещо... И тогава се втурнаха в пристанището чакащите вън, из залива, десетки други наши параходи, изсипа се неочакваната им „стока“... Бяха взели така чак и Нарвик, чак и мините в Кируна!

След няколко дена срещнах английска двойка – дипломатически бежанци от Норвегия. Шведът, който ме запозна с тях, ми загатна, че този „консул“ бил в действителност главният на „Интелиджънс сървис“ в Норвегия и че е тъй мрачен, защото германците го бяха тотално

изненадали с това повторение на номера с... „дървения кон“ на Одисей. Но не бяха само тези: Стокхолм се напълни със спасяващи се от германския блиц, както врабци от връхлитащ сокол, норвежки бежанци. Почнаха невъобразимо успешните за Фюрера шест месеца на първата половина на 1940 г., които зашеметиха света. А и накараха някои скептици да повярват, че Хитлер – може би все пак – ще победи...

Няколко дена, след станалото с Дания и Норвегия, в легацията ни в Стокхолм получихме от София странна инструкция: ако германците влязат и в Швеция и правителството поеме пътя на норвежкото, тоест „хване гората“, секретарят Бочев да го придружи. А пък пълномощният министър да остане в Стокхолм, подразбираше се... при „куислинговия“ тип¹ шведско правителство, каквото окупаторът несъмнено щеше да си състави.

Да „придружавам“ законното правителство на Швеция „из горите“ и планините на Скандинавия, не стана нужда. Защото в Швеция германците – за мое голямо съжаление, признавам си, колкото и некрасиво да беше от моя страна – не влязоха. Скиор планинар какъвто бях, перспективата за подобна авантюра беше ме просто омагьосала: седмици, месеци из шведските гори и планини! Но не би: всичкото, с което хитлеристите се задоволиха в Швеция, беше жалко зле подготвен опит за дворцов преврат. Че бе имало такъв, получих най-автентична информация от семейството на офицер от гвардията на служба в двореца. Някакъв адмирал бил инициаторът, стигнало се и до стрелба из коридорите на кралския дворец, паднали 2–3 убити. Но не се появи никакво комюнике, работата се потули. Обаче, ако след

¹ По името на норвежкия фашистки водач Видкун Куислинг, който съдейства на германските войски да окупира страната му през 1940 година. – *Бел. ред.*

окупацията на Дания и Норвегия неприязънта на Швеция към хитлерова Германия беше вече станала голяма, сега, когато шведите сами се почувстваха застрашени, страната скочи като един човек. Мобилизираха все що е младежи, включително и девойките, и младите жени. Успяха да закупят от Англия някакви военни кораби, да ги докарат благополучно до Швеция. Усилено почнаха собствени флотски строежи, разработиха собствен изтребител, пуснаха производството му.

При това шведите вече се бяха алармирали веднъж – още през есента и зимата на 1939–1940 г., когато СССР се опита да окупира части от Финландия. Хиляди шведски младежи отидоха тогава доброволци. Ама не служебно – от сърце отидоха, а момичетата не поглеждаха останалите у дома. През няколкото месеца на онази странна война между исполин и джудже, което се отбранява остървено, не се предава, останах в легацията ни сам, така че функционирах като „временно управляващ“. „Скандинавският патриотизъм“, с който шведската младеж отиде да помага, героизмът на финландците, за който знаех от очевидци и участници, обещанията за помощ от Франция, Великобритания, даже САЩ, ме заблудиха. Не много преди ненадейното сключване на мир предсказах в доклад до София съвсем друго: че войната ще продължи още дълго! Пък Манерхайм внезапно сключи мир със СССР. Ех, тя действително продължи: ама чак след повече от година, когато всъщност наново избухна. Но този път финландците имаха вече голям и реален съюзник – Райха. Обаче това беше чак след 22 юни 1941 година. А сега се бях здравата изложил с грешната си прогноза.

Наблюдателен пункт Швеция: Стокхолм (1939–1941)

Бях останал „временно управляващ“, защото Стоян Петров-Чомаков го преместиха в Букурещ, а наследникът му – „белята човек“ Н. А. от Москва – забави пристигането си. Тези почти два месеца функциониране като „управляващ“ ми показаха една от най-тъжните страни на тогавашната ни дипломация: бях в невъзможност да поддържам връзки, защото чисто и просто... няхах пари. Жилището на министъра беше почти празно: мебелировката Стоян Петров си я бе отнесъл – негова си била. Но даже и да бе имало що-годе прилична резиденция, нямаше никакви средства. Заплатата ми на секретар беше повече от жалка: приблизително колкото минималната задължителна надница на шведския неквалифициран трудещ се, тоест на черноработника! Безотчетни или отчетни, но във всеки случай никакви средства, с които да се реванширам за поканите – няма. Скоро се видях в положението на канен, но неможеш сам да кани. Парирах с по 2–3 жалки „коктейла“ в едностайното ми апартаментче (онзи капитан се върна и си взе оригиналното и тъй уютно жилище). Бях слушал преди години оплакванията на Ж. О. в Женева (в качеството ми на кореспондент) от мизерното и нередовно плащане. Но сега сам го усетих на гърба си. Помогна ми с няколко малки превода на крони пак моят чудесен баща. Но това работа ли е?

На обед в „Гранд Хотел“ много често се събирах с югославския секретар Богич – най-качествения сър-

бин, който съм срещал в „кариерата“ си. Той не само че беше жив интелект и владееше отлично и френски, и немски, и английски, но беше млад мъж със замах, а едновременно и отличен светски човек. Впрочем имаше откъде: баща му бил шеф на кралската канцелария в Белград.

След картината на скандинавския патриотизъм – на финландската бойкост срещу Съветите и на шведската и срещу Съветите, и срещу нацистите, на норвежката бързо надигаща се партизанска война срещу Райха, – малко преди да напусна Швеция, щях да почувствам и сръбския патриотичен бяс именно чрез този мой връстник и приятел. Вярно е, на път обратно за София, през май 1941 г., видях разрушения Белград и в него неразбираемите, горди сърби. Но споменът от Богич като жива картина, чрез която някак си „разбрах“ сърбите, бе по-силен от всички други впечатления. Ами че като нападнаха германците Югославия, моят приятел Богич просто мутира – той не беше вече дипломат, не беше светски човек, беше само бесен, свиреп сръбски националист ли, патриот ли, какво значение има тук думата: кипяща сръбска кръв! И скоро-скоро изчезна от сцената: не изключвам да се е възползвал от услугите на онази „английска подводница“, или пък да беше отишъл при руснаците, в Москва. Има нещо „едро“ у сърбите. Те не случайно сами са се освободили.

Поучително беше шведското управление. Министър-председателят Пер Албин Хансон е вече около десет години все на власт – при това управлява от името на социалистическата партия. Но страната си е капиталистическа, само че капиталистите предприемачи биват облагани до самата граница, на която те биха се отказали, ако облагането я прехвърли. Тоест експлоатация на капиталистите от социалистите: първите управляват сто-

панството за сметка на вторите. А пък резултатът беше – в полза на страната като цяло.

Сега за Външното министерство. Виждах там 45–50-годишни мъже с чин едва... първи секретар. Докато за всеобхватните стопански преговори с Германия шведската делегация се възглавяваше от 26-годишен младок – защото той не само бе от някакъв банкерски род, но и сам бе доказал способностите си. Тоест – „меритокрация“¹. Другата шведска отлика: военните титли, даже и най-ниски, бяха тези, с които се представяше шведът. Може да е директор, да е председател на голяма фирма, но не го титулуват с тези му достойнства, ами макар и само като „господин лейтенант“ например, ако само дотам е стигнал във военната си служба. Военният сан беше гордостта им. Изглежда във войската се обучаваше горната им класа. Но това ни най-малко не означаваше пренебрежение към стопанската област. Напротив – даже до невероятна степен си позволяваха да съвместяват двете: можеш да си и полковник, и да осъществяваш някаква търговия, някакъв „бизнес“! (Имах такъв познат.)

Последен щрих за тази „моментална фотография“ на Швеция тогава – подчертавам „тогава“, защото как е днес не зная. Кръстосвах веднъж краен, работнически квартал – търсех някакъв адрес. „Не, не е тази къща“, отвърна ми случайният минувач, когото бях спрял, за да питам. Домът беше съвсем сепла къщица – етаж и половина, малко дворче. „Тука живее... Пер Албин Ханс-сън“... Въпросните думи шведът произнесе с ясно прозираща гордост: там, в тази проста къща на работник живееше... министър-председателят на кралство Шве-

¹ Меритокрация (от лат. *meritus* – достоен и гр. *kratos* – власт) – власт на най-способните. Общество, в което на ръководни постове се назначават най-способните, подбрани измежду всички социални слоеве. – Бел. ред.

ция! Шведът се гордееше със скромността на своя държавник, с неподкупността му, с достойнството му: работник, застанал начело на държавата си, но останал в своя скромен работнически бит...

Намерих се един ден напълно изневиделица пред деликатна дилема. При установилите се приятелски отношения с онзи Карл фон Есен, секретаря на външния министър, аз го замолих за някакъв документ: съвсем не секретен, но който просто не можех да намеря, какъв точно беше, вече съм изумил. Разбира се, рече, още утре заран ще го имате. И действително към 10 часа сутринта дойде куриер от Външно министерство, донесе плик, отиде си. Но като отворих плика, какво да видя: мъдри се вътре свръхсекретен текст – спогодба между Швеция и Райха – как шведите ще закупуват от САЩ разни нужни на Германия стоки и през СССР ще ѝ ги доставят! Такава или нещо подобно беше тази тайна спогодба.

Хем се втурнах веднага да преписвам бързо-бързо падналия ми от небето толкоз интересен документ, хем не бях напълно убеден, че постъпвам правилно... спрямо моя приятел, пратил ми го по погрешка. Май не е много „джентълменско“ това? Да, ама казвах си, всичките тези мои приятелства, връзки, добри отношения тук какво бяха те, ако не средство в моята работа, главна част от която беше да съм осведомен. Така че полугузен продължих да преписвам, преместих се в канцеларията на легацията, когато фон Есен се обади, че „станала неприятна грешка“ и праща човек да ми донесе текста, който бях искал, и да вземе тоя в ръцете ми, който преписах до последния възможен момент. И дойде човек от министерството, върнах му ценния документ, и мисля че с фон Есен по този случай не приказвахме. Толкова повече че след десетина дни неговият министър беше сме-

нен с друг, а самият фон Есен престана да бъде секретар на външния министър и срещите ни се разрешиха.

Пуснах веднага „Докладна записка“, шефът ми написа съобщение до София. Но когато шведският външен министър бе сменен наскоро след това, запитах се дали аджеба този мил Карл фон Есен не беше, ей тъй, от приятелски чувства към мен, решил на изпровомяк да ми направи подарък – уникалната информация. Но урокът, останал ми от този случай, е, че в дипломатията джентълменството е средство, не и самоцел.

Сега за друга паднала ми от небето свръхважна информация – „диапозитив“ от подписването на договора Рибентроп–Молотов във фатидичната¹ нощ на 23–24 август 1939 година. Пак случай, показващ колко е необходимо дипломатът да има много връзки, да се среща с различни хора.

В блока с апартаменти в квартала „Йердет“ на „Риндъогатан“ № 16, същия етаж с мен обитаваше и млад секретар от германското посолство в Стокхолм, Албрехт, мисля, се казваше. Бяха се установили добросъседски отношения с колегата ми – прилежен, домошар човек, семеен, с 2–3 малки деца – чист, съвестен. Един ден ми обади, че от Москва дошли двама много интересни германски журналисти: мъжът е представител в съветската столица на „Дер Фьолкише Беобахтер“ (вестникът на Хитлер), а пък съпругата му на „Есенер Национал-Цайтунг“ (вестникът на Гьоринг). Младият ми съсед и колега знаеше колко много обичам да слушам интересни и възможно автентични истории. Та ми предложи да покана двамата гости на чашка същата вечер: с тия негови малки деца, в неголямото му жилище подобно събиране не пасваше. То и моето беше малко, но поне бях сам.

¹ Фатидичен (от лат. – *fatum*: съдба, предопределение, участ, нещастие, гибел) – съдбовен. – Бел. ред.

Така че поръчах на грузинската принцеса мадам Бросе (за нея ще има да кажа по-нататък доста) две тави сандвичи и пирожки и повече подготовка ми не трябваше: с питиета в Швеция дипломатът трябва да бъде винаги богато зареден. Както и бях.

Към среднощ компанията беше вече в отлично и разговорливо настроение: ледът – освен в чашите уиски – беше напълно стопен. Германците са агресивни в голяма компания; в малка са приятни; а в тет-а-тет могат да бъдат и много искрени и сърдечни. Впрочем с тази си констатация не съм „открил Америка”: тя е трузизъм за всеки имащ поне малко повече опит с тях.

Разказвам неща от Стокхолм отпреди 54 години и се надявам да бъда извинен, ако си призная, че помня твърде малко от станалото тогава. Но все пак има някои картини, които са се запечатали в паметта ми сякаш съм ги не само чул, ами почти видял. Десетина-петнадесет дни след нощта на подписването на пакта Рибентроп–Молотов, разказа, прочее, кореспондентът на „Дер Фьолкише Беобахтер“, като отишъл да посети посланика фон дер Шуленбург, последният извадил дневника си и му прочел страниците с описанието по-специално на частта след подписването. Веднъж подписите сложени, поднесли шампанско и почнали наздрависи за този, за онзи, при които, по руски, *Сталин и Молотов се целуваха с Рибентроп в устата...*

Разказът беше тъй картинен, германският кореспондент тъй убедително предаде това, което му прочел фон дер Шуленбург, че тази сцена просто я видях! И тя затули впоследствие всички други спомени от срещата ми с двамата кореспонденти, които Впрочем повече тъй и не срещнах. Когато си легнах – същата нощ – пред мен се разгръщаше панорамата на немско-руските, още по-точно на пруско-руските отношения: възторзите на

Петър Велики от Прусия на Фридрих Велики; сетне Шлиселбург, Шлиселбург и 1812! – общата руско-пруска война срещу Наполеон; и... последвалата повече от половин век пруско-руска политика „гръб на гръб“, благодарение на която Бисмарк превърна през 1866 г. Австрия във второстепенна велика сила, срази Франция през 1870–1871 и основа германската империя. Чак в Берлин в 1870 г. беше почнал краят на тази тъй доходоносна и за двете страни политика – един край не по волята на Бисмарк. Спомних си онази сцена на смъртния му одър (разправена ми от Карл Буркхарт, професор и приятел от женевските ми години 1930–1936): князът е в агония, единственото, което устата му още произнасят е „Русланд! Русланд!“ – преследвал го кошмарът, че от изоставянето на „руската“ му политика ще дойде един ден катастрофата за Райха, който той беше създал през 1871 година. (Буркхарт имаше това от внука на Ото фон Бисмарк, онзи първи секретар на посолството на Райха в Лондон през 30-те години, с когото Буркхарт беше служил – той пък като секретар на Швейцарската легация.) А сега – тези целувки Сталин–Рибентроп: не бе ли това може би връщане към „Шлюселбург“, към политиката Германия/Русия „гръб на гръб“? Ами че тези два гиганта имаха толкова голямо пространство, което можеха да си поделят: цялата междинна зона – като се почне от Финландия, та през Балтика, Полша, Централна Европа, Югоизточна Европа, чак до Цариград, Средния изток и какво ли не! И бяха захванали да го делят...

Няколко месеца след тази случка дойде посещение-то на мадам Колонтай в нашата легация в Стокхолм по повод „мисията Соболев“ и неочакваният продължителен и странен мой разговор с нея. Но тъй като спомената стана, когато човекът-беля беше вече пристигнал

от Москва, първом няколко думи за „събитието“ – пристигане. Защото то наистина беше събитие.

За пръв път срещнах Н. А.¹ в Женева, трябва да беше началото на 1933 или по-вероятно 1934 година. Тъкмо пристигнал там като постоянен представител на България при ОН, той беше получил нареждане да депозира протест срещу някакво дребно нарушение на границата ни с Гърция, но вместо да връчи такъв рутинен протест, бе поискал свикване на Съвета на ОН и така беше забъркал каша. За да се обясни – нали бях там единственият нашенски журналист, – той ме покани в канцеларията си. И още тогава получих първото си впечатление от него: човек, който не знае какво е истина, манипулира фактите, сякаш по такъв начин истината може да се заличи. Оттам го преместили в Анкара – почти веднага след женевската каша. В Анкара успява да си припише заслуга за възстановяване на дипломатическите отношения със СССР, въпреки че за звенарите това беше предрешен въпрос. Но тъй като решил да скарва СССР с Турция, Кюсеиванов го маха от Анкара и го премества в Москва, където остава от 1936 до 1940 година. Много по-късно, когато бях при Кюсеиванов, в Швейцария (1943–1944), съм го питал, щом тоя Н. А. навсякъде забърква каши, защо го търпят във Външно министерство; „Царят иска да го държим – да сме имали и един „болшевик“, казваше ми, колчем споменех за уволняването на Н. А.

В Москва обаче Н. А. почнал да дава някакви „аванси“ на Съветите. Но пък в София представил нещата, сякаш не той на тях, ами те на него загатвали за пактове, за нещо директно между нас и СССР. Разбира се, че Соболевата акция не бе негово дело – през лятото и есента

¹ Никола Антонов (вж. биографични данни в именния показалец). – *Бел. ред.*

на 1940 г. това е официална съветска линия: Молотов в Берлин, през ноември 1940 г., се опитва да постигне спогодба с Хитлер на база България – в съветската зона. Така че този път го бяха заподозрели, тъй да се каже, неоснователно. Обаче заради самото начало на Соболевата акция го махнаха оттам и къде, къде – хайде в Стокхолм. Където очевидно трудно можеше да вземе никакви инициативи за голяма политика... с шведското правителство.

Самото му пристигане на гарата в Стокхолм ми се губи, но по обед трябваше да заведе цялата компания на ресторант. Дружината се състоеше от него самия – в някакъв кожух, на главата със съветска ушанка (с капаци за ушите); мадам (в шуба и тя) върви подире му, като едновременно се кара и на синчето, и на бавачката, една дундеста с презрели форми мома. Цялата компания хем се движи, хем говори на висок глас, кожусите разкопчани, капациите на ушанката се развяват из въздуха... Къде, олеле, къде – ама да е „гдето се не ходи!“ – да ги заведе на обед?

Спомних си сравнително нов, та затова и малко посещаван, ресторант, с никакви, виждам ги и сега, огледални стъклени стени. Но едва влязохме, залата заглъхна: чуваме се само ние, публиката густира¹ уникалното нахлуване на тая странна трупa, усещам, че пот почва да се стича по лицето и ризата полепва по гърба ми. Не зная как свърши това представление. Но така почнахме.

Този човек беше без усмивка. Все нещо сериозен, важен: с него не би могъл никой да води разговор „за времето“. Добре, ама скоро се оказа, че и „сериозен“ разговор не става: не понася друго мнение, за него раз-

¹ Густирам (ит.) – наслаждавам се, изпитвам удоволствие, харесва ми; вкусвам, опитвам. – *Бел. ред.*

говорът е безкрайни монолози. А като ми разправи как на някакъв чужд дипломат в Москва, който не му харесвал, „като му направих една интрига, за две седмици изхвъркна от Москва“, реших да си разреда колкото се може повече качванията горе при него за разговори или само служебно. Така че контактувахме главно по телефона или чрез разсилния Киро, който пренасяше „литературата“, що двамата с шефа ми заедно творяхме и която във вид на „доклади“ се експедираше за София в края на всяка седмица.

„Докладите“ бяха няколко вида. При легацията имаме преводач – „мосьо Бросе“, последния руски царски генерален консул. Шведите го признавали чак до 1924-та за „официално лице“, а и след това го бяха оставили да си живее несмушаван в Стокхолм, но вече като частно лице. По произход чист французин, но запленил от руската магия, мосьо Бросе тръпнеше в дъното на душата си от носталгия по... Русия. За легацията купуваше сутрин рано 3–4 по-значителни стокхолмски вестника, веднага превеждаше – на френски – уводните им статии и към 10 часа сутринта те бяха вече при пълномощния министър. Като ги изчете, онзи написваше на всяка от тях №, заграден с червено кръгче, пращаше ми ги по разсилния Киро, а пък на мен се обаждаше по телефона: „Господин Бочев, Вие знаете, нали...“

„Знаех“: правя от тях „доклади“. Почвам с „Господин Министре“. Сетне, на нов ред, нахвърлям 2–3 общи изречения, после хързулвам буквалния превод от френски на български на статия № 1 – ама без кавички! Следват пак толкоз общи изречения – за „преход“ – и турям, отново без кавички, статия № 2; и също така – статии № 3 и № 4. Накрая завършващата формула: „Благоволете да приемете, уважаеми Господин Министре, израза на моите отлични към Вас почитания.“ И подпис на „Н. А., пълномощен

министър“ – дипломатическият доклад е готов.

Такъв беше единият – и най-обилният вид „доклад“. Но имаше и друг – с по-голямо мое участие. Него наричах „тема с вариации“. Обади се от „горе“ г-н Н. А.:

– Господин Бочев, пращам ви по Киро доста интересна работа. Вижте там, да я поразясните... – Това беше темата за вариациите: от статията трябваше, „разтягайки локуми“, да изфабрикувам „доклад“.

Третият вид доклади бяха тези, които сам г-н пълномощният министър изкубваше из мустаците си. Като ги дърпаше цяла седмица, петък към обед пристигаше – най-късно – съчинение от 20–30 страници, в които беше насипано какво ли не. Спомням си, че в подобно творение, което и на самия него се беше сторило твърде мъгляво, та в опит да бъде „по-точен“ завършваше: „И накрая, за да бъде най-конкретен, смятам, че е възможно да се очакват евентуално известни развития на Изток, Запад и Север.“ Оставаше за „най-конкретно“ да се прибави и... „Юг“.

По едно време дойде от София хабер: министърът Иван Попов рекъл за тия творби, че „това не е дипломация, ами журнализъм“. А понеже милостта му имаше склонност към дълги шифровани телеграми, пристига един ден от Иван Попов и лаконично нареждане: шифрованите телеграми да се разредят и да бъдат кратки...

Н. А. се докачи. Викна ме горе: господин Бочев, в тези условия нито ред повече няма да пратя на Попов... Ах, с какво облекчение въздъхнах: свърши, значи бясното съчинителство на псевдодоклади, прелистването на книгата с шифъра за шифроване на предългите – цели страници – телеграми! Ами че на седмица освен телеграми пращаме в София и около 100 страници доклади – сто страници на пишеща машина, всяка страница от по

30 реда! Та затова с такова голямо облекчение слязох обратно в канцеларията си.

Мина ден, минаха два – аз, повярвалият, смятах, че съм се отървал. Не съм го познавал: Н. А. страдал от същинска скрибентска¹ болест. На третия ли ден беше, на четвъртия ли, носи ми Киро 14 страници: гледам – не ги е адресирал до „Господин министъра“, ами до... „Министерство на външните работи и вероизповеданията“... И пак почна скрибентството: само дето адресатът беше различен...

Тогава ми прати някаква статия за китолова, който германците възнамерявали да почнат край бреговете на северна Норвегия, и разбрах, че е дошъл моментът на моето отмъщение. Защото беше ми се обадил: „Господин Бочев, знаете, това е много интересна статия, поразвийте я там малко, знаете как...“ Да, тема с вариации. Че като седнах, че като обясних как с развитието на германския китолов край норвежките брегове Райхът, а после цяла Европа, ще се снабди с мазнини, с месо и така ще оправи стопанските проблеми на Оста; как въоръжените ѝ сили ще могат да се разгърнат. Доказах, че в края на краищата, чрез този китолов Райхът ще... спечели войната! Сам му занесох творбата си. Подавам му я, чете той, дърпа мустака: „Хм, малко сте го попрекалили...“ Смятах, че го познавам достатъчно, за да съм сигурен, че няма да може да прежали този „доклад“ и че ще му тури подпис. Както и стана: топна перото в мастилницата и извъртя подписа си, който очевидно му доставяше някакво удовлетворение. И отиде докладът в София. Писаха оттам, че произвел фурор: всеки го дърпал да го чете, да му се наслади... Момчетата в министерството съвсем не бяха без чувство за хумор. Повечето де.

¹ Скрибентска (от лат. – *scribo*) – пиша, написвам, съчинявам, съставям, описвам. – Бел. ред.

Та значи след прекрасния Стоян Петров-Чомаков – онзи идеален шеф, при когото да се служи беше удоволствие – връхлетя ме тоя скрибентски кошмар. Вика ме един ден при себе си:

– Господин Бочев, знаете ли какво? Обадете се, ако обичате, в Съветската легация и ги поканете да дойдат на прием. Ще бъдем така, между свои: само ние и те. Но непременно всички да дойдат...

Обадох се. Отговори ми глас, който се назова първи секретар и каза, че следобед ще ми съобщи кои точно ще дойдат. И действително следобед звънна: ще бъдат пет души, даде и имената: начело фигурираше мадам Александра Колонтай.

Каква беше тази работа? Що за „прием“: само „ние“ и само „те“? Трябва да се припомни на днешния читател... сега, петдесет и повече години от ония времена, че зимата на 1940–1941 г. в България се маркира със „Соболевата акция“. През цялото лято на 1940 г. Съветите бяха почнали – чрез местната си агентура, Комунистическата партия в България – по-усилена пропаганда: „Народът събира подписи, подава петиции, иска пакт със Съветския съюз!“ И в края на ноември 1940 г. беше дошло и официалното съветско предложение: донесено от Главния секретар на Народния комисариат по външните работи Аркадий Соболев. Та види се, Н. А. с „приема“ бе мечтал да се включи някак си и той в „Соболевата акция“, от която го бяха изключили, отстранявайки го от Москва преди почти година. (Тогава не знаех, че още през септември 1939 г. бил почнал да говори на Комисариата в Москва за „опасенията“ на българското правителство във връзка с агресивните намерения на „някои държави“, тоест да загатва, че България се нуждае от помощ – щом има такива „опасения“. И че именно за-

ради неговите „инициативи“ го били махнали от Москва – защото пак бил започнал да забърква поредната „каша“.)

И така – ето ги, поканените идват. В салона сме на ул. „Банергата“ № 37, всички ние, тоест нашият пълномощен министър, търговският съветник, моя милост – мисля, че даже и канцлерът беше включен в тази някаква си „побратимителна“ акция, както изглежда г-н пълномощният ни министър я беше замислил. Застанали сме там, усмихнати любвеобилно.

От другата – съветската – страна обаче: резервираност. Тя беше почнала още с ограничаването, че ще дойдат не „всички, цялата легация“, ами само тия петима, под брой. Прочее, като мина етапът на запознаванията, общите приказки, полагащите се усмивки и поднасянето на това-онова, мадам Колонтай – види се предполагайки какво очаква от нея пълномощният ни министър, тоест тя да приказва с него на тема „Соболевата акция“, а решена това да не стане – ненадейно така изманипулира, че се намери уединена с мен на едно двойно канапе и започна с моя милост постепенно оживяващ се тет-а-тет разговор – на френски, разбира се. Разказа ми, че живяла в София: когато била малко момиченце, баща ѝ, генерал еди кой си (но не, името му не беше Колонтай, някакво друго)¹, бил „губернатор“ ли, „комендант“ ли на София. Живеели в дом някъде на сегашния тъгъл на бившия бул. „Фердинанд“ (впрочем сега е и бивш „Толбухин“, а какво пък е най-новото му име, знай ли)². Спомняше си тополите...

Постепенно, от дума на дума, стигнахме и до „Соболевата акция“. Но какво ми е казала за нея, не помня.

¹ Става дума за Михаил Домонтович (вж. биографични данни в именния показалец). – *Бел. ред.*

² Днешният булевард „Васил Левски“. – *Бел. ред.*

Зная само, че като свърши приемът, слязох в канцеларията и веднага написах за пълномощния министър – такъв си е редът – „Докладна записка“ за разговора ми със съветската дипломатка, която, разбира се, съвсем не беше поканил, за да говоря с нея аз... Но той веднага състави – въз основа на тази ми записка, следва да му се признае – телеграма до София. Тъй че, каквото мадам Колонтай ми е казала тогава там по „Соболевата акция“, има го в шифрованата телеграма.

Но работата е, че по едно време тя въздъхна и рече:

– Ех, виждате ли, това съвсем между нас, то е моя чисто лична забележка – подчерта, а пък аз кимах, че тъй я и разбирам. – Зная, съвсем не е лесно положението на вашия цар. Той просто няма накъде. Да върви с германците не иска. Достатъчно умен е, за да знае, че стори ли го, ще погуби и България, и себе си. Само че как да тръгне с нас? За България – да, би трябвало. Но той?

Не гарантирам за абсолютната прецизност на думите, но такъв беше смисълът: царят, царска България със Съюза да иде не може. Царят знае, че за България би било спасение. Но просто „не може“, защото за самия него в такава комбинация не би имало място...

Това „а парте“¹ между спаружената, но елегантна бабичка, бивша прочута красавица и виден деятел на болшевишката революция, от една страна, и младия български дипломат, от друга, трая невероятно дълго – поне за моя шеф. Аз, напротив, бях не само твърде поласкан, но и шармиран² от блясъка не единствено на тъй живите очи, а и на тъй запазения интелект. Пред-

¹ А парте (ит. – *a parte*, фр. – *à parté*) – насаме. – Бел. ред.

² Шармиран (фр.) – очарован, запленил. – Бел. ред.

полагах, че мадам Колонтай съзнателно проточваше разговора, за да избегне такъв с моя шеф: тогава не знаех за условията, в които бе станало преместването му от Москва в Стокхолм. Когато най-сетне тя се изправи, за да си тръгва, той само дето от нерви не беше си вече изскубал мустака. Тя поприказва още няколко общи приказки с него, с тези наоколо, и току си подбра свитата...

В гореказаната си „записка“ така и не споменах онези думи – които ми беше споделила като „чисто нейна, лична забележка“ – за невъзможността царска България да отиде със СССР. Но дали онова, за което ще разкажа тук, не беше в действителност последица, вероятно предварително замислена, от този ненадеен разговор „на четири очи“? Дали не ме провериха не бих ли бил готов да направя – за самия себе си – логичния извод от такава невъзможност?

Защото това, което се случи, казвал съм си впоследствие, бе несъмнен, ако не опит, поне „оглед“ за евентуално... вербуване. На тръгване от този странен – само „двустранен“ – българо-съветски прием, един от дошлите с мадам Колонтай секретари ми предложи „да излезем някой ден да обядваме“. Приех „с удоволствие“ – на дипломата информацията откъде иде, ако не в голяма степен от срещи с хора, включително с други дипломати?

Обади се съветският колега след няколко дни. Веднага предложих „да мина да го взема с моята кола“. Но той не, та не: щял да дойде да ме вземе с неговата. Само че „неговата“ се оказа съветска служебна кола, карана от шофьор. Къде да отидем? Предложените от мен ресторанти все не му допадаха. Добре, да отидем в „Метропол“ – там беше поискал той. Знаех този ресторант. Но не беше от тия, в които „се ходи“. Имаше такива – като „Гранд Хотел“, като „Сесил“ – в които „се ходеше“. Ама

„Метропол“ не беше от тая категория – приемливата за „обществото“ де.

Обширната зала – без разделителни прегради, така че отвсякъде можеше да се вижда всяка маса – беше фактически празна. Студенина лъхаше от заведението.

Седнахме един срещу друг. За моя изненада на метър и половина, най-много да имаше два метра от нас седна... шофьорът.

Говорехме на... „славянски“ език. Събеседникът ми, бях забелязал от „приема“, можеше да говори прилично английски. Но тука държеше „да се разбираме“ като той си говори руски, а аз – моя руско-български, тоест това, на което беше успяла да ме научи в малобройните часове по руски език моята любима II мъжка в София преди дванадесетина години. Разговорът не беше кой знае колко разнообразен: повечето време ме разпитва за учението ми в България и чужбина, за нещата в България, пък аз, нали съм разговорлив, казвам си. Беше по-възрастен от мене – към 40-годишен. Някак си „препънат“ ми се струваше. Със съветски дипломат за пръв път имах контакт и гледах да продължи: нали, още като момче съм писал във в. „Мир“ колко е важна Русия за нас... Покани ме да съм отидел в легацията им – периодически устройвали показвания на съветски филми.

Не отидох. Ала тъй като си бяхме рекли отново да се видим, след десетина дни му се обадох, каня го, трябва да се реванширам. Прие, ама... с неговата кола да бъде-ло. И ето ни в същия ресторант „Метропол“, с шофьора на съседната маса и отново едни такива „общи“ разговори. Повече не се видяхме – на тяхното „кино“ не отидох. Но колчем си спомнях сетне тази случка, думам си, че е било някакво „опипване“. И види се „товаришчите“ или

не ме намериха за „интересен“, или заключиха, че не съм достатъчно „надежден“...

Още един щрих за съветските дипломати тогава. Стоян Петров-Чомаков, пълномощният министър, когото, идвайки от Рим, заварих в Швеция, ми разказа веднъж за изненадата на шведско семейство, поканило мадам Колонтай за уикенд в замъка си. Тя приела. И пристигнала, но... придружена от един „първи секретар“! Като изразили учудване, тя обяснила, че на Съветите такъв им бил „обичаят“. На прием, на обеди, вечери повече съветски дипломати не срещнах: или не ги канеха, или може би те не приемаха – като трябва винаги да се движат поне „по двама“...

И понеже стана дума за тази тъй видна личност от съветската дипломация, трябва да кажа, че в нашия шифър „група“ за това име нямаше: шифрирах „Колонтай“ с две групи – като „колона-трай“. Впрочем и за Хитлер нямаше „група“: него шифрирах като „хит-рел“...

Някое време след „българо-съветския“ ни прием, влиза към обед канцлерът на легацията. Хили се и ми подава лист с някакъв текст на пишешца машина:

– Вижте, хер Бочев, какво е написал за Вас... – Чета: писмо от шефа ми до Външно министерство в София. Искане да ме отзоват, защото съм бил напълно негоден за работа, пък него му трябвал истински секретар, „а не този кандидат за професор или за министър“. Гледай ти: действа зад гърба ми – взел, че пратил това писмо да мине само през канцлера, макар че цялата кореспонденция на легацията минаваше през мен. Ето ти, значи, че той и тук, в Стокхолм, беше решил да „извърти интрига“, както, сам беше ми казал, в Москва, лани. Но сега – срещу мен.

Какво да правим, пита ме канцлерът. Ще го пуснеш, казвам. И писмото отиде. Минаха няколко седмици.

Една вечер вкъщи си мисля защо ли стоя тука, в Стокхолм. България е комай досами огъня на войната – германците бяха нахлули в Югославия. Дали да не се обадя на бай Илия Белинов (началника на протокола) и сам да поискам да ме преместят в министерството?

Телефонът звънна: канцлерът се обажда – имало шифрована телеграма. Дълга ли е? Не, казва – къса е. Веднага скочих в колата си и след десетина минути бях с шифъра в ръка: връщат ме в София! Ха, ето ти, че желанието ми се сбъдна. Но внезапно си спомних за онова „тайно“ писмо – интригата на моя шеф, дето искал да се освободи от „този кандидат за професор или за министър“. И ми стана криво: значи хванала е интригата му.

На сутринта му нося дешифрирана телеграма. Той – щастлив, подръпва си, засуква доволно мустака.

Почнах да се готвя за път. Но имаше доста разходи: вече съм със собствени мебели – покъщнината от мое то макар и малко жилище тук, която трябваше, разбира се, най-напред да експедирам за София. Обаче за това се искат пари. А пък пари от София още не пристигат. Изминаха няколко дни, седмица. Току се получи нова шифрована телеграма: „Кога ще тръгне Бочев?“ Ха, това мирише на нещо друго. А пък като дойде след още няколко дни трета телеграма „Бочев да тръгне веднага“, шефът ми се алармира. И плодът от тревогата му го получих на следния ден във вид на... текст на телеграма за шифроване, която написал и я праща по разсилния – ама този път на мен, не на канцлера. Като я прочетох, извиках канцлера Ц. да дойде:

– Гледай, хер Ц., какво е написал пък сега!

И имаше действително какво да се „гледа“: телеграмата му настояваше непременно да ме оставят секретар на легацията в Стокхолм. Защото съм бил толкова

способен, интелигентен, владеещ езици, просто незаменим. И абсолютно не можел да се лиши от услугите ми: работата на легацията просто щяла да пропадне без мене!

Смя се хер Ц., смях се и аз. Как не ми дойде на ума: да си запазя копие от тези два абсолютно противоречащи си доклада – паметник на подлостта на този човек, техния автор. Би трябвало, макар и чак сега, на половин век от онова време, да ги потърся тия бисери из архивите на Външно министерство. Такъв връх на интригантството и подлостта просто не бива да загине: потребно е да знаем какви са били и миналите дни, и... хората в тях. Впрочем царят и Кьосеиванов са го знаели. Защо тогава, как така такъв са го изпратили?

Дойде след някое време човек от София: чул, че Филлов си търси началник-кабинета! Ха, ето, кое ще е знаел моят шеф, това е, види се, заподозрял като почнали да настояват да тръгвам за София: каква беля би било за него да взема да стана секретар на министър-председателя, сигурно си е казал, съдейки по себе си! Та оттам и неговото второ писмо – буквално обратно на първото. Получи се и нареждане от София! Да се използват каквито и да са пари, разполагаеми при канцлера, но – да тръгвам без повече забавяне. Ясно: не ме „връщат“ в София, ами ме „викат за нещо“.

Така че намерих транспортна къща, експедира ми тя багажа. А аз пък с двете си куфарчета се качих във влака: Малмьо–ферибота–Берлин–Белград–София. И към 11 часа сутринта на 24 май 1941 г., бях на тротуара срещу Външно министерство: чакам да свърши манифестацията, за да пресека и вляза в министерството. Нижат се хиляди ученици, студенти, фуражки, иконите с образите на двамата Солунски братя, цветя, много цветя, музиките на прогимназиите, на гимназиите. Най-

сетне шествието свърши. Бързо по стълбището нагоре – при началника на протокола бай Илия Белинов.

– Хайде бе, къде си? Тичай при главния секретар: пращат те „временно управляващ“ при генерал Недич!

Главен секретар беше Миката Шишманов¹, този автор на „Блянове край Акропола“, когото през есента на 1938 г. бях посетил, когато беше пълномощен министър в Атина. От своя кабинет на бул. „Безилисис Софиас“ № 42 той действително съзряваше Акропола: така си беше поставил бюрото, че погледът му през широките прозорци да се рее високо над покривите на домовете на града долу – към символа на европейската култура, белеещ се срещу вечно синьото небе на Атика. Само че свършено беше с бленуването в сянката на Акропола, бяха го поставили сега на този пост тъй близо до кормилото на вече силно разклатения от световната буря български държавен кораб – пост, за който синът на Ив. Д. Шишманов вероятно беше най-неподходящият избор. А след три години вълните на българския политически живот щяха да издигнат този писател, но не и политик, и дипломат, за титуляр на Външно министерство – та за една права Бога да падне и той, най-рафинирано цвете на буржоазната ни интелигенция, под куршумите на „народния съд“ през януари 1945 година.

Шишманов ми обясни, че са се спрели на мен за Белград заради независимия ми характер, както и тъкмо защото съм едва трети легационен секретар: не желаят да се ангажират с тоя Недич, който не се крепи на нищо освен на германците. Прати ме при Иван Алтънов, политическия директор: да взема от него докладите от нашите военни за положението в Югославия сега,

¹ Става дума за Димитър Шишманов (вж. биографични данни за него в именния показалец). – *Бел. ред.*

само месец след като германският валяк беше прегазил страната на крал Петра и Н. Пашич.

Колко „добре“ беше действал този валяк, бях се впрочем убедил сам, минавайки през Белград. Влакът ми, идващ от Будапеща, не можа да стигне до югославската столица: големият мост над Сава беше полуразрушен, казаха да слизат от вагоните, по-нататък – пеша. Среднощ, мрак, пустош. Тръгнах с двата си куфара в ръце, но скоро разбрах, че ще ми трябва помощ. Хеле, яви се някакъв мъжага – бошнавк¹ бил, разбрах, като продължихме след кратък пазарлък, вече двама. Крачихме, крачихме и чак на разсъмване се добрахме до града. А какво беше състоянието там, си дадох сметка, докато обикалях из улиците – защото влак за София нямаше веднага. Въздушната бомбардировка беше съсипала много сгради. Но онова, което тя не бе разрушила, селяните от околността се погрижили да свършат тая работа: човекът от легацията ни, който ме поразведе насам-натам да поразгледам, ми обърна внимание, че навред кепенците бяха най-често издънени не от бомби, ами сечени със секири... Но иначе видях засвидетелстване – и то писмено, и то от самите германци! – за бесния сръбски национален дух. Прочетох разлепени от комендатурата предупреждения: който не се отбива от пътя на германските офицери, ами умишлено се блъска в тях, ще бъде разстрелван на място. Има значи такива, които умишлено се блъскат...

Та в този Белград ме пращаха сега – на пръв независим пост. Не мога да кажа колко се зарадвах. И не беше само за предстоящата ми независима служба, ами повече за това, че отивах на работа в Югославия.

От юношески, даже от детски години въпросът Бъл-

¹ Бошнавк – сърбин-мохамеданин от Босна. – *Бел. ред.*

гария–Сърбия бе заемал мисълта и душевността ми. Забравило се е сега (колко много и колко бързо се забравя в България), че Сръбско-българската война от 1885 г. е била почувствана от България като „братоубийствена“: който не вярва, нека намери Вазовите стихове от него време. И дотогава, и после, чак даже и подир 1918 г. в България за българи и сърби се е говорило все като за „двата братски народа“. Ами че когато отидох в Женева през 1930 г., даже и тогава сърбите, като говореха за нас, казваха „брача бугари“, а ние за тях „братя сърби“. Бях изчел, още в детството, всичко, каквото можах да намеря, за взаимните ни отношения отпреди Освобождението, особено пък за очерталото се при Обреновичите, в средата на XIX в., българо-сръбско взаимодействие – за сръбска независимост, за българско освобождение. Бях мечтал, юноша в 20-те, за общо на двата народа югославско кралство по проекта на Гарашанин¹. Брошурката „Интегрална Югославия“ на Д. Михалчев (появила се, мисля, към 30-те) съвсем не ми бе необходима, за да бъда спечелен за тази идея. И като се преместих от Цюрих в Женева (1930 г.), първата ми лингвистична придобивка не стана френският, ами... сръбският език. След два месеца в пансиона, където се оказаха и двама сърби, до такава степен напреднах в сръбския, че се наложи да напусна компанията им, иначе сигурно с него като мой главен чужд език тъй и щях да си остана. Във всеки случай, когато през лятото на 1934 г. се намерих в Белград на посещение с Българо-югославското дружество от София, така сполучливо „причах“ по сръбски, та „брачата“ не можеха да разберат, че не съм техен сънародник.

¹ Авторът има предвид външнополитическата програма (1844) на Илия Гарашанин – премиер и министър на външните работи на Сърбия – за освобождаването на южните славяни от османско владичество и обединяването им под егидата на Сърбия. – *Бел. ред.*

Белградската среща беше впрочем комплексна картина на „сближателство“. Първото бе, че на сцената ето ти го, разбира се, неизбежния Димо Казасов, човека – „на всяко гърне меродия“: изнесе някаква „лекция“ в „Коларчевия университет“. Сетне – банкет с безкрайни наздравници и растящ ентусиазъм, последван от отиване с автобуси до върха Авала за поклонение пред гробницата на крал Петра Обединителя – великолепен червено-гранитен саркофаг от техния голям скулптор Мещерович. Вечерта – нощен гуляй по сръбски, в кръчмата „Три чешира“, с певачки, клековача¹ и традиционния, изглежда, „вол на ръжен“. Второто бяха хората: Ванко Бояджиев, Асен Стамболийски, Бешков и разбира се, изобилно разни лапачи...

Ех, от всичкото споменато подир три години все пак излезе нещичко – онзи „Пакт за вечно приятелство“, оповестен от Кьосеиванов и Стоядинович на 1 януари 1937 г. в Ниш и подписан тържествено в Белград три седмици по-късно. А ето, че сега – в колко променени обстоятелства! – жребият на историята ме пращаше в центъра, където все пак може би щеше да се решава какво ще стане с идеята за българо-сръбските общи съдбини.

Чета ония доклади от българските военни за положението в току-що разбитата от германците Югославия. Интересни, съдържателни – повечето, струва ми се, бяха подписани от генерал Кирил Станчев. Добре де, чета, ама назначаването ми се забави: заповедта все не я издават. И ето ти, че накрая се разбра защо: вътрешният министър Габровски, главният германски човек в кабинета, настоявал да се назначи негово протеже и Филев щял да му угоди. Както и стана. И наместо да ида в Белград, закъдето ме бяха спешно извикали от

¹ Така в Сърбия наричат питието джин. – *Бел. ред.*

Стокхолм, намерих се... комисар в Добруджа: обикалям с малка подкомисия из селата – събирам оплаквания за щети, причинени от румънците, тъй че да имаме основания да не платим оня милиард леи, с който се бяхме задължили в Крайова¹...

Снова от едно село в друго из баирите на „равна“ Добруджа, облечен в моето бяло брезентено яке, някакъв светъл туристически голф, натъпкан в ония, червените ботуши от стрелковите маневри през 1938 г. – влязоха, гледай ти, тия забравени ботуши пак в работа.

На тръгване от София бях обаче, нека си призная, вътрешно доста кисел: а пък скоро станах още повече така. Защото то бива, бива, ама да те викнат чак от Стокхолм, че щели да ти възлагат белградската легация, а сега да висиш тука, край шосето, на двадесетина километра от Добрич, да чакаш късно вечерта, в мрака на тия пустоши, някаква си каруца на кметския наместник, защото от селце някакво трябваше към 10,30 вечерта да дойде, а то никаква я няма – еее, това е вече много... Но като дръннаха приветливо из тъмното някакви звънчета и лъснаха под литналата из къдравите облаци топла месечина две весело припкащи насам кончета, като се намерихме – след половин час плъзгане по някакъв мек междуселски път – в собата² на здрав добруджански български фелдфебел от Първата световна война, като погледнах насядалите от него натъй седмина момци с отворени лица – негови синове – и в дъното стопанката, наоколо ѝ с няколко млади булки на дома, внезапно ми просветля, че... се бях намерил всред самата тази тъй жадувана от мен българска действителност! Ето я, тука

¹ На 7 септември 1940 г. в този румънски град между България и Румъния се подписва спогодба, според която ни се връща Южна Добруджа, отнета съгласно Букурещкия (1913) и Ньойския (1919) мирен договор. – *Бел. ред.*

² Соба (тур.) – стая. – *Бел. ред.*

съм всред нейната основна тъкан – българските селски хора!

Господи, какви хубави българи беше добруджанското население, което се включи тогава обратно в „стара България“! Чисти, честни, работливи, пестеливи, прилежни, прямодушни люде, останали верни на народността си, живели в копнеж за България, та България. При това бяха хора реалисти. И не от гол патриотизъм, ами именно от своя реализъм здраво държаха на българщината си. Почна да ми говори мъж, в селце някакво, за посещението си в Търново. Трепнах: сега ще чуя впечатлението му от града на древните български царе! Само че съвсем друго последва: не за българските царе, ами как в България къщите „все тухлени“, все с керемиди покрити; как навсякъде по селата е докарана вода, текат чешми; че даже и електричество блести, писмата носи пощаджия, в общината – телефон!

Но реализмът им се изразяваше и в друго: на международната политика гледаха откъм нашата черга. И затова – бяха загрижени.

– Скараха се дядо Иван и Дойчо, отиде Българията! – изпъшка кметският наместник с многото синове, гдето го споменах по-горе. Бяхме с моя придружител излапали киселото мляко, което поставиха пред нас, така че значи можеше да се започне с политиката.

– Голяма е Русия, няма да могат германците. – поде той. – Ще изгорят, а покрай тях и ние... – Ех, господа Филев, Габровски и Сие, които смятахте, че с помощта на Германия и Хитлер обединяват България, този селски кметски наместник, бивш нищо и никакъв фелдфебел от Първата световна война, бе по-голям от вас, по-реалистично преценяваше нещата! Нея вечер не можах да заспя – гледах, гледах в тъмното...

Намерихме се следобед в много отдалечено селце – лъха тука на памтивековна самобитност. Къщурките такива – зализани, белосани, варосани, около прозорците с красило от жълтък и синка за хубост е мазано. Вътре подът – хума хладичка, за боси нозе гладко лепена. Чистота, грижа, любов към дома, уреденост, навред застлавно с везани покривки, покривчици.

Изведоха ни на ширния, сенчест чардак, насядахме край потъмнялата от времето дъбова маса. „Аз ей сега“, изчезна за миг стопанинът и току го гледам възлиза от зимника с едра черна диня на ръце. Която като „закла“ и наряза, изпълни се широкото и дълбоко пиято¹ с някакъв хем ален, хем снежен пламък. „Заповядайте, заповядайте“, кани сърдечният, средна възраст и среден ръст, набит, червенобузест бай Иван, а пък под черните мустачки зъбките му се белеят – сякаш изкуствени, тъй са безпогрешни. „Принасяйте, принасяйте“, извъръща се към босоногата си, късокрака, ячка, свежа стопанка. А тя хем с една ръка подава саханка с надробено вътре бяло сирене, хем с чевръстите пръсти на другата пак и пак превърта вретеното, което издърпва вълна от привързаната към хурката къделя. Миг не губи: наново и наново ловките пръсти даряват с нов принос от въртеливост вретеното мързеливо и го принуждават да преде на конец още и още вълна. И хоп, нова нишка се прибавя на вретеното – то расте, дебелее. Намери време стопанката и яйца по панагюрски – плувнали в ухайно краве масло и ален пипер – да поднесе, и от богоблагословения, загърнат в домашнотъкан месал златист добруджански хляб с вкус на жито, няколко едри порязаници пред нас да тури. Ето, сега къделята се е смалила, залиняла, но вретеното е вече тежко, дебело...

¹ Пиято (диал.; ит.) – поднос; чиния, блюдо. – Бел. ред.

А в двора бързат насам-натам двете 16–17-годишни момички на тоя тъй угледен дом. Ако може мисълта да си представи две тихи, пъргави, усърдни човешки котета – така се плъзгаха те с чистите си боси нозе из метеното, метеното, та излизано просторно дворище: всяка с хурка с къделя под мишница и с провесено неспиращо вретено. В тая къща работата не преставахе ни за миг. Тука времето се несекно въплътява в дело – с ритъм тъй постоянен, неспирен като дишането, като ударите на сърцето. Българинът? Ето го: живот и труд – една цялост.

Мисъл някаква осени сега стопанката. Тя се освободи от хурката с къделята и вретеното, отправи се в голямата соба, и гледам, че почна да подига капациите на редицата тежки ракли край стените и да вади из тях и разстила постилки, покривки, покривчици, престилки, чаршафи, ризи, нощници, какви ли не още други везани творения на младите моми, почти деца – тяхната прикя¹, която очевидно са почнали да приготвят още невръстни девойчици. Постепенно собата се изпълни с всичкото туй невероятно дело на неспирните, богоблагословени пръстенца на тези деви – ангелчета на златната ни Добруджа. Не, това чудо трябва да е нещо дълбоко вродено, свойствено на самата най-вътрешна същност на тъканта на нашения човек. Нещо такова ще да е видял около си онзи книжовник от времето на Симеона, дето нейде, в какво ли негово писание беше, говори за „трудолобивая бъчела“. Такива бяха съществата пред мен – на народа ни благодарените златни пчелички.

Тълпят се, тълпят милите спомени от ония мои няколко седмици сред върналите се към майката родина хубави нашенски добруджански хора. Разбогателият ба-

¹ Прикя (гр.) – невестински дар, придан. – Бел. ред.

калин в онова село, където насмалко не ме застреляха като „съветски парашутист“. Този грижовен баща беше натрупал баре десет сандъка прикря за бъдещия жених на едва 14-годишната си щерка: че готовите, вече ушити костюми (среден размер, защото нали още не се знае какъв ще бъде „той“), че нощниците, ризите, кундури-те¹, чорапите, чехлите домашни – само да се яви и влезе в тях мечтаният, възжеленият бъдещ; че 300-та декара орна земя и няколкото стотин хиляди лева в банката – всичко това треперещият за чадото си баща даваше, само и само да осигури почтен дом и добър семеен живот на дъщеричката си...

Трябваше да минем от селото, където бяхме прекарвали деня по нашата работа, към съседното, отгътък баира. Строен левент момък ни качи в красиво изписаната си каруца, застанал прав по средата – сигурно точно така са препускали древните траки на колесниците си. Едва възпираше с дългите дизгини² двата яростни от много младост и сила жребеца, които току се изправяха на задните си крака, а-ха да литнат от земята. В долината под нас лътяха между зеленината червените покриви на селцето, оросени от стрелите на летния дъжд, елмази същи между слънчевите лъчи на залеза. Гордият левент добруджанец, сякаш плуващ в синьото небе, с писаната си каруца и конете си, летящи ангели същи, лъсналото под усмихнатата седмоцветна дъга весело селце, към което се носехме, аха комай през въздуха, всичкото това – такова едно прекрасно единство! О, Добруджа, освен тебе само един друг край в нашата страна с подобна магия грабва човека – Пирин!

Незабравим живее в паметта ми и образът на онзи

¹ Кундур, кундура (гр.; тур.) – груба кожена обувка. – *Бел. ред.*

² Дизгини (тур.) – дълги ремъци, с които каруцарят подкарва и управлява впрягнати коне; поводи. – *Бел. ред.*

достоеен дядо Хубен, нежния старец цигулар, с когото се гордееше цялото село, в което влязохме. Доведоха го след вечеря, непременно трябва да го видя, казаха. Те се представяха чрез него, чрез него показваха какво са, какво могат, какво има в селото им, каква е душата им. С истинска скромност, с някакво вродено от несъмненна духовност достойнство, нежният старец приседна на стола, който донесоха и поставиха наред доста голямата стая, заскрибуца с цигулката. И не прие нищо – нито лев, нито даже цигара. Беше човек на изкуството, живееше за изкуството си, селото се гордееше с него като с олицетворение на всичкото онова, което те – тези далеко от Бога и царя хора – знаеха, че имат в душата си. Беше тяхното лице – с него се явяваха пред небесата. Господи, какъв народ е нашият, от какъв народ имаме честта да сме част!

Такава беше цялата Добруджа, която заварих през лятото на 1941 година. Впрочем тези хора много често се оказваха потомци на пришълци от Котел, Жеравна, Сливен, Върбица, Елена, отишли да стават аргати¹ из Добруджа в първата половина на XIX век. Младежът, който ме придружаваше, потомък на жеравненеца възрожденец Райно Попович, си намираше навред роднини! Вътре в 3–4 поколения тези залягащи на труда българи бяха се превърнали от безимотни ратаи в заможни стопани – бяха изкупили постепенно земята, станали ѝ собственици. Как, ще запита някой. Ами – ето го отговора. Сутрин, ако исках да видя стопаните, при които съм отседнал, трябваше към 4 часа – тоест действително „в тъмни зори“ – да съм станал. Защото по това време те са се вече размърдали, чуват се гласовете им – тръгват на работа. Но разбира се, след като са издоили овцете...

¹ Аргат(ин) (тур.) – ратай. – *Бел. ред.*

Ех, имаше и марда¹, то къде ли може без нея. Като се намерихме един ден в голямото, оградено селище околийски център – Генерал-Тошево, ако не ме лъже паметта, – видяхме там... селските тарикати. Появилото се беше вече това зло. Само че този вид подяден от „цивилизационната“ селянин беше за тогава нетипичен. Но може да се твърди, че населението, което срещнах там, през 1941 г., по онези десетки наши села, които посетих, бе все още онази възрожденска, чиста и здрава народна тъкан, силата на която видяхме във Възраждането, в Априлското въстание, в Илинден, във войните 1912–1918 година. Именно този българин се беше втурнал през полята на Тракия в 1912 г. да събаря отоманската империя, за да освобождава своите братя и обединява българските земи. И този българин бяхме пратили да гине от чума на Чаталджа – за да сме влезели в Цариград! Немислещи, него ние изложихме на атака от вси страни на сърби, гърци, румъни, турци през 1913 година. Пак него, сякаш не му бяха достатъчни 1912 и 1913 г. – Фердинанд, разбира се, че Фердинанд, само че нима без активното участие на нашето братство, – хвърлихме през 1915 г. в една предварително осъдена на поражение война; стреляхме го във войнишките бунтове от 1917 г.; него, героя от три войни, гладен, парцалив, по налъми, него минавахме с картечници в „ликвидацията“ на Владейското въстание, в потушаването на Септември 1923 година...

Ние? Кои „ние“? Българската буржоазия, наследниците разсипници на великолепия, изстрадан с една 20-вековна история плод, който в края на XIX и началото на XX в. имаше в ръцете си и който с небрежност споразичме, разпиляхме, проиграхме. Защото не дадохме на

¹ Марда (тур.) – ругателен епитет за бавен, мързелив, несръчен човек.
– Бел. ред.

този народ управлението, което заслужаваше. Не се оказахме неговите добри стопани – каквито бяхме длъжни да бъдем, щом изсред него сме се извисили, щом из духа си и плътта си ни е родил. Та ние сме негови – неговата естествена и божем качествена ръководна отсявка! Как така посмяхме да го третираме сякаш не ние сме негови, ами той – наш?!

Е, добре де, ще рече читателят, нека да е така. Само че какво общо има всичко туй с вашата дипломатическа биография, с автопортрета ви? Има общо, е отговорът ми, че именно дълбокото съзнание и чувството за отговорност към страна и народ, настанило се у мене още от ранна младост, ме поведоха от Швейцария обратно към България, върнаха ме в родината, където знаех, че ми е мястото, когато през 1944–1945 г. удари часът на истината и всичко бягаше пред „червената чума“ от Изток към Запад. Но повече за това после, когато му дойде редът...

Пиша „Безпартийният режим в България”

По мек междуселски път двете дребни кончета пред каруцата с дълги ритли припкаха леко, главините тъничко пееха дружно с топуркането. Изтегнат върху сено между ритлите, чиито ръжнища¹ стърчаха в синьото небе, слушах симфонията на тази вълшебна земя. И душата ми се прощаваше, прощаваше с омаята на Добруджа.

Но дните ми в тоя „земен рай“, Добруджанския край, освен със звездни мигове бяха ознаменувани и с комична случка, която насмалко не завърши на трагедия. Помните онова ми облекло – бяло яке, бризентен, светъл голф. И особено пък ония мои червени ботуши. Защото сега те...

В селото на бакалина с голямата прикя за жениха на още невръстната му щерка пристигнахме в края на следобеда. Късно бе да свикваме селяните в училището, та рекох на потомъка на Райно Попович да се разтъпчем до недалечния граничен пост, татък – навръх баира.

Пресрещнаха ни такива грамадни и страшни граничарски песове, че всъщност сигурно можеха да опазват пределите на царството и без помощта на войскарите. Нейсе, момчетата, с косо препасаните пушки, които се приближиха да укротят кучата атака, не изглеждаха кой

¹ Ръжнища – заострени отгоре пръчки на ритли за снопи и сено. – *Бел. ред.*

знае колко зарадвани от нашето посещение. Погледите им изпод вежди, а на опитите ни да ги заговорим отвръщаха с две-три думи. Какво ли не ни харесваха? Повърнахме се, повърнахме се. Па ах, щом е така си отидохме.

Чак сетне се разбра: точно им било дошло предупреждение, че в Добруджа слезли съветски парашутисти! И те – види се по якето, светлия голф и особено пък червените ботуши – заключили: тия са! Че така било, получихме доказателство още среднощ, когато вратата на стаята в горния кат на бакалничката, дето ни настаня да преспим гостоприемният стопанин, биде издънена с могъщ ритник и от тъмното лъсна калабалък войници с натъкнати щикове: „Предай се!“ Брех, едвам успях да ги кандардисам да ме оставят да извадя и покажа командировъчната заповед от Външно министерство. Поручикът я чете, препрочита, поглежда ни, пак си завира физиономията в това листче хартия. И най-после се оттегли барабар с войниците си. Но не без да ни предупреди: утре до обед да минем при капитана, отговорен за този сектор на границата.

Където към обед се и явихме. И този капитан ни заразително, заподпитва: „Та, значи, вие живеете на ул. „20-и април“ в София – там, дето е напречна на ул. „Витошка?“ И ме гледа очаквателно – да сбъркам. „Не, не на улица „Витошка“, ами на булевард „Македония“ е напречна улица „20-и април“, отвръщам аз... Накрая, като се убеди в автентичността ни на подкомисия по Крайовския договор, капитанът се отпусна. И ми направи най-неочакваната, уникална по своята логика забележка.

– Ами че, извинявайте, ама как да ви не заподозрат? Да вземате да плащате навсякъде за нощувките, за храната, която сте получавали от населението! Че тука кой

държавен чиновник, като ходи по командировка, плаща... Така че внимавайте: хората основателно са се усъмнили...

И действително, още в първото село, където спряхме, като извадих пари, за да платя яйцата със сирене по панагюрски – плувнали в обилно масло и пипер, – селянинът, който ни беше поднесъл този обед, поръчан от нас, по едно време се бе спрял пред мене:

– Господине, не искам да ме разберете никак зле, но вие сте първият, дето, като яде, изважда пари да плаща. Знаете ли, тука постоянно идват по работа разни чиновници, поръчват, ядат, пият, ама никой никога нищо не е платил...

Значи не били само червените ботуши! Бяха ни взели за парашутисти, защото – нещо очевидно съвсем ексцентрично за български държавни чиновници – вадим пари да си плащаме за яденето! Като се прибрах в София, отидох при политическия директор и му го разправих това. И не само толкова имах да му кажа за отношението на новата, българска власт към туй население, чакало Българията вече четвърт век. Понеже на много места, щом съберяхме селяните в училищната сграда да ги разпитваме за оплаквания от румънската власт, те току почват да питат: „Ами за... нашите, демек за българската власт, сега ли да казваме, или после?“ Такива оплаквания – от „нашите“ – официално не приемах, но в отделни разговори бях много неща чул и това-онова записал. Алтънов се съгласи да му дам изложение и да го прати във Вътрешно министерство. Написах, дадох, препратил го е, какво е станало с него повече не чух... Така освободихме Добруджата, така за съжаление и Македония: нямахме хора, които да са изпълнени със съзнанието, че лицето на властта, което ще

покажат там, то ще бъде и лицето на освободителката България.

Да, ами че да: като се върнах в София, собственото ми първо братовчедче, ученик от Свищовската търговска гимназия, дойде да ми „се похвали“. Били в Скопие на екскурзия от гимназията с няколко камиона – да посетят новоприсъединена Македония.

– И си отмъстихме за 1918 година! – извиси по едно време глас този невинен пред Господа юноша. Отишли в най-хубавата скопска гимназия и натоварили в един камион... всичкия инвентар на кабинетите по химия и физика! Защо бе? Ами защото през 1918 г. френските окупационни войски – които впрочем, който помни, се състояха все от черни – били обрала кабинети на Свищовската гимназия.

– А бе, Стояне, а бе, момче, даваш ли си сметка какво сте сторили! Та нали в Македония сме влезли като освободители? Биваше ли такова нещо, как можяхте? – Не зная, съмнявам се дали ме разбра. Няколко дена покъсно свидетел, видял със собствените си очи, ми описа друга мила родна сценка пак там в деня, когато нашите народоосвободителни и обединителни войски влезли в Скопие. Пристрастен поклонник на Мелпомена, щом се намерил свободен от служба, избързал да иде да види скопския „Народен театър“. И какво гледа: на сцената наш майор се бори с червената кадифена завеса, дърпа я насам-натам в опит да я смъкне, успява най-сетне, почва да я надипля, нарамва я...

Ще подскочи не един: как така, защо разправяте такива срамни работи, та ни излагате като народ! Ами защото са верни! Защото работата ми е не да пиша панегирици¹ – има си за тях кой, – а да казвам истината. Ис-

¹ Панегирик (остар.; гр.) – похвално слово за черковно лице; прекалено, неоправдано възхваляване, славословие. – *Бел. ред.*

тината – нещо, което тъй ужасно много ни липсва на нас и като на отделни люде, и като на народ! Тъй: трябва да си направим баланс на всичките ни „пан-магарии“, да си ги признаем. Защото иначе няма как да се освободим от тях, тоест... от себе си. Че от непризнат грях Господ не освобождава... Нито може да се оправи който и да е народ, без да направи от истината свой основен закон.

Почнахме да потъваме през есента на 1941 г., ясно стана, че Германия, както беше рекъл онзи добруджански фелдфебел от Първата световна война, „няма да може“. Войските на Райха претърпяха първото си – но колко решително – поражение: стигнаха Москва и бяха отбити. Катастрофирането на Райха, което за мен беше предварително записано в анализите на бъдещето, вече почна. А с неговото – и нашето. Защото ние бяхме привързани към колесницата на Хитлер. Да, не сме искали, не по наша воля, цар Борис такъв... Само че кой ще ни пита, кой ще ни слуша, като дойде денят да се представя сметката?

Беше ноемврийски ли, декемврийски ли сив късен следобед, когато в коридорите на министерството зърнах председателя на Народното събрание Христо Калфов. И без това винаги бледото му лице сега беше просто бяло – току-що България бе обявила война на... Англия и САЩ! Може би в тези мигове човекът, с когото пътищата ни се пресякоха – трябва да идваше от Политическа дирекция, – си е давал сметка какво го чака в недалечен ден. Толкова много беше искал да влезе в това Народно събрание – след година време щях да чуя това от Кюсеиванов, – просто със сълзи на очи измолил да го включат и него в списъците на тия, които да бъдат „избрани“. Ех, беше не само влязъл, ами и до председателството се добрал, и в края на краищата се оказа, че и куршума в тила пред общата яма, на 2 февруари 1945, отдалече си осигурил...

Колко много днешният ни ден готви това, което ще стане утре с нас! И колко е вярно, че човек не знае от какви трънки какъв заек ще излезе! Като се върнах от добруджанската си експедиция, почнах работа в Политическата дирекция. Не, по нищо политическо впрочем: за предстоящ процес на България пред Хагския международен съд – той функционираше посред войната! – трябваше да се подготвят купища материали. И на колегата ми Т. Н. и мен бяха ни предоставили стаичката срещу кабинета на главния секретар, където по цели дни ги превеждахме и оформяхме на френски. Младият Т. Н. е седнал край масичката и пише, тъй се споразумяхме: аз диктувам, от време на време спираме, той прочита написаното, разискваме евентуални поправки и продължаваме. Така че постоянно, цели три месеца, току се надвесвах да видя как изглежда едно или друго изречение. Ще рече: запечата се по този начин в паметта ми – помня подчертано визуално – почеркът на този мил мой колега. Защо споменавам това, ще се разбере малко по-нататък в страниците на настоящия автопортрет. Който – неизбежно е, няма как – ще стане портрет и на някои други...

От него време датира и друга – ама още по-дребна, ще речеш хептен без никакво значение – случка, гласът на която обаче, писано било, да се чуе след... десетина години. В „кооперацията“ на „Сан Стефано“ № 15, където се бях приютил в стая от големия нов апартамент на сестра ми, живееше в по-горните етажи д-р Лауфер – аташе по печата на германците. Любезни, прилични отношения: срещнем се по стълбите, поздравяваме се. И толкова. Но един зимен ден, крачейки всеки по своя път, почти се сблъскахме – някъде зад Народното събрание май. И от ах, извинявайте, как сте, ами вие какво правите, разприказвахме се, та около половин час – ха по

политиката, ха по войната. И аз, както съм си откровен, така приказвам, каквото и мисля: че тази война Германия ще я загуби, че изобщо не трябваше да я започват и че ние в деня на Страшния съд, в края на войната, тъй и ще си бъдем изправени да отговаряме заедно с тях, макар че да вървим с тях не сме искали. Усмиввам се и сега, като си помисля колко недипломатично е било моето приказване и колко... полезно се оказа то един далечен ден. Кога ли? Ами че както вече рекох, след десетина години.

Нея зима на 1941–1942 г. ме вика една сутрин външният министър Иван Попов: иска да взема и оправа седмичника на немски „Булгарише Вохеншау“, който министерството сега издаваше на мястото на вчерашния „Ла Парол Бюлгар“. Остана да помисля. С „бате Иван“ (Стаменов) да се посъветвам нямаше колай¹, той вече година как е пълномощен министър в Москва. Рекох да си сверя часовника с бившия ми шеф от Рим Светослав Поменов, сега началник на канцеларията на двореца. Човек като говори по даден въпрос с някого друго, не само различно от своето собствено мнение чува, ами и себе си някак „отвън“ вижда.

– Идете, идете – беше мнението на Поменов. – Ще ви остане спомен...

Точно както и стана. И то даже извънредно бързо – защото пребиваването ми в „Булгарише Вахеншау“ не трая и пълни два месеца. А пък аз, ще си призная, бях отишъл там с ентузиазъм – нали е журнализъм, моята първа любов! Бях заварил странна колекция сътрудници: начело със симпатяга планинар-скиор-пияница, когото знаех от витошките хижи, където той беше

¹ Колай (тур.) – начин на постъпване за успешно извършване на нещо, за разрешаване на някакъв проблем; способ, средство, леснотия. – *Бел. ред.*

от ония, които винаги са „душата на компанията“ – и където впрочем от сливовите няма нищо лошо, те само помагат за доброто настроение. Само че тук, в редакцията тая работа не вървеше. В действителност Попов не го уволнил, нито понижил, ами чисто и просто ме прибавил към редакцията – за „главен редактор“. Веднага дадох да се разбере, че редакцията няма вече да мяза на витошка хижа. Така че този симпатията изчезна и повече не се мярна. Другите двама останаха: единият – издънка на най-виден комунистически род, вторият – син на широканец¹ (тука двамата бяха „в дълбоко подполие“², тъй да се рече де: защото мисля, че изобщо нямаха политически интереси). Впрочем след 9 септември 1944 г. второто момче направи известна кариера – постоя пълномощен министър някъде. Но Юрий К. не пожела ли, не го ли харесаха „другарите“, тъй и си доживя дните в сянка.

Нейсе, веднага се залових – по моя лош адет, с който тъй си и останах (както сега в. „Мир“ например) – да правя целия вестник сам. Пиша уводните статии, проверявам коректурите, напълних втора страница от горе до долу само със стопански вести и материали, та я обезформих графически, като настоях, за да се сместят още и още информации, да се свали подлистникът несъразмерно ниско... Онези двамата гледат с мрачно око; но тъй или инак – направихме няколко броя. Спомням си по-специално някаква уводна статия, която написах по повод годишнината от обесването на Левски – вероятно най-прочувственото нещо, което съм казал за този, според мен, български същински „Син Божи“. Не беше ѝ мястото баш там – но друга трибуна нали нямах...

Само че не тази статия стана причина за разрива с

¹ Широканец – широк социалист, български социалдемократ. – Бел. ред.

² Подполие (рус.) – нелегалност. – Бел. ред.

Иван Попов още на третия ли, на петия ли брой беше. Не – другаде сигурно е било, което Попов беше намерил за непоносимо: моите ненадейно добри чувства към... германците! Едно несъмнено недоразумение: таман аз пронацист! Ала в журнализма, както на сцената, фините детайли и разграничения не се забелязват: само общото впечатление е онова, което се отчита. А пък аз към германците като такива нямах ни най-малко лоши чувства. И именно към „германците като такива“ бях изразил симпатии в една-две статии. Които Попов очевидно взел за подкрепа на пронацистките тенденции в някои среди в България – около генерал Луков и Александър Цанков.

Това ще да е била подбудата му. Но за разискване и обясняване нямаше време: една сутрин Попов ме изви-ка, почна да крещи и думка по бюрото си, че съм искал да му взема мястото, но че нямало да стане.

– Ще се върнете в министерството!

– Ами че не аз поисках да отида в „Булгарише Во-хеншау“: вие ме пратихте там! Пратихте ме – отидох. Връщате ме – ще се върна. – Така свърши епизодът. Прав излезе Поменов невероятно скоро...

Опрях пак до двете библиотеки – тази на самото министерство и библиотеката на БАН, в същата сграда. Прелистих по едно време цялата поредица томове на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ на Ив. Д. Шишманов – събирам елементите за физическия облик на... българския дявол. За другия, как да река, за моралния му облик отдавна бях почнал да се питам, подтикнат от идеята, дето Мережковски казва в „Гогол и Дяволът“, че руският дявол, това е... Хлестаков, а я да се огледам аз наоколо си за... българския! Поняко-га се опитвах да прогледна в духовната физиономия на

„писателя“ Мокрев – прикрилия се на топло като библиотекар на Министерството на външните работи комунистически „интелектуалец“, чакащ, заедно с мнозина такива като него, да „изгрее зората на свободата“, тоест да пристигне и им даде власт „Красната армия“. Когато гръмна 23–24 август 1939 тяхното братя се бяха бая пообъркали. Сетне черибашията¹ им – Тодор Павлов даде интифа² („Против объркването на понятията“) – това е „ход“. Сега обаче, след като бяха година-две лаяли – заедно с нацистите – против англо-френските „олигархисти“ капиталисти, те си настройваха лирата да възпаяват съюза на СССР тъкмо пък с тия...капиталисти. Та дали не е това „българският дявол“?

Добре де, само че сега, когато пред Москва се решаваше съдбата на света, когато в гората у нас бяха излезли вече първите партизани и тук-там се проведеха първите саботажни акции от комунистите, къде стоях самият аз? Отговорът ми е, че следящ отчаяните криволичения на цар Борис, не виждах каква на дело друга по-добра от неговата политика би могла – тогава, 1939–1941 г., та и през 1942 г. – да води България.

Цар Борис беше решен България да не влиза във войната – на ничия страна. Ще чака. Това бях прозрял, в него бях убеден. И чак когато везните напълно клонят към една от страните, тогава тя би могла, ако получи някаква изгода за своите „национални идеали“, да „се притече на помощ на победителя“. Стигаха на България три войни, четвърта би била смъртен риск. Затова на всичките настоявания на Хитлер да се ангажира повече с Германия, беше се съпротивлявал, макар и с „арьергардни“ усилия: отстъпва тук-там, за да опази главното –

¹ Черибашия (тур.) – цигански главатар; (истор.) началник на еничерски отряд. – *Бел. ред.*

² Интифа (тур.) – съвет, акъл. – *Бел. ред.*

неутралитета ни. Принуди се да замести нежелания за хитлеристите Кьосеиванов с Филов; отиде, най-сетне, българска делегация, на 1 март 1941 г., да подпише влизането в Оста: даде България разрешение на германските войски да минат Дунава, за да нападнат Гърция. Но по този начин Борис все още избягваше да вземе страна. Отказал беше и на настояванията на Рендел да се противопоставел на Хитлер; и на поканите на Соболев да минем под крилото на „червения дядо Иван“. Само че, само че... в тази упорита борба за неутралитет, принудена да отстъпи тук и там, България бе почнала, на дело, да се „вгражда“ във войната на Хитлер. Хайде – Добруджата си възвърнахме хем с помощта на Райха, хем божем без да му „платим“. Ама пролетта след това дойде плащането: влязохме в Оста, пуснахме войските на Райха към Гърция. А когато Хитлер прегази Югославия, влязохме в Македония – „да поддържаме реда“: мъчим се демек да излъжем някого с щраусово поведение. Сметоха германците линията „Метаксас“, натовариха ни „да поддържаме реда“ и в Западна Тракия. И хайде – там! С една дума: вече капят плодовете от сътрудничеството с Германия, ама ние – т.е. цар Борис – все обявяваме за пред ония от другата страна, на Запад, че само „реда поддържаме“. Защото си знае цар Борис, че това „обединяване“ на България, осъществяване на „националните идеали“ е ден до пладне – химера, която вдругиден ще бъде отнесена от вятъра. Германия няма да удържи и с нея пред „съда“ на победителите ще изправят и нас.

Можеше ли обаче Борис да не върви по тази линия на запазване на неутралитета и на мира чрез отстъпки, а да откаже всички тези, макар и само „де факто“ отстъпления от неутралитета? Можеше ли да изпрати българските войски на Дунава да спират германците, тия, които бяха тръгнали на юг, да разбиват – кого? Десет-

вековния ни враг! Да спре войските ни да не влизат в Македония, която германците ни канят да си вземем от сърбите, които ни я задигнаха през 1913 и 1918 година. Какво щеше да постигне така – даже да речем, че войската изпълни подобни негови заповеди? Германците щяха да ни окупираат и разорят страната, след като я превърнем, чрез съпротивата си срещу тях, в полесражение. Сам той, Борис, щеше да търси убежище в... Турция! Щяхме да изгубим питомното – мира! – за да гоним... Какво?

Вземането на Добруджа с приподписване на тази придобивка от всички велики сили беше дипломатически рекорд, уникално постижение. Но оттам нататък всеки по на юг – Турция най-вече – искаше да „се плаща“. А политиката на Борис беше да се плаща с отстъпки, но в никакъв случай и със загубването на мира. Такова бе положението на и в България.

И когато веднъж през лятото на 1942 г. Петър Тодоров – звенарският министър на финансите от 1934 г. и мой нещо родъ – ме покани на някаква звенарска среща (бе понеделник, при Петко Стайнов), не отидох. Да се върви срещу политиката на Борис, особено пък съгласувано с комунистите, за мен беше да се върви към загубване на най-главното, което Борис беше постигнал – запазването на България в мир. Не, комунистите – със звенарския си придатък – не мислеха как да спасят България, а как да я завоюват!

Само че тази политика на цар Борис щеше скоро, няма и след година време, да се намери с... изтекъл срок! Превратът на „краля“ Бадوليو, в края на юли 1943 г., внезапно съобщи на Борис, че е дошъл моментът на голямото решение. Победителите бяха вече ясно очертани: ударил бе часът България „да се притече на помощ на победителите“, за да се намери при разчистването на

сметките от тяхната страна на масата. Дните от пристигането на Кьосеиванов „на доклад“ в края на юли до тръгването му обратно за Швейцария са дните на голямата драма, даже трагедия, ако не за България изобщо, поне за буржоазна България, и във всеки случай – за цар Борис. Именно тогава те двамата с Кьосеиванов са прегледали избора пред тях и са решили, че един български вариант на „преврата Бадوليو“ е... невъзможен ли, прекалено рискован ли, превръщащ България в полесражение ли, това само „протокол“ на разговорите им в ония съдбоносни дни би могъл да разкрие. Но факт е, че Борис не предприе нищо и че на 14 август отиде – като на заклание – при Хитлер и заяви на връщане, че „по-добре щяло да бъде самолетът да беше паднал, та да се свърши“ и след десет дни получи сърдечен удар; и с буржоазна България и със самия него, и с династията му се свърши...

Разбира се, тогава, през лятото на 1942 г., всичко това не можех да го зная, не само защото... още не беше станало, ами и защото връзката ми с Кьосеиванов щеше да се възстанови едва през есента и чак тогаз щях да имам с него първия ни разговор от 1939 г. (пролетта) насам. А сега, тук, в Политическата дирекция на министерството, киснех в библиотеката и прелиствах сборника на Ив. Д. Шишманов, за да диря щрихите от образа на българския дявол...

Скоро впрочем на пълното бездействие се тури край. Възложиха на неколцина по-будни млади в министерството да пишем на няколко теми: на мене – върху „Безпартийния режим в България“. Не може да се каже колко ми беше добре дошло: щях да мога (служебно!) да напиша и оставя в архивите на министерството онова, което бях си оформил като становище по тоя въпрос още през 1936–1937 г. – когато написах изложение

на тази тема за самия себе си. Трябваше само да допълня онзи текст с новите развития, отразени в законите и подзаконовите актове от последните пет години, както и оформили се чрез самата държавна политика – особено след заместването на Кьосеиванов с Филов. Спомням си, че още по-подчертано систематизирах изложението си въз основа на отношението на Келзен към демокрацията – нали бях негов ученик, я. Получи се текст от около 30 страници, гъсто написани на пишеща машина. И нали исках да се знае какво съм мислил и писал – защото имах съзнанието, че катастрофата не само „се развива нормално“, ами е и вече доста напреднала, – отидох, та освен броя, който депозирах в самото министерство, дадох едно копие и на секретаря на царя Станислав Балан. Изложението ми свършваше със следното изречение: „Ако се продължава така, ще се стигне до фатален край.“ Дата и подпис. При „монархофашизма“ – казвам го за евентуалните читатели „другари“ – много неща можеше да си позволи човек. Ех, признавам, че това сигурно не е било тъй за всички...

Изпълних, прочее, поръчката за изложение по „Безпартийния режим в България“. Не ми беше ясно кому е притрябвало. Но бях подочул, че Филов се канел да създаде нещо като... „партия“ на безпартийния си режим. Така че само се подсмихвах, като си представях как ли ще се изненада от моето схващане за режима му. И ето че седмица по-късно ме вика главният секретар на министерството Димитър Шишманов (същият, когото през 1938 г. бях посещавал в Атина). Аха, рекох си, ето. Стана иззад бюрото, дойде към мен, но стисна с двете си ръце учудената от въодушевлението моя десница.

– Ще разберете, господин Бочев, че не мога да издам заповед по министерството, за да ви поздравя за вашия доклад... – усмихна се той. И тука почнаха такива супер-

лативни възторзи, които ми е неудобно да изброявам, но за които – дошли от този княз на интелектуалците на третото българско царство – и сега с някакво меланхолично вътрешно задоволство си спомням. Беше ме напълно разбрал.

Защо „меланхолично“ ли? Ами защото с това и свърши своя жизнен път – поне колкото до министерството – мойт доклад, в който сигурно се намираше уникално откровената за тогава студия и преценка върху режима в България 1935–1941 г. (до 1942 г.).

Лично аз знам в действителност само двама автентични „читатели“ на „доклада“ – Кьосеиванов, през 1942 есента; и Атанас Буров, зимата на 1945–1946, у когото и остана единственият брой, донесен от мен при завръщането ми от Берн, който имах и който най-вероятно се е загубил с книжата, иззети от бай Атанас, когато през 1948 г. окончателно са го прибрали меверейджистите. Логично е обаче да се предполага, че в досието ми във Външно министерство – ако личните досиета от онова време са запазени – ще е налице и копие, депозирано там. Но пак – кой знае? Защото, когато в 1956 г. ми потрѣбва дипломата за лиценз по право от Женевския университет, която бях предоставил като постъпващ на работа в министерството (1937 г.), оказа се, че „такава диплома нямало“... Ех, щом като някой е прибрал дипломата ми „за употреба“, защо пък друг да не вземе за друга употреба онзи мой доклад...

Моят интернационализъм. Отношението ми към СССР

Наближи лятото на 1942 г., в министерството работата по процеса в Хага с Белгийското електрическо дружество пак се разгоря. При това Алтънов, който знае защо, възприе някакво нощно работно време: почваме вечер към 6 часа, към 9 отиваме да вечеряме, към 11 пак да сме в министерството. Пък то и „работата“ безинтересна, никаква; и работното време съвсем странно, та аз само се зарадвах, когато получих мобилизационно: веднага да замина – назначен съм секретар на военния съд в Ксанти! Колегата ми Кольо В. ме снабди с пистолет: къде си тръгнал тъй, невъоръжен, там гърците бунтове правят, на ти това, да можеш да гръмнеш, ако се наложи. Така че бях даже и въоръжен – макар да бе първият пистолет, до който се докосвах ръцете ми, – когато вечерта в 6 часа, готов за път, с пистолет в куфара, съобщих на Алтънов за заминаването си.

– Какво? Дума да не става: никъде няма да ходите!

– Моля ви се, ето повиквателното: довечера в 8 часа. Трябва да замина.

Грабна телефона: търсѝ военния министър. Няма го. Търсѝ началник-щаба генерал Хаджипетков: намери го, онзи се съгласи.

Обръща се Алтънов и ми казва, че нали съм чул, че генералът разреши.

– Не, нека на мен лично да ми нареди да остана. – Та ми подаде Алтънов слушалката и ген. Хаджипетков ми заповяда да си стоя в министерството. И така отново се осуети запознаването ми с родната армия. А като напредна лятото, си взех годишния отпуск. Сетне се ожених¹. После ме пратиха пак секретар в Рим. Така че скоро забравих и Иван Алтънов, и Белгийската електрическа компания, и нощните занимания в министерството за подготовка на този процес, който тъй и нямаше да се състои...

Само че като почнах да преглеждам книгата, които да взема със себе си в Рим – защото имах чувството, че отивам, но дали ще се върна и в каква ли България ще се окажа, знаей ли, – подбирах си всичко „по-важно“ и ненадейно попаднах на папчица с... няколко мои статии във в. „Мир“ още от есента на 1932 година! Ръката на онзи мой баща, която сякаш ме придружаваше навсякъде с грижите си, бе прибрала там тъкмо няколко статии с основните ми външнополитически схващания! Прочетох ги: ами че още в 1932 г. бяха формулирани двата фундаментални принципа на външнополитическата ми концепция – интернационализъм + винаги внимателно отчитане на значението на Русия. И тъй като тази ми концепция е същата и до този момент, лятото на 1994 г., ето тук тези текстове. Те тъкмо са и най-съществената част от „автопортрета“ ми – бил съм стигнал до тази концепция още като младеж, почти юноша: тъй съм бил в 1932, тъй и в 1942; тъй, последователен със себе си, съм и сега – най-автентичен изразител на линията на в. „Мир“.

Следва прочее моя уводна статия във в. „Мир“ от 20 февруари 1932 г., озаглавена „Обществото на народите“:

¹ За дъщерята на Георги Кьосеиванов (Лили). – *Бел. ред.*

„Събитията, които се развиха в Далечния изток от 18 септември 1931 до последните дни на тази седмица, сами по себе си бяха достатъчни да разклатят сградата на ОН до нейните основи. А след това, което стана в снощното заседание на Съвета, и това, което става в настоящия момент обаче се налага въпросът: ОН съществува ли още или не?

ОН е международна организация, смисълът на чието съществуване е на първо място запазването на мира. Пактът, който е нейната основа, не само казва това в своя преамбюл, но и сам представлява в главната си част една система от предписания, организиращи запазването на мира. Останалите разпоредби на Пакта са или чисто организационни, или пък повече или по-малко се вдъхновяват от идеята, че за да се премахне войната, трябва да се премахнат причините, които водят към нея. Ето буквално какво гласи преамбюлът на Пакта, в който са възпроизведени основните идеи, довели до създаването на ОН:

„Високите договарящи страни, имайки предвид, че за да се развие сътрудничеството между народите и да им се гарантират мирът и сигурността е потребно,

– да се възприемат известни задължения за неприбягване към война,

– да се поддържат открити, справедливи и почтени международни отношения,

– да се спазват строго предписанията на международното право като действено правило за поведение на правителствата,

– да се спазва справедливостта и да се съблюдават най-строго всички задължения на договорите във взаимните отношения на организирани народи,

– одобряват настоящия Пакт, който учредява ОН“.

„Сътрудничество, мир, сигурност“ – какво остава от всич-

ко това след вчерашното последно и трагично заседание на Съвета и днешния още по-трагичен ден на голямото сражение при Шанхай? Още от началото на конфликта се заговори за колективни мерки. И още от тогава всички големи държави, от които зависи успешността на която и да било обща мярка, отказаха да погледнат сериозно на това. За сътрудничество се иска и добра воля. Въпреки всичката сила, с която г. Йен вчера покани Съвета да вземе „предохранителни мерки“, за да се избегне сражението на стотици хиляди модерно въоръжени хора и се отстрани така готвещото се открито крвопролитие поради нахалното искане на японците да се оттеглят китайските войски от позициите си, – които те са заели, за да защитават своето отечество срещу нахлуващия неприятел – въпреки нямото обвинение на стрелката на часовника, която минута по минута прехвърляше останалите няколко часа до полунощ, когато почваше голямата японска офанзива, предварително оповестена от японския главнокомандуващ, Съветът се задоволи – Съветът на това ОН, което има за цел гарантирането на мира! – да отправя апели, молби, да изказва надежди!... Двойно трагично положение: от една страна безпомощността на достойния представител на големия четиристотинмилионен народ, от друга – краят на толкова много надежди, вложени в ОН, в международната организация, която трябваше тъкмо в такива моменти да се покаже силна, съществуваща. Но, като оставим настрана чувствата, това, което поразява, е фактът, че Съветът отказа да действа за запазването на мира. Този факт трябва да бъде взет и преценен във всичката му тежест.

До началото на сраженията при Шанхай все се намираще някой, който да твърди, че това не било още „война“. За Шанхай обаче всички са съгласни. Сър Томас нарече още на 2 февруари положението „война, само че

без името“, на 3 февруари комисията в Шанхай обяви, че това, което става там е война. Един член на ОН – велика сила, представена в Съвета – не само открито нарушава задължението, поето в Пакта да не прибегва до война и въпреки молбите на Съвета изпраща военните си параходи, танкове и аероплани да избиват зле въоръжените войски на съседа, виновни в това, че бранят собствения си дом, но и открито заявява – защото речта на г-н Сато, японския представител, вчера, в Съвета, не беше нищо друго освен едно потвърждение на японската агресивна политика – че е нарушавал, нарушава и ще продължава да нарушава Пакта, докато счита, че неговите интереси най-сетне са осигурени! Два часа и три четвърти след това изявление пред Съвета японските аероплани почнаха да „браздят“ – както гласи току-що изчуканото от телетайпа съобщение – китайските позиции на форта Чапей. Да браздят с... бомби, разбира се. Това е трагично, но съществено е да разберем какво означава всичко това, съпоставено със задълженията на Пакта за неприбегване до война. И – да си теглим заключенията.

Председателят на Съвета г-н Пол-Бонкур представлява държава, която има таен договор с Япония и с чието пълно съгласие – поне за Манджурия, ако не и за Шанхай – Япония действа. Достатъчно е да се прочете бюлетинът на парижкия в. „Тан“ от 19 февруари, за да се види това. Пактът гласи: „... открити и почитени международни отношения“. И... „справедливи“! А Китай и до вчера го третираха – по въпроса за агресията наравно с Япония: понеже не се било знаело, нито било установено кой е нападателят...

Трябва да се спазват, гласи най-сетне Пактът, предписанията на международното право, всички задължения на договорите. Нека оставим настрана нарушения дого-

вор на Деветте сили (от 1922 г.), който съдържа гаранцията за Китай; да забравим и пакта „Бриан – Келог“ – той е още нов, да речем, и без санкции. Но какво става с Пакта на ОН, този договор на договорите, главното проявление на новото международно право? Трябвало да се осъществи разоръжението, за да се спази мирът. Но то още не е, и всекиму е ясно, че то няма да бъде осъществено. Съветът на ОН трябваше да вземе мерки, „за да се спази териториалната цялост на Китай“, трябваше да постанови мерки, способни действително да опазят международния мир. Япония трябваше да потърси мирно разрешение на спора си с Китай. Съветът трябваше – поради войната, с която тя си служи, противно на Пакта – да постанови икономическите и военни санкции, предназначени да налагат спазването на задълженията на Обществото.

„Задълженията на ОН“? Какво остава от тях, какво остава от ОН след последните събития? Обществото на народите не е Секретариатът, не е зданието на организацията, не е буквата на Пакта, нито прахта на резолюциите, не е НЕЩО. ОН е една идея. И доколкото тази идея се проявява действително в делата на членовете му, ОН действително и ще съществува. Ако обаче делата на членовете му са противни на Пакта – или пък изобщо и няма никакви „дела“ – няма и ОН.

Остава една слаба, последна надежда да се поправи поне малко невъзвратно станалото. На 3 март ще се открие извънредното Общо събрание на ОН. Ако великобританското и американското обществено мнение се пробуди дотогава – за което има известни насърчителни признаци – ще може да се очакват известни, вероятно само икономически мерки от общ характер срещу Япония. Но дотогава ще изтече много кръв. И ОН чрез своето бездействие ще продължи да се самоунищожава“.

Тази статия, помня, писах просълян: бях едва на 22 години, вярвах в онзи просветен, далновиден интернационализъм, който бе вдъхновил основателите на Обществото на народите в края на Първата световна война. И разочарованието ми беше голямо, когато пристъпах на началото на провала на Женевската институция. Чест прави впрочем на директора на в. „Мир“ Ив. Пеев-Плачков, че даваше място на такива статии в своя вестник – и то пък писани от толкова млад и непознат автор. Но тъй като настоящите редове са замислени като журналистическо-дипломатически, а неизбежно и политически автопортрет на пишещия тази книга за в. „Мир“, нека дам тука и друга моя статия пак от онова време – сега по винаги извънредно щекотливия и тогава, и сетне, и до ден днешен основен наш външнополитически проблем, именно за отношенията на България с Русия. Касае се за статията ми „Политиката на Съветите“ (в. „Мир“, началото на ноември 1932 г.).

„Има у нас хора, чиито очи са вечно обвърнати към Москва, която за тях е станала, в тяхното увлечение, духовен и политически център. Тези хора забравят, че са част от тялото на един народ със свой духовен и политически живот, със свои народни идеали, които няма да изчезнат даже и да настъпят исканията от тях, комунистите, коренни стопански реформи. Защото един народ е едно духовно цяло, чието съществуване не е свързано с тази или друга стопанска система.

Като извадим обаче политиците-комунисти, другите – а това са тия, които вчера бяха или днес са начело на държавата или в управляващите кръгове – никак или почти никак не се интересуват от развитието на руската вътрешна и външна политика, от последствията, които то може да има за България, от възможностите, които

евентуално отваря. Като че ли Русия не е великата сила, която в нашето минало е играла най-важната роля чрез своето влияние, като че ли за нас не е от никакво значение фактът, че не само духовно и етнически, но и по географско положение Русия е предопределена да упражнява върху съдбините на нашия народ и държава и за в бъдеще решително влияние. Нам се налага поне толкова внимание към това, което става в страната на Съветите и нейната външна политика, колкото и към тази на другите велики сили. А въпросът за уреждането на нормални отношения между двете държави трябва сериозно и основно, всестранно да бъде разгледан. Защото без извънредно важни причини ние не можем да си позволяваме лукса да обръщаме гръб на една 160-милионна държава, мощно организирана, със силна армия, страна, която е в нормални отношения с главните сили и която не след много ще има – най-сетне – свои представители и във Вашингтон.”

Тъй като останалата част на тази ми статия не засяга пряко България и Съветите, пропускам я. Но затова пък ето пълния текст на дописката ми пак на тази тема, предшестваща горната статия с две седмици и озаглавена директно „България и Съветска Русия“ (в. „Мир“ 22 октомври 1932 г.):

„Дипломатическата дейност с широк мащаб, развита в последно време от СССР, е пред осъществяването на своя най-голям успех – признанието de jure на СССР от САЩ. В Женева, както и в другите центрове на международния живот е ясно, че на това предстоящо събитие се отдава всичката огромна важност, която то има. След като обкръжи западните си граници с пактове за ненападение и хвърли отвъд Германия мостове за едно подхващане на старото приятелство с Франция, руската дипломация сега – пристъпвайки към едно сближение със единствената

велика държава, която още не е признала СССР и чието приятелство е най-нужно на Русия както от стопанска гледна точка, така и за осигуряването на съветските позиции в Далечния изток – завършва процеса на връщането на Русия към едно активно участие в международния политически живот и при най-благоприятни условия.

Какво е нашето становище спрямо Съветска Русия?

Нормално е с една държава да се поддържат приятелски отношения независимо от нейния вътрешен режим, или поне – необходимите дипломатически сношения. Трябва да съществуват, прочее, извънредни причини, за да ни карат да сме вече петнадесет години – а особено в сегашния исторически момент – без нормални дипломатически сношения с дадена държава. А като се вземе пред вид, че тая държава е великата сила Русия, която в миналото е играла решителна роля в нашата външна политика и по всичко е предназначена да бъде и за в бъдеще първостепенен фактор в блискоизточната политика, трябва тия причини да са от изключителна важност, за да ни карат да се поставим срещу един подобен международен фактор в толкова неблагоприятно положение. Касае се да се сравнят причините, които могат да се наведат за непризнаването на Съветите, опасностите, вредите, които това признаване може да причини, с ползите, които едно признаване може да донесе – предимно в нашата международна позиция. И преди всичко – да се види реални ли са опасностите и ползите, за които е дума.

Подробно разискване на аргументите тук, в рамките на една вестникарска дописка, е невъзможно. Но нека се вгледаме поне в главните две „за“ и „против“. Капиталният аргумент на сериозните противници на признаването е, че България рискува с идването на съветски представители в София опасно засилване на комунистическата пропа-

ганда. Трябва да се признае, че този аргумент е сериозен. Докъм 1927–1928 година беше неразумно той да се не взема под внимание. Фактите ни карат обаче да мислим, че днес той е изгубил това решаващо значение. Трябва да се отбележи, че дългите, но безуспешни борби на комунизма са изтощили отчасти вярата в крайния резултат. От друга страна последните години отвориха нови, национални пътища на исканията за социални реформи в цялата Средна Европа. Резултат от тези движения беше дезинфекцирането на Германия и Централна Европа от большевизма. Това не можеше да не окаже влияние върху напрежението на нашия большевизъм. То спадна. Младите еволюират към нови движения, комбиниращи национализма със социални реформи. За да може една пропаганда да има успех, трябва да има материал налице. А у нас тъкмо тефенът почва да се изплъзва под краката на комунизма. Ние мислим, че подобна пропаганда не би имала значителен успех, толкова повече че държавата разполага със средства за борба.

Съществено е обаче, че подобна системна пропаганда от съветска страна не трябва да се очаква. Гаранциите, които ние безспорно ще може да получим ще бъдат повече или по-малко спазени. Защото цялата съветска система окончателно е минала от плана на чистия международен марксизъм към един вид национален руски социализъм, за който съществено е вътрешната конструктивна работа, а всесветската революция е отложена за *ad calendas graecas*, тоест за „на... конския Великден...“

Главният аргумент „за“ признаването е усиляването, което ще се получи на нашето международно положение. Конкретно то би се изразило в разнообразните интереси, които могат да бъдат задоволени с установяването на поне нормални дипломатически сношения, за създаване на нови възможности за нашата външна политика, именно засилване на нашата позиция по-специално спрямо Румъния.

Сегашният момент не е най-благоприятен за подновяване на сношенията със СССР. Преди една година, когато Малкото съглашение и Франция бяха още далече от СССР, ние се намирахме в една много по-благоприятна възможност. Но – по-добре късно, отколкото на дванадесетия час. Ние считаме, че правителството трябва да вземе повод от първия случай, който се представи, за да почне преговори, та да се тури край на аномалното днешно положение. Интересите на страната, защитавани чрез политика, осънована на реалностите, го изискват.”

Това е становището ми и днес, шестдесет години след 1932: статиите в „Мир“, посветени и сега на България и Русия, го показват. Не се касае за „русофилство“, за „прокомунизъм“ и прочее глупости, каквито обвинения се подмятат от патриотарите, щом стане дума за Русия. Стоилов не е бил „русофил“, нито Стамболов – „туркофил“. Цар Борис създаде термина „българофил“. Ех, аз бях такъв още от 1932 г., та и преди. И такъв съм и в момента. Та каква да бъде българската външна политика ли? На... „просветени българофили“ – нека ми бъде позволено да я формулирам в тези две думи.

В Рим тъкмо преди преврата на Бадوليو.

В Берн – по време на смъртта на царя

Когато в последните дни на разгромяването на Франция, лятото на 1940 г., Мусолини се присъедини към Германия, в дипломатическите среди на Европа тръгна приказката на френски дипломат: „В миналата Световна война Италия беше на наша страна. Справедливо е този път пък германците да ѝ берат грижата...“ Италия от 1942–1943 г., в която се намерих сега – без да мога да предположа, че то щяло да бъде само пак за шест месеца, – беше невероятно точно потвърждение на огромното обременяване на Райха чрез факта на намесата на Италия на негова страна. Онзи неизвестен французин излезе прав. Италианци навред искаха помощта на Германия: в Албания и Гърция, където пролетта на 1941 г. войските на Райха трябваше да вървят през България да спасяват имперския си съюзник, пердашен от дребна Гърция; в Африка, където бързо-бързо се оказа неадекватен и където се наложи Германия да вземе работите в ръцете си и да прехвърля нови и нови войски и въоръжения; флотата и авиацията на Дуче не можеха да осигурят безопасността на няколкото стотин километра морски път до либийския фронт; „корпоративното“ му стопанство не беше се запасило с никакви резерви – все проси от Райха, а там всичко е кът. В края на 1942 г. трагедията на Елаламеин изнесе на историческото бунище

африканските блянове на Мусолини¹. Оттук нататък цяла Италия знаеше, че дебаркирането на англо-американците е вече въпрос само на още няколко месеца.

Настроението „край на света“ се усили още повече, когато през пролетта на 1943 г. германците принудиха Мусолини да доставя пушечно месо за руския фронт. За мобилизираните беше ясно, че от източния фронт връщане няма. Така че за всеки италиански войник въпросът беше как да не го пратят там. Рим се изпълни със стотици хиляди „ординарци“. Други направо се укриваха от военна служба, появиха се и първите партизани. Нещастниците, които мобилизационните мрежи бяха уловили и нямаше накъде, се прощаваха с близки и приятели като осъдени на смърт, раздаваха имуществото си, устройваха напивания за сбогуване. Ето до какво беше довела идеята фикс на Мусолини да възстановява Римската империя. От този народ можеха да излязат отделни личности с имперски манталитет – Наполеон, самият Дуче може би, – но като нация италианците за империя не ставаха. И ето че сега „Италия на мандолините“, която Мусолини беше обявил, че ще премахне, почваше самата тя да го премахва. Като не го следваше, доказваше, че не ѝ е никакъв „Дуче“, ами обикновен узурпатор. Когато – скоро щеше да се окаже, – че даже и най-незначителният от всичките крале на Европа можеше да измете от сцената.

По най-неочакван начин в Рим получих и твърде автентична картина за отношението на германското аристократично офицерство към Хитлер. Една вечер жена ми и аз бяхме на „малък, интимен прием“ в дома на гер-

¹ Става дума за настъпателната операция на 8-ма английска армия срещу германо-италианската в Северна Африка. Западно от Еламеин капитулират 5 италиански дивизии и са пленени над 8000 германци. Това е началото на изгонването на герм. и итал. войски от Африка. – *Бел. ред.*

манския културен аташе д-р Месершмит. Показахме се единствените негерманци: беше вечер, която докторът бе устроил за „свои“ – все немски офицери, връщащи се след поражението при Елаламеин обратно в Германия, и все имена от аристокрацията. От нашия немски, който докторът знаеше, че владеем отлично, не стана нужда: говореше се само на английски, с чаша уиски в ръка!

Тази германска офицерска аристокрация не показваше никаква въздържаност в „твърде умерените“ си симпатии към Хитлер. Нещо, което ме учудваше, тъй като впрочем свръхелегантният доктор с неговата още по-елегантна съпруга, великолепният им апартамент в стар римски дом – що за „културна“ дейност беше то? А пък когато докторът седна до мен и почна да ми реди вицове по адрес на режима, направо изпъкнаха в паметта ми... граф Лерхенфелд, в София през 1937–1939 г., и неговата също тъй извънредно светска съпруга, и подобния пищен начин, по който приемаха, и вицовете против режима, които и онзи граф беше ми разказвал. Запознали се бяхме с него от първия му ден в България – пристигна, ако не заедно, то едновременно с райхсминистър доктор Функ и покрай това обстоятелствата ни „сближиха“. Но както тогава нему, и на този доктор почнах да чета нотации, че не може така да се говори, че трябва да е добър патриот... Нейсе, отидох след три-четири месеца в Берн – преместиха ме там. И какво да чуя – през пролетта в германското посолство в Рим се разкрила „шпионска мрежа“, няколко глави се търкулнали (в буквалния смисъл – защото Хитлер „шпионите“ ги поставяше направо на дръвника). Колкото за аристократичното офицерство, Фюрерът го търпеше, но когато му дойде времето, справи се с него за няколко дни – смятано от часа на неуспелия атентат на Щауфенберг, на 20 юли 1944 г.: изтреби неколцина аристократични

офицери от сой, включили се в конспирацията, комай почти цялото аристократично офицерство – сухото, суровото, всички. Любопитен съм дали между тях е бил и д-р Месершмит, този тъй странно немобилизиран, ами в най-тежките мигове на войната тука, в суперпищния римски дом действащ за Райха „културен аташе“? Или пък е бил между... ексекуторите?

Млад човек в Италия, за да се срещне с нея, трябва да отива сам, без семейство. Защото тази страна по някаква странна диалектика, като се разтваря пред човека, предразполага него самия към среща със себе си, към вглъбяване – работа, която става, ако духът е без много-много компания. Полетите му са самотни. Духовното „спасение“ е отделно. Но оттам нататък? Живеем в общество – не бива да го забравяме никога.

Още от юношески и студентски години ме беше занимавала темата за „отделното спасение“. Но нека обясня. Наблюдавайки протестантските среди в България, дошъл бях до заключение, че те действително са много „качествена“ дружинка. Но не трябваше ли всичката тази струпала се енергия да се употреби не за „отделното спасение“, което практикуваше протестантството в България, ами за събуждане, реформа, възраждане на Българската православна църква? Подобно размишление впрочем ме бе занимавало отколе и по адрес на буржоазията. Бях наблюдавал, виждах – в лицето на баща ми, на неговите най-близки протестантски приятели – буржоазията в оптималната ѝ форма, и бях я намерил за недостатъчна, вече неадекватна: липсва ѝ социалното схващане. И това бе впрочем една от движещите причини, които бяха ме спрели – да не се включавам в живота на буржоазния „бизнес“.

Но връщайки се към „отделното спасение“ на протестантството, когато бях в Рим първия път през 1929 г.

и се отдавах на самотни съзерцания в този уникален град – кога из руините от римско време, кога из няколкото хиляди черкви, кога из гъмжащите от нов живот улици вечер, – измислих, че ще бъде правилно, за да съм наясно с мислите и заключенията си – да... се миропомага и приема православието! Аз, потомък на единия от тримата първи протестантски пастори в България, да се откажа от вярата на своя любим дядо? Не, не бе отказ, бях дошъл до заключение: това е „коректура“ на линията на дядо ми – вяност към нея, но в новия век.

Та отидох при прекрасен руски архимандрит и той ме миропомаза – документът, който ми издаде още е в книгата ми. Една нищо и никаква случка, нали. Ала ако я цитирам тука, то е защото тя не само прибавя поредния щрих към автопортрета ми, но и защото обясняваше връщането ми в България през есента на 1945 г.: няхах право да се спасявам сам – да си стоя на „остров Швейцария“. Този щрих обяснява и много други основни мои позиции: отиването ми, от 1946 г. насам, твърдо при земеделците; неотстъпното ми старание да бъда обективен към комунизма у нас, да се опитвам да го разбирам, да търся корените му. У мен имаше дълбока вътрешна повеля да бъда полезен на народа си. Или поне неотделим от съдбата му.

Римската ни легация от 1939 до 1942 г. се беше много разраснала: три пъти повече хора, отколкото заварих през 1939 г., но все същият вид – „наредили се“. Работата бе още по-никаква: търговия нямаше; „дипломация“ каква да има, като Италия отиваше към бездната на определената ѝ от съюза с Райха съдба, а пък Райхът беше самота – никой в Европа не бе тръгнал с него, освен насила, така че от останалия свят кой да бъде представен в Рим? Работата с печата, с „общественото мнение“?

*Sans blague!*¹... Така че сега, когато вътрешното ми око прави преглед на онези времена и хора, си давам не-надейно сметка, че там бях някаква не само *rara avis in coelis*², ами напълно абсурден случай: човек, който си е втълпил, че трябва да „служи“, като е отишъл дипломат; и дири; и разбира се, тъй и не намира как да „служи“. Спомням си Филологическия факултет на Цюрихския университет: записал съм право, но по цели дни съм на лекциите по сравнително индоевропейско езикознание и санскрит. И съм някакво абсурдно изключение – студент юрист при филолозите, без абсолютно каквато и да било „сметка“, „необходимост за диплом“, „полза“ за професията си. Не бях ли тука също абсурдно уникален? Разбира се. Но какво бях крив, че е така? Ами защото калабалъкът³ наоколо нямаше нищо общо с напълно законната презумпция⁴, че дипломатът е човек, дошъл „да служи на народа и държавата“. Нищо общо освен че това бе само... презумпция. А пък действителността си беше съвсем друга: вечното нашенско, както вътре, тъй и в легационната чужбина нареждане около, дето е рекъл Димитър Драгиев, „държавната чушмя“...

Можех с часове да седя край масичката пред кафе на тридесетина крачки от перфектно запазената сграда на древния римски сенат. Завиждах на Цезар, който пада на поста си от ножовете на съзаклятниците, завиждах и на тях, промушващи го с камите си, убедени, че служат на народа си, на своята държава. Колко прекрасни са ясните позиции, колко за завиждане са хората, на които съдбата е дарила подобно щастие! Понякога се залавях, че облажавам комунистите за техния фанатизъм. Но не:

¹ Без виц, на сериозно, не на шега (фр.) – Бел. ред.

² *Rara avis* (Ювенал, Сатири, VI, 165) – рядка птица (за нещо неповторимо, изключително); тук: рядка птица на небосклона (лат.) – Бел. ред.

³ Калабалък (ар.; тур.) – навалица, множество. – Бел. ред.

⁴ Презумпция (лат.) – предположение, допускане. – Бел. ред.

не това е пътят. Добре, но тогава – къде, какъв, кое е... пътят? Пътят на моя дълг?

Трагични обстоятелства от напълно неполитическо естество наложиха в средата на март 1943 г. преместването ми от Рим в Берн и туриха край на римското ми бездействие. Натоварен в Швейцария освен с текущата легационна работа и с връзките с печата, намерих там все пак поле за известна дейтелност: виждах се редовно с директора на бернския в. „Бунд“, отивах до Женева, за да се срещам с тамошния печат и по-специално с Марк Шеневьер, приятеля ми от 1930–1933 г., който беше станал директор на „Ла Сюис“, култивирах връзките си с Карл Буркхарт (председател на Международния комитет на Червения кръст), с Уилям Рапар (директор на Университетския институт за висши международни науки в Женева и тогава много вероятен бъдещ външен министър на Швейцария). А създалата се роднинска връзка с Кьосеиванов, ежедневно сътрудничество с него в работата на легацията – както и по-специално връзките ми с печата и с моите женевски познати, за които му докладвах на четири очи – развиха с този външно много приветлив, но на дело доста затворен човек значителна близост. Началото на която беше обаче основното „обяснение“ помежду ни върху „безпартийния режим“ в България, който, заедно с царя, бе измислил, въвел и практикувал в течение на близо пет години.

Повод стана изложението „Безпартийният режим в България“, което по хрумване на съдбата именно на мен бяха възложили да напиша и бях депозирал в министерството и Двореца през лятото на предната година, и което сега създателят на този режим получи връчено от мен и на самия него. Няколко пъти излизяхме в градина бирария в покрайнините на Берн, и там чух обясненията и „оправданията“ на Кьосеиванов, а понеже като

Георги
Кьосеиванов,
пълномощен
министър
в Швейцария,
1940.

говореше за политиката си през 1935–1940 г., винаги казваше „ние“, смятам за ясно, че с това „ние“ разбираше царя и самия себе си, взети заедно. Впрочем няма какво да казвам, че тъй съм смятал: много пъти повторих: „царят искаше това, царят искаше така“. И макар че днес, когато Кьосеиванов отдавна го няма, бих могъл да твърдя други неща, държа да подчертая онзи ограничителен термин „значителна“, който по-горе употребих за степента на нашата близост. Убеден съм, че много неща не ми е разкрил: не ми е показал дъното на мисълта си, както и някои особено тайни факти. Този човек, поучен от близо 30-годишна практика по нашите краища, държеше, тъй да се рече, картите твърде близо до гърдите си (да употребя един израз от играта на карти). Я впро-

чем по този повод да разчистя веднъж завинаги приказките относно „картоиграчеството“ на Кьосеиванов.

Ами че в буржоазното общество в България още от първите години след Освобождението, та чак и до... последните преди 9 септември 1944 г. много се е играло (се играеше ще кажа, защото от това общество, в крайния му етап част бях и аз) на карти, по-специално на бридж и покер, а даже и „комар“. Бриджът беше много удобен претекст да общуват хора, без да „се ангажират“ в нещо чрез факта на събирането си, да водят лишни¹ разговори: нещо като „смазочно средство“ за живота в обществото, без да се настоява върху упражняването на интелекта при тези игри. Покерът беше (освен за търсещите в него средство за печелене на пари, което често водеше тъкмо до обратното – и това е картоиграчеството) чрез „пазарлъка“, който става при отказването, приемането или наддаването на „мизата“ и чрез практикуването на тъкмо тези качества ли, прийоми ли, хитрости ли, таланти ли, с една дума целия характер на човека, нерви, интелект, включително самообладанието, постоянно упражнение „в чаша вода“, тъй да се рече, на типичните сръчности на политика, дипломата, търговеца. Та оттам и толкоз широката популярност на играта на карти тогава. А пък за сега – ако в това „сега“ включим периода от 1944 г. насам – смятам, че думата имат... сегашните.

Та за „картоиграчество“ в собствения смисъл на понятието: разбира се, че „картоиграч“ Кьосеиванов никога не е бил. Тия подмятания за него идват от категорията на димоказасовците в политиката и обществения живот – тези вечни „аутсайдери“, вечни натрапници, вечни завистници, и така – вечни превратаджии и пре-

¹ Лишен – непотребен, излишен. – *Бел. ред.*

датели, които обаче се оказаха и големите нахалници пред историята. Защото заляха мемоарната книжнина със своята булевардна историческа „литература“ и читателят, като нямаше друго – *les absents ont tort*¹, – взе тяхното за чистата истина. И тука пак ще отправя моите упрек, критика, даже обвинение към Кьосеиванов, в което може би се повтарям, но нека: нямаше право да не напише спомени, да си отиде ей тъй, без да се сбогува, без да се отчете...

По същество в разговорите ни по безпартийния режим Кьосеиванов отговаряше, че да, на теория съм прав: ала кажи ми какво се налагаше да вършим – там, тогава, в дадените условия, в които бяхме? Ами че ние трябваше да управляваме! В действителността, такава, каквато беше: wśród три по-значителни сили – комунисти, леви земеделци, привърженици на Ал. Цанков, и трите тези сили, целещи да установят своя диктатура. Какъв ти парламент, каква ти демокрация без демократични, „парламентарни“ партии? Как ще направиш парламент от хора, които целят диктатура? Но царят настоя: той искаше непременно да има парламент – зарад англичаните, казваше. Така се роди този безпартиен парламент, избран с гласуване не за партии, ами за личности. Кьосеиванов смяташе, че тъй се е дал все пак известен демократично-парламентарен облик на управлението им. Надявахме се по такъв начин да осигурим на страната по възможност честно, плодотворно управление. Пък след десет-петнадесет години, като тя се замогне и се подобри животът на хората, ще пуснем партиите...

Трябва да кажа, че още като началник-кабинета (1938–1939 г.) наблюдението как за един политик, който държи кормилото, нещата имат твърде кратка, къса,

¹ Отсъстващите винаги грешат (фр.). – Бел. ред.

близка перспектива, ме беше вече накарало да се замислям върху този аспект на управлението – чисто прагматичния. „Келзен, Келзен и демокрация, само че... въпросът за износа на царевица в Югославия не може да чака!“ – така сам бях почнал да си правя критика за „нереалистичност“ на концепциите ми. Не се отказвам от тях, но бе имало – още тогава – едно „но“. Сега обаче, като си представих царя и Кьосеиванов, изправени срещу остатъците от звенарщината и техния режим на „капитаните“, комунистите с гайдата им по Москва, потенциалните им съюзници бившите оранжегвардисти от 1920–1923 г., „социалното движение“ на Цанков, събрало остатъците от шпицкомандите от 1923–1925 г., поспадна гордостта ми от написването на моята брошура... „Ще ни прости добрият...“ Те след 1935 г. били на рушавали Конституцията, защото България е била неуправляема... по Конституция!

Опитвам се да обрисувам автопортрета си. Така че тука ще спомена мимоходом външнополитическата дейност на Кьосеиванов в Швейцария – дотолкова, доколкото участвах в нея, или мога да засвидетелствам нещо я неизвестно, я неправилно твърдено. Днес, когато са налице публикувани множество документи от епохата, ясно се вижда, че Кьосеиванов е имал контакти с американския *rowing ambassador* в Швейцария (пратеник „за разни цели“) Алън Дълес. Това е ставало обаче непряко, кое чрез Рене Шарон (бивш комисар в България на Икономическия комитет към ООН, по-специално по бежанския заем; през войната беше и.д.гл. секретар на едва продължаващото да тлее женевско ООН), кое чрез самия федерален съветник по външните работи в Берн, швейцарския външен министър Пиле-Гола. Но за директни контакти между Кьосеиванов и Дълес не се споменава никъде. Категорично мога да заявя, че за такива контакти не зная,

което не изключва да е имало, но не го вярвам. Защо?

Ами че на първо място „писмото от Дълес“ от юли 1943 г. е писмо – или копие от писмо – на Дълес до Шарон, а не до Кьосеиванов или до царя. И на второ място: бяхме в средата на 1943 г., изминали бяха близо 20 месеца, откак, след Пърл Харбър¹, България беше обявила своята жалка война на САЩ, в тези двадесет месеца американците бяха вече развихрили колосалните си сили, бяха почнали и контраофанзивата си срещу японците. И в такива условия Дълес и началствата му в САЩ да се занимават с опитващата се да се отскубне от собствените си злополучни каши дребна балканска страничка? Връзките с Дълес, убеден съм, са били именно само „втора ръка“. Впрочем вижте – изпреварвайки събитията – и „връзките“ на българските контакти в Турция година по-късно. Почнали през пролетта на 1943 г. ... с някакви лафове между две чашки на компаньона по пиене на последния американски пълномощен министър в София Джордж Ърл, цариградските контакти продължили с приписващия си големи роли самоковски еврейски banker аферист Анджело Куюмджийски, „спасяващ“ и той България (с него се виждали Жорич Киселов, арх. Сегов, други софийско-цариградски пътници и още помалко официални личности, гравитиращи около американското консулство в Цариград). Чувал съм от Шалев (бившият кмет на Скопие, забягнал в 1931 г. в Женева да се жалва от сърбите) за някаква скопска „приказка“ от времената преди Балканската война. Между скопските големи български чорбаджии най-автеничната информация по „политиката“ е била, кога дойде някой и доне-

¹ Военноморска база на САЩ на Хавайските острови. На 7 декември 1941 г., по време на Втората световна война, японската авиация нанася внезапен удар по Пърл Харбър и изважда от строя основните сили на американския флот. На 8 декември САЩ и Великобритания обявяват война на Япония. – *Бел. ред.*

се новина, дето я е чул „право от устата на... гавазина на австрийското консулато“. На това равнище беше паднала народоспасителната ни политика и дипломация през 1943 г. – след като, по времето на Кьосеиванов, бяхме все пак уважаван партньор.

Според мен връзката на Кьосеиванов с Пиле-Гола се явява много по-интересна. Първо, защото какво толкова представляваше Шарон – бивш финансов инспектор на ОН в София, – сравнен с външния министър на играещата през време на Втората световна война голяма посредническа роля Швейцария? И второ – поради самата личност на този Пиле-Гола и качествеността на установилото се между него и Кьосеиванов отношение: швейцарският външен министър няколко пъти сам кани Кьосеиванов да го посети, а при тръгването на Кьосеиванов за София, веднага след преврата на Бадوليو, Пиле-Гола дойде лично на гарата и двамата с Кьосеиванов се усамотиха в купето за няколкоминутен тет-а-тет. Кьосеиванов бе успял да спечели симпатиите на „Пилето“ (както го наричахме).

Но така или инак, ние, Българията, пак стигнахме там, където бяхме десет години по-рано, когато в Женева, като журналист от 1930 г. и нататък, за пръв път бях свидетел на външнополитическия ни хал. Помня, като виждах с какво пренебрежение се гледаше тогава на България, казвах си, че никога не бих желал да съм представител на една тъй подритвана и пренебрегвана страна, каквато бяхме в периода след края на Първата световна война. А ето че самата България отново се бе поставила в същото положение. И аз току тичах да обяснявам и оправдавам пред швейцарския печат отиването ни с Оста, правех дълги посещения при Карл Буркхарт и Уилям Рапар – опитвах да узная „каква ще бъде съдбата ни“, да печеля приятели за бъдещите ни „просии“ в предстоящите утре мирни дого-

вори... Толкова за „контактите“ на Кьосеиванов в Швейцария. За моите собствени, както и за драматичното посещение на Кьосеиванов в София веднага след преврата на Бадوليو (25 юли 1943 г.) – по-нататък.

В Берн, идващ от Рим, пристигнах в средата на март 1943 година. Наех празно четиристайно жилище в село на 4 км от града и докарах вагон мебели от Милано – там можеха да се купят на невероятно ниски цени. Отличната ми и пълна със здрав смисъл съпруга превърна въпросното обиталище в истински дом. И почнаха тези единствени мои 20 месеца редовен, нормален, семеен, трудов и личен живот, които ми било писано да имам единствени през дългия си жизнен път. Сутрин от 5 до 8 се затварях в „кабинета“ си, в компанията на „Богомил“ и „Боян“ – тези образи, символизиращи за мен цялата тема за дълбоката същност на духа на нашия народ, проникването в която беше моята „мегали идея“¹. В 8 часа – кратка закуска и втурване да тичам по селския път, през нивя и гори към Берн. Или по-точно – към плавалня на входа на града. Пристигах, когато тя тъкмо отваряше, бухвах се в току-що сменената и значи съвсем чиста вода на басейна. Закусвах, сетне – вече по-сериозно – в малкото кафене към този „комплекс“. И в 9,30 отивах при Кьосеиванов. Той излизаше в малкия хол пред спалнята си: кафета, цигари, разискване по програмата на деня. Която беше скромна – поради войната дипломатическите контакти бяха малко, а за търговската дейност, много ограничена и тя, имаше търговски съветник.

На едно от тези ранни утринни кафета Кьосеиванов – по халат, с вечната негова цигара между пръстите –

¹ Мегали идея (гр.) – „великата идея“: национална доктрина на Гърция след постигането на независимостта ѝ от Турция през 1830 г.; тази доктрина е основание за претенциите към земите, принадлежали някога на Византия и пр. – *Бел. ред.*

ми разказа странен сън, който току-що имал. Но тъй като датата (26 август 1943), когато това стана, както и обстоятелствата на нея случка са от значение за тълкуването ѝ, нека припомним, че само два-три дни след преврата на Бадوليو за сваляне на Мусолини беше дошло спешно повикване на Кьосеиванов в София „на доклад“. Превратът на Бадوليو беше станал на 25 юли, два-три дни бяха минали Филов и царят да се съгласуват, значи вероятно бе станало малко преди края на предния месец. И Кьосеиванов бе тръгнал – с онова изпращане на бернската гара лично от швейцарския външен министър Пиле-Гола – я в последния ден на юли, я на 1 август. Защото в София пристигнал в сряда, 4 август, и отишъл веднага на среща при Филов, която траяла цели четири часа. Не е ясно защо царят е приел Кьосеиванов, когото е извикал спешно на доклад, чак на 6 август (петък) – но така излиза според „Дневника на Филов“.

Тъй или инак на 6 август (петък) Кьосеиванов предал на царя „писмото на Дълес до Шарон“, в което от Вашингтон били отговорили на Дълес твърде неблагоприятно за България. Ще рече: най-вероятно Кьосеиванов, преди да тръгне за София, спешно е помолил Шарон да вземе от Дълес „становището на американците“. Кое то е било поискано и се е получило във вида на въпросното „писмо“. В „Дневника на Филов“ обаче се твърди, че царят казал на Филов „да гледа Кьосеиванов да си замине по-скоро“ и че „това щяло да стане в края на идната седмица“ – което впрочем съвсем не е било чак толкова „скоро“. Царят го бил казал на Филов на 7 август (събота). Нещо, което Филов не отбелязва, е, че Кьосеиванов – кой ден точно и аз не помня – бил на обяд при царя във Врана: твърде вероятно в неделя, 8 август. В края на този обяд царят, като седнали за кафето, поднесъл на госта си кутийка с копчета за маншети – брилянти на черен фон.

– Малко „траурни“ – усмихнал се Кьосеиванов.

– Нищо, нищо, може скоро да ви потърбват – отвърнал царят.

За този обяд и неочакваното подаръче, придружено от още по-неочаквания коментар, Кьосеиванов беше разправил в тесен семеен кръг още когато се върна. Признавам, че не мога да си спомня със сигурност времето на завръщане точно от този му „доклад“, а от Филовия „Дневник“ не личи, кога е отпътувал от София. Там има две противоречиви твърдения: че царят рекъл (на Филов) да гледа Кьосеиванов да си иде „по-скоро“ и забележката, че то щяло да стане „в края на идната седмица“, което излиза чак към петък или събота, 13 или 14 август. Нещо твърде невероятно, защото...

Защото на 9 август (понеделник) Бекерле¹ посетил царя и му предал покана от Хитлер за нова среща на 13 август. Царят, нали бил суеверен – 13 август се паднал в петък – решил да закъснее с един ден и да пътува в събота 14 август. Както и станало, отлетял в събота, 14 август, сутринта, и се върнал в неделя, 15 август, следобед между 16 и 17 часа, а в 19,30 извикал Филов при себе си. Бил много недоволен, разказал, че говорили доста против Италия и рекъл, че на връщане „пожелал да го срещне неприятелски аероплан, та да се свърши с него“...

Такива са фактите – тоест хронологията им. От нея личи, че между сряда 4 август и неделя 8 август се е решила съдбата на буржоазна България, а с това и на династията. И решението или по-точно... невземането на решение да се действа, а оставянето на нещата да вървят „по нанадолнището“ – е станало между царя и Кьосеиванов, и то именно тогава. Защо царят беше извикал Кьосеива-

¹ Адолф-Хайнц Бекерле – пълномощен министър на Райха в България (1941–1944). – *Бел. ред.*

нов? Защо Кьосеиванов тръгна припряно да консултира с американци? Ами че нали беше „дълбокият резерв“! Беше ударил часът на „дълбокия резерв“. И двамата са се събрали, преценили са... че не може нищо да се направи, че за България да последва примера на Италия е невъзможно. И какво? С наведена пред съдбата глава Кьосеиванов се е качил във влака – обратно за Швейцария, а царят – в самолета, към своя погубител Хитлер. Откъдето на връщане в самолета, потънал в ясната картина на безизходицата си, казал, че по-добре да изчезне от тоя свят, та „да се свърши“. Тука е моментът на голямата драма на царска България в тези четири дни (5–8 август 1943 година). И Кьосеиванов нямаше право да си отиде от този свят, без да... се яви „на доклад“ пред българския народ, като напише спомените си за тази среща, за своята роля в нея, в историята на България. Не го стори. И днес трябва да гадая, да се опитвам да отгатна: разбирали ли са те, всеки един от тях двамата, че са поставени пред избор „сега или никога“? Ако са разбирали, казали ли са си го поне помежду си? Екзаминирали ли са възможните – логически „възможните“ – варианти пред тях? Обаче мислимо ли е да се предположи, че не са сторили това? Ами че ако ли не, то тогава защо изобщо беше пратен Кьосеиванов в Швейцария в „дълбок резерв“? Защо там беше сондирал чрез контактите си, за да дойде в София „на доклад“ с поне минимум информация как би било посрещнатото едно „обръщане“ на България по примера на... „бабалъка“?¹ Защо, ако не да се вземе решение за подобно „обръщане“?

Само че: възможно ли е било – на дело – такова нещо за България в първите дни на август 1943? С всичките тези германски войски и вътре в страната, и наоколо в

¹ Бабалък (тур.) – тъст, баща на съпругата. – *Бел. ред.*

Гърция, в Югославия, в Румъния? С връзките на „хората на Ал. Цанков“ и на генерал Хр. Луков сред висшето офицерство на българската войска? И впрочем, след като тази войска бе завзела – „освободила, обединила с България“ – цялото Беломорие, цяла Македония, Западните покрайнини, Пирот, Ниш? Възможен ли е бил такъв внезапен, неподготвен, а не добре организиран както в Италия, пълен „обратен ход“, където е имало своего рода „кралско-висшевоенна“ конспирация на цялата външна и вътрешна политика. Сигурен ли е бил, могъл ли е царят да бъде уверен, че такова нареждане от него по войската и фронтовете за скъсване с германците, за вдигане против тях ще се изпълни? Че с този Филев – прогермански министър-председател – няма веднага, преди още да е спусната такава заповед, тя да бъде „съобщена“ на германците?

Не мога да си представя те двамата, тандемът цар Борис–Георги Къосеиванов в такъв върховен момент да не са премислили заедно – ясно, откровено – безпомощността на положението си. И този „преглед на положението“ е бил върхът на драмата. А то ще е станало преди онзи обяд с поднасянето на „траурните“ копчета за ръкавели. С поднасянето на бляскащите на черен фон малки брилянти почва вече финалната сцена на драмата – „екзитусът”¹. Три седмици по-късно цар Борис беше вече труп. Искали го и... „погрижили се“ може би самите те за станалото, или не, германците не можеха да не бъдат доволни: отървали се бяха от Борис. Но се бяха освободили и от другата половина на опасния тандем: и виж, колкото за него се погрижиха – Къосеиванов да си остане политически труп, да не влезе по никой начин ни в регентството, ни в правителството, което трябваше да се поднови, след като верният им Филев беше минал

¹ *Екзитус* (лат. – exitus) – изход. – Бел. ред.

регент. Нарезданията на Рибентроп до Бекерле бяха повече от изрични в тази посока...

Та... да се върнем към онзи странен, несъмнено телепатичен сън, който нея сутрин, на 26 август 1943 г., на традиционната ни среща преди работа, Кьосеиванов ми беше разказал.

– Някъде сме с царицата: тя, аз, други лица. Ама царят го няма, без царя сме... По едно време служител се приближава, подава към мен табличка, на нея телеграма. Сочейки му царицата, казах да я даде на нея. „Нищо, нищо... Отворете я вие“, рече тя. Странен сън, странен сън... – повтаряше Кьосеиванов и запали нова цигара, предишната, пусната по неговия адет в пепелника, беше догоряла там, оставила бяла следа от пепел.

Довършихме си кафетата. Той е все така малко унесен по реминисценцията от току-що разказания сън. Около 10,30 продължих към канцеларията: не отстоеше далеко от жилището на пълномощния министър – на същата улица, но по-близо до моста. Влизам в стаята си, подир малко се явява разсилният, подава телеграма. Отворих я: кратка. Разшифровах първите групи. Гласяха: „Лично за пълномощния министър.“ Правилникът предвижда при такъв случай секретарят да затвори веднага телеграмата и шифъра в касета, да съобщи на министъра и да чака неговите инструкции. Косто и сторих.

– Дешифрирай, дешифрирай ти – рече Кьосеиванов, като му обадох по телефона, че телеграмата е „Лично за пълномощния министър“. Две минути – и готово: телеграмата съобщаваше, че царят е много тежко болен. Бързо пак – телефонът. Кьосеиванов помълча известно време.

– Такива телеграми не се пращат току тъй – беше коментарът му – вероятно вече не е жив...

Сега знаем, че не е било така: жив е бил. Но в средата на тази своя агония от седмица, с която стигна до края, събота следобед 28 август 1943 г., и животът му. Телеграмата бяхме получили в четвъртък 26 август, сутринта, бяха я подали от София предния ден, сряда 25 август, вечерта. Но дотогава освен тази кратка телеграма няхаме никакво друго съобщение. И когато след малко Кьосеиванов дойде в канцеларията на легацията, пак изказа предположение, че така съставена, телеграмата е чисто и просто предизвестие за най-лошото. Гледаше неопределено през прозореца, а пепелта от цигарата му падаше на килима...

Щом седнах в своята канцелария, ме обзеха два реда мисли, напълно различни. И трябва да призная, че на най-преден план пред вътрешното ми око беше: налице е случай на абсолютно установена телепатия! Само че недоверчив, какъвто съм, все пак рекох да направя малко проверка. Отново огледах телеграмата – не, не е била разпечатвана преди мен. Запитах разсилния кога е била донесена: сега, сутринта. Имало ли е случай да занесат телеграми в жилището на пълномощния министър? Не, не се е случвало такова нещо. Пък и рекох си аз: добре де, та и да е била занесена там – нали аз държа ключовете от касата, в която се пази шифърът, нали тази каса е тука, в канцеларията ми! Да не би Кьосеиванов да е чул нещо по някакъв друг път? От документираната история на смъртта на цар Борис знаем, че тайната около внезапното му заболяване е била най-строго пазена. Даже на министър-председателя Филов съобщили лошата вест едва в сряда, късно следобед – и тогава бе разпоредил да се прати тази телеграма. Бекерле, въпреки всичките си мрежи от „осведомители“, научил новината от Филов – значи още по-късно – чак в сряда вечер! В София, освен най-вътрешния кръг хора на двореца, е знаел само

Шьонебек (германският въздушен аташе, при когото Ханджиев, по нареждане на царя, отишъл вторник вечерта да помоли да дойдат лекарите Зайц и Епингер), но иначе никой друг. Когато във вторник Севов минал в двореца, Ханджиев му казал, че царят... „спи“. Даже на царицата било съобщено чак в сряда вечер! Откъде би могъл Кьосеиванов „да е чул нещо“, преди да отворя и дешифрирам тази телеграма в четвъртък сутринта? Не, действително – невероятно, но факт! – беше случай на телепатия. Косто е много лошо, защото... в такива работи пък не вярвам.

Другият ред на мисли обаче беше: ако царят изчезне, ще е нужно, значи... регентство! Както и стана: от събота вечер – от мига на кончината на Борис – въпросът за регентството излезе на преден план – кой ще влезе в него? Не пиша тука история, а опит за свой портрет „в движение“. Така че единственото, което ще кажа в тази връзка – за дните веднага след съботата, 28 август, и то от „бернска“ гледна точка, – е, че бях достатъчно опознал Кьосеиванов, за да съм убеден в две неща: желаше да стане регент, но си даваше сметка, че регентството ще бъде поставено пред същата неразрешима задача да изтръгне България от обятията на Германия, която Борис не бе могъл да разреши, и че в борбата с тази задача, то почти сигурно щеше да изгори. И затова имах чувството, че не ще предприеме нищо, за да активизира хората си в София: ще остави борбата за своето участие в регентството на... съдбата. Както и стана. И в този смисъл, виж, бих се съгласил, че Кьосеиванов би могъл да бъде наречен... картоиграч – не направи нищо: изчака каква карта ще излезе...

Като си спомням онези дни, давам си сметка, че за мен главното е било: да разбере какво, как и защо става. Мисъл да повлияя на събитията, например като подтик-

на Кьосеиванов да се бори да става регент, не ми е минавала. Може би защото смятах съдбата на България – откак тя не беше тръгнала по пътя на краля на Италия и Бадолио – за предreshена. Последният влак – повтарянето хода на Италия от 25 юли – беше окончателно пропуснат...

Щом се свърши с избора на регенти, Кьосеиванов се съгласи да отида в София. Идеята беше моя – той, като се избра за регент Филев, се умълча, апатичен. Аз все повече ставах „хроникьорът“, влизах в ролята, която ме заведе и в България през октомври 1945 г., и на о-в Персин в 1949 година. Изобщо се оказа, че е било предопределено да бъде това, което Леонардо нарича (за своята област) *l'occhio nel'universo* – отвореното, впереното във Вселената човешко око, „придружител“ на действителността. Моето око беше вгледано в съдбините на страната ни...

Пътуваше се през Виена. И там, при смяната на влака, бях свидетел на незабравима мила нашенска сценка – пристигането от България на... „влака на черната борса“. От тъкмо спрели дълги композиции БДЖ вагони заизскачаха младежи с кошници, претърпкани куфари, торби, цели чували, вързопи, дамаджани, тичат с викове „Иванчо! Марийке! Цуре!“ И това бяха български „студенти“ в Германия, връщащи се от лятната си ваканция в родината и носещи... цял влак, пълен с „туй-онуй“. Видях на тази гара и „стопански полезния евреин“: мършаво, бледо същество с тъжни очи, на ръкава с лента с надпис „WWJ“ (*Wirtschaftlich Wertvoller Jude*) седи в стъклен „буркан“ – обменя валута. След двадесет години – в ЗАГ¹ „Г. Димитров“, като завеждащ техническата информация – аз щях да бъда същото: платен по-долу

¹ ЗАГ – Завод за автомобилни гуми. – Бел. ред.

от всички други работници и служачи... „стопански полезен... буржоа“, без надпис на ръкава – надписът беше върху душата и... джоба. Само че в днешния ни ден утешеният е тайна, запечатана със седем печата...

Веднъж пристигнал в София, се залових да направя анкета: от какво е умрял царят? Градът беше пълен с какви ли не слухове. Първото, което се опитах да установя – чрез свидетели – кога последно някой го е видял жив. Оказа се, че сестра ми и зет ми, същия онзи понеделник, сутринта на който царят тръгва от „Царска“, за да не се върне повече, били тръгнали и те с първия автобус от Чамкория за София. Автобусът обичайно спираше на площада в Самоков. Така че те много добре видели цар Борис, седнал до шофьора си, когато автомобилът минал през центъра на града, продължавайки за София. Оттам нататък какво да разправам за анкетата си: когато на обратния ми път се намерих в спалното купе на влака София–Виена, заключих се вътре и написах в една тетрадка в тия от София до Будапеща 24 часа ли бяха или 35, своя „доклад“. Заключение ми беше, че доказателства за неестествена смърт не съм намерил, но че оставам с някакво „смушение“. Тази тетрадка се озова някъде в двата сандъка мои книги и книжа, които оставих в Швейцария през 1945 г. и които свършили своето битие в подземията на... Университетския институт за висши международни науки в Женева. Когато 45 години по-късно, в 1989 г., се явих там да потърся нещо останало от тези сандъци, всичко беше изчезнало: или поне тъй ми казаха. У някои познати и близки видях мои книги, но да питам, не ми беше удобно, да упреквам – още по-малко. Така е, когато човек си пилее живота, а държавата – хората...

Докато бях в София, настоях сестра ми, омъжена за германец, да се вдига с невръстните си две момченца и да се прибира в Германия. Тя беше германска подани-

ца, а пък страшната лавина от Изток се търкаляше към Румъния, вдругиден щеше да стигне и тука. По този повод – своя национализъм – смятах, че нямам право да го разпростирам върху близките си, да ги ангажирам в моя път и моята съдба. И същия този принцип приложих, когато в есента на 1945 г. тръгнах за България. Защо не съм взел със себе си съпругата и детето? Ами че нямах право да ги ангажирам в моята линия, която беше насочена към евентуална... саможертва. Също, когато в 80-те години син ми реши да бяга в Америка, признавам, че го насърчих. Не можех да му кажа „Остани тука!“ Защото не аз щях да живея неговия живот. Лесно е да „издигааш лозунги“ и сетне да си отиваш, а осъществяването да оставяш на... другите.

И така – дипломат в Швейцария през 1943–1945 година. Моите „контакти“ за информация по отношението на западните сили към България бяха Карл Буркхарт и Уилям Рапар. Първият беше професор в Университетския институт в Женева, където специализирах след получаване лисансите ми по право и по стопански и социални науки. Потомък на богат базелски род, той бе почнал кариерата си като дипломат, но едновременно беше с много широки интелектуални интереси. Напуснал „кариерата“, Буркхарт беше станал извънреден професор в казания институт. Тогава написа и прочутата вече стандартна биография на Ришельо. Беше представител на най-доброто в европейската буржоазия – имаше съзнанието, че човек е това, което е успял да принесе в полза, да даде от себе си.

Въпросното съзнание, което неизбежно може да се нарече и амбиция, го беше подтикнало тъкмо в последните предвоенни години да стане комисар на ОН в „свободния град Данциг“. Така в 1938–1939 г. бе попаднал във фокуса на световната политика. Затова, когато из-

бухна Втората световна война и в Швейцария се огледаха за първоразрядна, представителна личност за поста председател на Международния комитет на Червения кръст, изборът най-естествено беше паднал върху него. А тъй като през женевските ми години бях станал доста близък с него не само по линия на Университетския институт, а и чрез друженето ми с разни женевци изобщо, сега тази връзка ми бе твърде добре дошла.

Чрез положението си на председател на Червения кръст Буркхарт се срещаше с високопоставени представители на всички воюващи страни. Тъй че беше един вид информационен „клиринг“¹. Разпитва ме – още при първата ни среща – подробно за условията, в които Момчилов (в Лондон) си беше дал оставката, когато Филов бе тръгнал на 1 март 1941 г. да подписва присъединяването на България към Оста. Възхищаваше се от тази негова достойна постъпка. Можех да му отговоря много точно: защото в дълго писмо до Кьосеиванов тогава Момчилов беше описал с големи подробности всичко. На моите осведомявания относно „какво ни се пише“ откъм англо-американците, отговорите му бяха съвсем неутешителни: ще ви пожертват, защото за тях съюзът със СССР до края на войната минава пред всичко.

Извънредно любезен и внимателен, Буркхарт веднъж ме заведе да разгледам помещенията на Червения кръст в „Батиман електорал“, сграда, в която някога се състояха ежегодните Общи събрания на ОН и която сега служеше като колосален документационен център за военнопленниците на всичките участвали във Втората световна война страни. Грамадни архиви, редът швейцарски – няма грешка. Но когато стигнахме до

¹ Информационен „клиринг“ (англ.) – обмяна, изясняване на информация. – Бел. ред.

сектора „СССР“ – стая с празни рафтове! Няма никакви папки, освен една-единствена, повтарям „една-единствена“. И в нея – една-единствена хартишка: телеграма, която Съветите бяха разрешили на капитулиралия при Сталинград фелдмаршал фон Паулус да прати на жена си чрез Международния Червен кръст в Женева: съобщава ѝ, че е жив. И толкова. Взех листчето, прочетох го, подържах го в пръстите си. Друго? Не, няма. Съветите не дават никакви сведения за никакви убити, ранени, пленени – *нищо*!

С тази дума, къртяща в ушите ми, вече не виждайки нищо, нито чувайки, продължих по-нататък през грамадната зала. Да, ето тук беше трибуната, на която Негусът се качи през юни 1936 г., за да се опита да издигне глас в защита на страната си, окупирана от италианците, тръгнали да я превръщат в своя колония! Същата трибуна, откъдето тогава французи, англичани мъкнаха – не се решиха на никакви сериозни санкции срещу Италия. Ето ви ги плодовете от манкирането¹ на ОН да изпълни поетите в своя Пакт задължения. Погледнах горе – онази галерия, от която ние, няколко буйни млади журналисти при ОН, сами изхвърлихме двамата фашисти провокатори, които бяха извадили някакви стражарски свирки, за да освиркват изоставената от цял свят нещастна фигура на самотния Негус на трибуната. Май че се оказа единствената сериозна реакция в полза на Негуса, на ОН, на правдата...

Когато в 1989 г., комай петдесет и пет години след последното ми влизане в „Батиман електорал“, потърсих сградата, за да си припомня онези дни – и нашата всъщност хубава, макар и само „удар по водата“, мла-

¹ Манкиране (фр.; ит.) – избягване да се изпълни възложена задача или задължение. – *Бел. ред.*

дежка реакция, – не можах да я намеря. Запитах: „Нали беше тука?“ Изгоряла отдавна в някакъв тотален пожар. И не била възстановена. Както впрочем стана и със самото ОН: това в Ню Йорк днес е вече нещо съвсем друго – и нека бъде Богу хвала!

Другата ми „главна връзка“ беше Уилям Рапар, директорът – основател на казания Женевски Университетски институт за висши международни науки. Швейцарец, но по майка американец, Рапар беше гледащ далеко напред интернационалист. Както и институтът му беше своего рода пепиниера¹, където се култивираше идеята за световна организация на държавите, за създаването и осъществяването на правов ред в обществото на човешкия род. Само че този човек не бе визионер², но и можещ да бъде също съвсем тер а тер бизнесмен. С имущество, възлизащо – тогава, когато „наполеонът“ струваше точно 20 швейцарски франка – на около 20–30 милиона. В университета възглавяваше катедра по финансова наука. При основаването на ОН му бяха поверили секцията за „мандатите“, система за стопанисване по силата на Версайския договор за мир на бившите германски колонии. Но скоро напусна, за да основе (заедно с граф Пол Манту от Сорбоната – преводача на „Големите четирима“ в Париж 1919 и прекия свидетел, прочее, на всичко по-съществено при преустрояването на Европа и света в края на Първата световна война, ставало на Парижките мирни преговори 1919–1920) този институт, впрочем със значително финансиране от Рокфелеровата фондация, от която в 1935 г. получих едногодишна стипендия и аз. Обща беше преценката в Швейцария, че Рапар е човекът, който в края на Втората световна война най-много би подходжал за швейцарски външен министър.

¹ Пепиниера (фр.) – разсадник. – *Бел. ред.*

² Визионер (фр. *visionnaire*) – фантазьор, мечтател. – *Бел. ред.*

За него нямаше спор, че притежава качествата, които в Швейцария наричат *Bundesratformat* – нужната мащабност, за да бъдеш на тази длъжност. И ако не стана шеф на швейцарската дипломация в края на войната, то беше единствено, защото Швейцария тъкмо тогава, смъртно подплашена от летящите през Австрия към швейцарската граница съветски армии, имаше нужда от съвсем друг вид външен министър: по-нисък от тревата и по-тих от водата. Какъвто и се намери: френски швейцарец с впрочем символично указателно за ролята му в момента име – зовеше се Пети Пиер (преведено – „малък Петко“...).

Рапар, този голям пред Господа мъж, ми бе, тъй да се рече, учител до края. През 1943–1945 г. ме приемаше с голяма готовност, не скъпеше времето си да помогне на своя бивш студент, сега дипломат: грижливо ме изслушваше – знаеше да слуша! И грижливо, делово, изчерпателно ми отговаряше.

– Няма ли граница на съветското напредване на Запад?

– Не, господин Бочев, няма – няма да има.

– Докъде ще ги оставят да стигнат?

– Докъдето могат да стигнат – беше отговорът му. – Западните сили нямат никакво съмнение, че победата наближава. Но тях им е обеща на ухото, че само преди четири години германци и руснаци най-ненадейно току си закопаха „томахавките“ и подписаха пакт за приятелство. Така че за да предотвратят някаква нова подобна изненада, колкото и невероятна да изглежда тя за всеки логически мислещ човек, те са готови на какво ли не. И във всеки случай – да предоставят фактически целите Балкани, с изключение на Гърция, на разположение на Съветите като тяхна зона на влияние. А пък освен това англо-американците прилагат поли-

тиката на доставяне на оръжия, материали, всичко, от каквото Съветският съюз има нужда, както и да обещават на Съветите всички териториални придобивка, за каквито те претендират, само и само да спасят живота на повече свои „момчета“, а съветските армии *to do the job* (да „свършат работата“). Ако някой пък мисли, че веднъж войната свършила и Съветите изиграли ролята си, ще бъдат подбрани от западните – обратно да се върнат в Азия, – заблуждава се. Разберете, господин Бочев, че западните страни са демокрации: за да бъдат веднъж вдигнати срещу германците, трябваше последните да докажат сами своята абсолютна непоправимост. Но да се обърнат англо-американците срещу своите съюзници, щом свърши войната? Не, само който не познава тежката психическа машинария на задвижване на общественото мнение в тези страни, може да си въобразява такива развития. Свърши ли войната страшна вълна за мир ще залее целия Запад: никой няма да може да вдигне тогава Запада срещу Съветския съюз...

Веднъж бяхме останали до късно в канцеларията на директора на института – тогава във вилата „Бартън“ на „Рут де Лозан“. Когато слязохме да си тръгваме, позволих си да предложа на бившия ми директор „да го закарам“. Но той категорично отказа: обичал да се предвижва с колело. И мултимилионерът Уилям Рапар яхва своето колело и хладният вечерен крайезерен ветрец подвява палтенцето му. Засрамен се качих в колата си... Защо го правеше Рапар? Нямаше ли възможност да си набави бензин? Самият въпрос е абсурден! Но Уилям Рапар беше дисциплиниран гражданин: Швейцария пестеше бензина, имаше режим на бензина, а той го спазваше – трябваше да бъде пример. И беше. Даде и на мене, своя бивш студент, още един урок: как се държи истинският буржоа.

Как „катастрофата се развиваше нормално”: видяно от Берн (септ. 1943–септ. 1944)

Нещата в София бяха улегнали: съставено е регентство начело с Филев; правителство – под председателството на новия велик политик Добри Божилов (фигура, която не бива да се забравя – такъв знак е тя на дълбочините на паденията, възможни на българската политическа сцена). Кьосеиванов получи сведения от своите в София как е била провалена неговата – впрочем изобщо непоставяна от самия него – кандидатура. Тогава не знаехме колко много са допринесли германците. А сега се видя, Бекерле е имал формални инструкции от Рибентроп да не се допуска Кьосеиванов да става нито регент, нито министър-председател. Като четете човек тези инструкции тъй решителни против Кьосеиванов, почва да се разколебава в убеждението си, че смъртта на царя е била естествена. Ами че не беше ли това „забраняване“ на кандидатурата на Кьосеиванов равно на отърваване и от втория член на тандема цар Борис–Кьосеиванов? Но ако е тъй за втория член, не е ли логично, че смъртта на първия е била „дебарасиране“, отърваване от първия?

Имах подчертано впечатление, че през есента на 1943 г., след избора на регентството, Кьосеиванов бе силно намалил „контактите“ си. Пък и за какво ли: играта за него беше загубена. И не само за него, а и за България. Без царя той беше вече „негоден за дейст-

вие“ – без да се говори за факта, че уникалният оказион¹, създаден чрез преврата на Бадوليو, бе пропуснат. А щом и те с царя не можаха – как? Друг някой? Филов ли? Божилов ли?

Занимаваше ни един по-голям въпрос – гадаенето за място, където вероятно ще се открие „вторият фронт“. И тука Кьосеиванов се излъга. Мисля, че повече умозрително, отколкото по сведения, заключи, че „вторият фронт“ ще бъде на Балканите. Очевидно надценяваше възможностите на Чърчил да се наложи. Логиката беше несъмнено на страната на Чърчил: дебаркирането на Балканите щеше да струва далече по-малко жертви на англо-американците, а пък да не говорим, че по този начин се улучваха с един куршум два заека – заемаше се тъй ценната балканска зона, която иначе падаше в ръцете на Съветите като същинска зряла круша...

Моите два главни контакта обаче предвиждаха друго: вторият фронт ще бъде на Запад – първо, за да не се развалят отношенията със Съветите, и второ, защото призрактът „Дарданели 1916“² беше способен да препречи пътя даже и на Чърчил.

И по този повод – две думи за неадекватната подготовка на дипломатическите ни кадри преди 9 септември 1944 година. Във Външно министерство се влизаше – поне от 1935 г. насам – въз основа на конкурсни изпити, като висшето образование трябваше да бъде непременно юридическо. За изпитите по дипломатическа история се препоръчваха на кандидатите някакви си 3–4 книги, предлагащи съвсем общи – и то, разбира се, „сдъвкани“ – информации по дипломатическа история. Така че

¹ Оказион (фр.) – удобен случай. – Бел. ред.

² През Първата световна война, от 19 февруари 1915 до 9 януари 1916 г., англо-френските войски провеждат неуспешно настъпление за овладяването на Дарданелите. – Бел. ред.

даже и най-новите ни кадри бяха без сериозна научна историческа подготовка. А пък за по-старите какво да се каже: те познаваха историята, доколкото бяха случайно прочели тук-там туй-онуй. Не бях срещал наш дипломат, който да е запознат да речем с тайната история на Берлинския конгрес от 1878 г., ролята на Шувалов като агент на Бисмарк и др., пагубните условия, в които беше станало обявяването на нашата независимост в 1908 г. – кой ли наш дипломат се беше залавял някога да ги проучи? Кой ли си даваше сметка, че тогава ние, като се уговорихме за единодействие с Австро-Унгария, получаваме независимост, те – „санджака“¹, бяхме дълбоко и трайно настроили Русия и съюзниците ѝ против нас? Екзегезата² на исторически документи – основата на историческата наука – къде я в нашата дипломация?

Но ако тази липса на историческо образование бе забележителна при нашите дипломати, тя беше... ужасяваща при политиците ни. Нещо, за което щях да имам възможност да се убедя изчерпателно на... о-в Персин. Впрочем – защо чак на Персин? Ами че как, ако не с липса на широк исторически поглед, да си обясним 1912 г. (неподготовката ни за дипломатическата война със Сърбия – главен агент и *първ* съюзник на Русия още отпреди средата на XIX век); също 1913 (втурването ни в Междусъюзническата война: Фердинанд не е бил сам, около, зад него, даже подтикващи го, са български политици, а и генералът „политик“ Михаил Савов); също 1915 (пак не е сам Фердинанд – Радославов е с него, а с тях и сонм български нетреторазредни политици). Ами Буров – преди и след 9 септември 1944? Но за него ще

¹ Санджак (тур.) – военно-административна териториална единица в Османската империя. – *Бел. ред.*

² Екзегеза (гр.) – тълкуване, изясняване на библейски текстове; филологическо интерпретиране, критично обяснение на литературно произведение. – *Бел. ред.*

Банкерът и дипломат
Никола Момчилов
(1891 – 1964).

ЦДА

кажа малко по-нататък. Но сега сме още в Швейцария, потъваме в есента и зимата на 1943–1944 година.

Тъй като политиката е „правене на история“, ще се върна на случая с оставката на Н. Момчилов, в Лондон. Става реч за много малък, но затова пък твърде достоен къс от нашата история. И впрочем – създаден от български banker, станал политик, но човек с университетско дипломатическо и историческо образование. Бях го опознал и харесал още в Женева през 1934–1936 година. Сцената на случката е кабинетът на Идън, денят е 1 март 1941 г., часът – между 11 и 12 сутринта. Момчилов е там, повикан от Идън с молба да обясни как стоят нещата с предстоящото присъединяване на България към Тристранния пакт – защото Момчилов твърди, че такова нещо няма, а съвсем друго съобщава Рендел от София. Къде е истината?

На този въпрос Момчилов отговорил, като прочел, перифразирал, последната телеграма от Външно министерство от София – България е неутрална, никакво подписване на никакъв Тристранен пакт: отговор ав-

тентичен – това му съобщават, това.

Когато обаче Момчилов привършил, влязъл секретар, наклонил се и пошепнал нещо в ухото на Идън. Този се извинил, станал и заедно със секретаря минали в съседната стая. Откъдето след минута-две се върнал с лист в ръка.

– Господин Момчилов, току-що получихме телеграма от Рендел, че тази заран вашият министър-председател е заминал начело на делегация за Виена – за да подписват Тристранния пакт. Кажете ми, на кого да вярвам?

Сбогувал се Момчилов без повече думи, прибрал се в легацията и пратил в София оставката си. „Не можех да бъда част от такива лъжливи деяния, от такова нагло измамничество! До последния миг да ме лъжат и да ме карат сам аз да лъжа...“ – завършваше писмото на Момчилов до Кьосеиванов. Защото Момчилов беше обяснил оставката си в обстойно писмо до Кьосеиванов.

Бях оценил Момчилов още от годините ми в Женева: тия честни очи, гледащи от някак си чистото, бледо, почти бяло лице. Човек, вдъхващ доверие. А колко е полезно то в дипломацията! И предавам тука дребната на вид случка, понеже вярвам, че тъкмо такива неща от нашата история не бива да се забравят: трябва да се помни коректността и достойнството на Момчилов, и невероятната идея на Филов, този злоупотребен министър-председател с физиономия на албански бозаджия, че дипломация е да лъжеш. Не само физиономията – и манталитетът, и душата му са били „на бозаджия“.

Но нека не се забравят още и 2–3 дребни фактчета все във връзка с горното. На първо място, бидейки несъгласен, Попов още от 27 февруари се престорил на болен. Добре де, като не си съгласен, защо си не дадеш

„оставката“? Но нейсе. Наместо него във Виена отишъл главният секретар на Външно министерство Миката Шишманов.

Как така да се остави Миката – казах за него, че сигурно беше най-културният българин на своето време – да го командва най-безпрекословно Филов? Защото телеграмите до Момчилов – лъжливи, нагло неверни – са били писани и подписани от него! Във Виена отива той – човекът с най-широк поглед и всестранна образованост, от когото можеше да се очаква не само да вижда нещата, но и да има свое становище, и да го отстоява! Отива, тъй-рейки се като някакъв придатък подир Филов, и така си осигурява куршума от 2 февруари 1945 година.

И нека цитираме тука един най-неочакван факт, потвърждаващ, че истината излиза от устата на децата. Защото, едвам върнала се на 2 март делегацията от Виена, Филов свиква Народното събрание същия предиобед. И на предварителната среща с „мнозинството“, тоест с правителствените депутати – акламации, ура, всички „еднодушно и безрезервно одобрили действията на правителството“. Всички освен един: онзи невзрачен депутат с фелдфебелски облик, когото в предишното Народно събрание (от 1938 г.) бях нарекъл „провокаatora“, защото непрекъснато предизвикваше сблъскванията и скандалите с опозицията – Иван Петров от Ябланица. Този мъж обаче се изтъпанчил и заявил, че отиването във Виена било „по принуда“, че присъединяването към пакта означавало война и че затова не бил съгласен! Екзекутиран ли е бил Иван Петров по процесите на „народните съдилища“ в 1945 г. или не? Убит ли е бил другояче, или е останал жив, за да свърши дните си из лагери и ДС-та? Не зная. Но искам тука да отдам почит на името му за изненадващо ясната мисъл и рядко доблестна постъпка. В „мнозинството“ на Филов е имало множество

привърженици на Кьосеиванов, но са мълчали и чрез мълчанието одобрявали и те, което прави постъпката на Иван Петров още по-паметна. О, нека не забравяме достойните постъпки в нашата политически история! Защото са наш капитал, пример за идващите след нас. Па са и тъй малко...

Наблюдавайки тогава Кьосеиванов много отблизо, убедих се, че едва ли ще седне някой ден да пише спомени: подобна нагласа не отговаряше на характера му. И понеже сега идваше редовно сутрин в легацията – значи не ходеше вече другаде по някакви „контакти“ – и като привършеха няколкото текущи въпроси, почваха разговори на общи теми, придружени често със споделяне от негова страна на спомени из нашата дипломация и политика, захванах да си водя бележки. Един вид: като не иска да пише спомени, да взема да му ги напиша аз. За целта си изработих стратегия: системно – надявайки се и незабележимо – насочвах разговора към съществени въпроси, по които смятах, че ще мога да чуя от него нещо интересно. Докато си приказвахме, не записвах, но „си драсках“ на разни листчета. Само че това „драскане“ беше записване – по моя своеобразна „стенография“ – на знаци, по които да мога, щом се прибера, да възстановя чутото. Кое и върших: намерех ли се вкъщи, грабвах една тетрадка дневник и в нея разгъвах „стенографските“ бележки. Постепенно се събра доста материал с „индиректни спомени“ на Кьосеиванов. Тези записвани разговори продължиха чак до последните дни на август 1944 година. В същата тетрадка налепих и телеграмите, които получихме в легацията през дните от 2 до 9 септември от правителството на Муравиев. Същата ценна тетрадка, като тръгнах на 15 октомври 1945 г. за България, не я взех със себе си, не посмях. Остана в ония два сандъка с книгите и някои мои книжа, които намери-

ли своя край в женевския Университетски институт за висши международни науки. И не е изключено някой евентуален български специализант – в последвалите няколко десетилетия – да е бил този, в ръцете на когото е попаднала историческата тетрадка. „Историческа“ казвам, разбира се, и зарад „индиректните спомени“ на Кьосеиванов в тях, но особено за онези десетина телеграми от София от 2–9 септември 1944 г., които ясно, документирано, черно на бяло, показват как СССР ни обявява война, след като сме вече в положение на война с Райха...

Няколко месеца след смъртта на царя, фактически чак до март 1944 г., Кьосеиванов нито получаваше някакви инструкции от София, нито го държаха в течение на външната политика – ако изобщо регентството и Божилков са имали такава. Но като стана първата голяма бомбардировка на София (10 януари 1944) и регентите се убедиха, че от техните цариградски „контакти“ нищо няма да излезе, те се обадиха на Кьосеиванов: викат го на доклад. И във връзка с последното негово отиване до България искам да разкажа за предшестващите пътуването наши дълги разговори на тема „какво да се прави“. Тези събеседвания, в които се застъпвах за една политика а ла Тито, тоест да се облягаме на Съветите, за да се откъснем от германците и се консолидираме, доколкото е възможно, в Македония и „гръцка“ Тракия, а сетне, като постигнем каквото можем, да се облегнем на Запада, за да се освободим от съветските прегръдки, са интересни главно затова, защото от тях ми стана ясно, че Кьосеиванов няма повече абсолютно никакво намерение да приема каквото и да било участие в управлението в София. Все повтаряше, че е късно, че няма кой да проведе някаква политика. Първото извикване на доклад след смъртта на царя дойде чак в средата на фев-

руари. Кьосеиванов отначало се умълча, сетне се изкара болен. Но най-после, след големите бомбардировки над София в края на март и нови настоявания от регентите, се реши да тръгне. Или по-точно – да тръгнем: защото към 10 април във влака за Виена се качихме двамата.

Вече не мога да кажа дали това стана по негова или по моя инициатива. Но виж, като минахме Виена и влязохме в Унгария и пред нас се представи твърде убедителна – или по-скоро „разубедителна“ – картина, у Кьосеиванов очевидно се увеличи песимистичността до степен на сериозни опасения от онова, което го чакаше в България.

И действително, някъде недалече от градчето Гьор, влакът ни спря наред унгарската „пуца“¹. Над главите ни летят стотици самолети – толкова високо, че не ги виждахме, но небето се застла с кондензщрайфените² от моторите и грозно бучене. Вероятно бомбардировачи. Не след много – ние пътниците бяхме слезли, разхождахме се край вагоните – се чу тътен от многократно тежко издумкване. Ефектът от което беше впрочем невероятна изненада: внезапно полето, докъде око стига, се изпълни с тичащи насам-натам... зайци! Види се, като нямало ловци през войната, те се намножили хилядократно.

– Знаеш ли какво – рече по едно време Кьосеиванов, както гледахме тази неочаквана заешка жива картина и се чуваха ония зловещи издумквания, – я ти по-добре вземи, че се върни в Берн. Нека има поне един от нас при жените... – С други думи, Кьосеиванов направо се опасяваше, че може чисто и просто под някакъв претекст да ни задържат в София.

За мене беше напълно ясно, че оттук нататък глав-

¹ Пуста – тревиста равнина, степ в Унгария. – Бел. ред.

² Кондензщрайфен (нем. - *Kondensstreifen*) – кондензатни следи (букв. ивици, ленти). – Бел. ред.

ната задача, с която Кьосеиванов продължаваше за София, щеше да бъде... да се завърне оттам. От гледна точка на това негово вътрешно становище трябва, прочее, да се третират всичките му изявления в разговори, преговори, консултации, обмяна на мисли по евентуално участие в управлението с регентите. Нямаше никакво намерение „да сърба попарата, която други бяха надробили“. Всички „преговори“ там щяха да бъдат „на празен ход“...

Така че от Будапеща пътищата ни се разделиха: той продължи за София, за да се срещне с „моритурите“¹, към които бе решен да не се прибавя, а пък аз останах два дена в унгарската столица. Да прескоча, рекох си, и до „Независимата словашка държава“, където пълномощен министър беше бай Илия (Белинов), а културен съветник мой първи братовчед (родà и протеже на бачо Павел Груев). Таз държава утре няма да я има. Там някъде, в самотен замък, доживяваше дните си царят отец – и аз се носех със смътната мисъл, че може би ще стане тъй, че да го посетя. Което, за съжаление обаче, не стана.

Унгария беше окупирана страна. След италианската изненада наците бяха крайно недоверчиви. Нещо, което не пречеше на държавния глава гордо да лети из улиците на столицата в открития си черен автомобил, изпъчил отрупани с медали гърди. Напреде, в предшестваша кола изправен тръбач громко надуваше тромпет, а покрай пътя редици възторжени патриоти развълнувано подвикваха „Реегент Хорти, реегент Хорти!“ Та, за немска „окупация“ – поне аз – много доказателства не видях. В хотел „Дунапалота“ – чисти, уредени стаи, но „гладна“

¹ Моритур (лат.) – умиращ, обречен на смърт; алюзия за Ave, Caesar, morituri te salutant (Здравей, Цезаре, отиващите на смърт те поздравяват), обръщение на гладиаторите към императора, преди да влязат в бой. – Бел. ред.

храна – имах радостта да се срещна за последен път с прекрасната Бебе Петрова – по-малката от двете сестри Петрови-Чомакови, напътдени от София на Филов и Габровски като „английски шпионки“. Бомбардировката, която сирените оповестиха вечерта, се оказа фалшива тревога: постояхме в мазето, но взривове не се чува.

Чу се обаче друго – ужас, който до края на живота си няма да забравя: гласът на „окончателното решение“ на еврейския въпрос. Имах от евреи в Швейцария писмо до техни роднини в Будапеща. Адресът се оказа точен и сутринта на следния ден, след вечерта в „Дунапалота“, бях при тях в едно продълговато, мрачно подземие: няколко възрастни жени, мъжете по не съм запомнил. Пък няма и как. Защото десетина-петнадесет минути след като бях влязъл, дойде смутен мъж на средна възраст: носи бележка, която сякаш не иска да им подаде. Като я взеха и прочетоха, надигна се онзи вик на ужас, отчаяние, последен протест, който и досега чувам. Ръце, вдигащи се с разперени пръсти към небето, крясък, вик към Господа, старици, раздиращи дрехите си, скубеци посивелите си разхвърляни коси... Нацистите бяха измислили тая допълнителна жестокост – да пращат сами на погубване в пещите и газовите камери своите: си-нагогата определяше всеки ден поредния товар! Съобщението беше: до 11 и половина да се явят с по едно куфарче багаж. Оставаше им един час живот! Един час до... вагоните на смъртта: беше 10 и половина... Измъкнах се из преддверието на ада с въздишка в гърдите, която никога не ще забравя...

Завърнал се от София към края на април, Кьосеи-ванов – за мене поне, развил интуитивното чувство да го „усещам“ – имаше вид на човек *qui l'avait échappé belle*¹,

¹ ...който се измъкнал леко (на косъм) (фр.). – Бел. ред.

тоест – уф, отървал се... Разбира се, той не ми го каза. Но само като си представех начина, по който обяснявал на регентите, че за него било „още много рано“, че не бивало „да се изхажява“, не можех да допусна, че Филев, поне той, ще да си е правил илюзии. Впрочем картината, която Кюсеианов ни описа, беше направо отчайваща: Божилов, който претендира да продължава стоеенето си на власт; регенти, които хем се водят от мисли за „обрат“, хем преговарят с Ал. Цанков за участие в кабинета. Изобщо: управляващите в София живеели „на широко“ по отношение на идващото – сякаш имат още много време, като че ли някой ще приеме да водят някакви си преговори, да направят „обрата“...

Месец и нещо по-късно дойде най-сетне и дебаркирането на западните съюзници в Нормандия. И оттам нататък Кюсеианов, а и всички ние в бернската легация, се превърнахме в изтръпнали, вторачени в събитията зрители. Огромните клещи вече се свиват върху Райха: от юг съюзниците напредват към Северна Италия; във Франция атлантическият „вал“ на Хитлер беше прекосен, отминат; на изток съветските армии са на румънската граница. „Масово“ се спасяваха – или поне опитваха да се доберат до Швейцария – разни българи от Райха: тези, които бяха обирали там „каймака“. Първата птица бе генерал Ганчев; скоро-скоро го последва прословутият Диманов, човека, за когото бях чувал, че бил довереникът на най-висшите нацистки кръгове за разни техни тъмни сделки. Впрочем през февруари ли, март ли беше, сам опитах да се възползвам от големите му връзки: не за далавера, ами за опит да спася блъдзата на мой колега (и той секретар в бернската легация: жена му, балтийска еврейка, имаше сестра във Франция – „прибрана“ от германците да я карат в лагерите на смъртта). Намерил се бях в Париж по друг въпрос. Но тъй

като срещнах и се запознах там с тоя Диманов, и тъй като българите от консулството ми пошепнаха, че ако някой би могъл да помогне, то ще е само той – толкова силен бил пред германците, – нямаше какво, трябваше да опитам.

Впрочем, понеже и моето отиване до Париж беше сред онези работи, които в „дипломатията“ уж не е прието да се вършат, но все пак се вършат, добре е да се кажат няколко думи и за нея. През последните месеци преди катастрофалния за нас септември 1944 г., правителството на България бе имало поне една находчива идея – тъкмо в ония моменти, когато за мнозина съдбата на Париж се очертаваше като твърде мрачна – да закупи за канцеларията на нашата легация хубава сграда наскоро френската столица. За сградата искат само десет милиона от жалките обезценени френски франка. Пратиха ни, прочее, от София петстотин хиляди швейцарски франка, канцлерът ни закупи въпросните десет милиона френски – разбира се, на безценица, кой в Швейцария имаше нужда от франковете на г-н Лавал, – наредихме ги в два дебели куфара, ударихме им по един печат „дипломатически багаж“, взех куриерски лист и се качих във влака Женева–Париж. Или по-точно Женева–Лион – защото се налагаше там да преспя: влак за Париж имаше едва сутринта. С други думи казано: отивах на дипломатическо-контрабандистка акция „в полза роду“, или във всеки случай за голяма полза на държавата ни. Защото тогава с тази сума в Берн можеше да се купи едва обикновено четиристайно апартаментче...

Пътуването с тези два дипломатическо-контрабандистки куфара излезе цяла авантюра. С швейцарските вагони се отивало всички на всичко до... френската граница; там – „Всички пътници да слязат от влака!“ Минахме границата пеш, качих се в невероятно разбит

френски вагон без прозорци и то се знае – без отопление и осветление. Във вагона попаднах – късмет! – в купе с веселящи французи. А пък като запуших и раздадох да запалят – нарочно български цигари, че да се стопи побързо ледът, – почнаха майтапите и масалите по френски. Така че когато на някаква гара трябваше да се престои към час и френските ми спътници ми обясниха, че „ей тука, зад ъгъла, ще можем да хапнем нещо хубаво“, те услужливо ми награбиха куфарите, за да се доберем до въпросното бистро. Какво сме яли не помня, очите и мисълта ми бяха все в куфарите: „мускалите“! Французите се оказаха – както всички французи, разбира се, „от съпротивата“, така че „се разбрахме“. Някои бяха до Лион и там ми помогнаха с моя наистина бая „стъклен“ багаж. Но оттам нататък? С питане и до Цариград се отива, та от едно питане на друго, през жп релси и тъмни улици – па и застрашително празни, кой в Лион ще броди тогава из улиците в среднощен час – добрах се до хотела „само за германски офицери“, закъдето се бях снабдил с някакъв „лист пропуск“.

Любопитен народ са германците: с този „лист пропуск“ и с моя куриерски лист и дипломатически паспорт бях достатъчно „документиран“, за да не ме заподозре никой за нищо – ако че влача тези два грамадни куфара и ги вкарвам в тоя хотел „само за германски офицери“. Но нейсе, наспах се прилично, макар че си беше доста студено. В 7 часа сутринта съм вече във вагона за Париж... Тука обаче е съвсем друго: в купето всички мълчат, всеки подозира или крие нещо. Въоръжих се с търпение.

Добре, само че една „дреболия“ не бях предвидил: как да отида до мястото, където и царят ходи пеш? Трябва значи да оставя куфарите... сами! Носех със себе си малка ръчна чанта „секретар“. Почнах да я стискам

доста демонстративно под мишница: изляза в коридора, па изведнъж се върна и взема тази чанта "секретар" – демек всички да видят, че „ценното нещо“, което нося, е там. Ех, бая наивна стратегема¹, ама такава можах да измисля. А пък като се реших, най-сетне избързах до края на вагона, дето тия работи се уреждат. Сетне облекчен, рекох си, „мокър от дъжд не се бои“, та влязох и във вагон-ресторанта и изядох някаква паница варена трева без мазнина, която беше обозначена като „спанак“. И се прибрах в купето. И куфарите... си бяха там. Ууф!

Та така, уважаеми български граждани, които влизате и излизате по ваши си работи в парижката ни амбасада: да знаете, че в два тежки куфара, в някаква нощ на месец февруари 1944 г. млад български дипломат я носеше през релсите на лионската гара. И я донесе, и вие сега я имате.

Та и такива работи са част от реалната дипломатия...

Десет милиона френски франка имаха освен тази рокамболеска² история на своето цъфване от Берн в Париж също и едно не по-малко невероятно пътуване от... съответната бернска банка до канцеларията на нашата легация в Берн. Като получил превода, канцлерът очевидно поръчал френските франкове в някаква швейцарска банка. Аз знаех това и очаквах голямата сума парична някак си да ни бъде *донесена*. Но каква беше изненадата ми, когато една сутрин, малко след като влязох в канцеларията, пристига пощаджия и сваля от количка камара зле опаковани вързопи, от които се подават френски франкове: банка ни ги пратила... по пощата! При това

¹ Стратегема (нем.) – военна хитрост за заблуждаване на врага; хитрост, уловка. – *Бел. ред.*

² Рокамболеска – от Рокамбол, герой на френския писател Пиер-Алексис Понсон дю Терай, в смисъл: невероятна история, невероятни приключения. – *Бел. ред.*

вързопите бяха и „застраховани“: всеки за сума 500 (петстотин) швейцарски франка – осем пакета по 500 швейцарски франка, ще рече, че цялата застраховка на пратката беше... 4 000 (четири хиляди) швейцарски франка. И в такива разпокъсани пакети! Седнахме да броим: парите се оказаха – франк не липсваше – точно десет милиона! Но и досега не съм схванал какво се криеше зад явното нахалство на швейцарската банка ли, поща ли, стойност половин милион швейцарски франка да се праща като обикновен пощенски пакет и то застрахована за... четири хиляди!

Та за Диманов в Париж и опитът ми да спася чрез него онази непозната еврейка, балдъзата на Е. С.¹ Оказа се, че Диманов е в същия хотел, където бях и аз. Ще го намеря на сутрешната закуска, си рекох. Добре, но когато слязох, него го нямаше: закусвал „в съседната зала“. Като погледнах, разбрах, че пред мене е картината: „Бай Ганьо превзел Европа“. Хотелът беше доста висока категория, зали в него много, тази беше неголям салон, където, пред маса за осем души, закусваше нашият герой – сам, салонът е само за него. Бе гърбом към мен, но че е той нямаше съмнение, даже и да не бях различил фигурата му, „закръглена“ такава. Защото се чуваше как дава нареждания на сонма келнери наоколо на... български език. „Петко – шумка! Иванчо – масло! Яйцето е твърдо – вижте там – по-рохко!“ – и обяснява с размахване на лапата и пръстите на лявата ръка – в дясната бодваше в чинията с продълговати резанчета унгарски салам. Оставих: ще се срещнем в легацията. Където и го видях, и с готовност обеща: „Дадено! Утре заран отива-

¹ Става дума за Евгени Силянов (1907–1997) – български дипломат и журналист. По това време той е легационен служител в Париж, а след 1944 емигрира във Франция. По-късно сътрудничи на българската емигрантска периодика, на френски издания и на радиостанциите „Глъсът на Америка“ и „Свободна Европа“. – *Бел. ред.*

ме при Щюлнагел: ще я оправим тая работа...”

За „утре заран“ Диманов, прочее, се разпореда. А пък за който не знае, нека припомним, че фелдмаршал фон Щюлнагел беше върховният главнокомандващ на целия вермахт във Франция. Та ще разберете, смятам, че останах по-скоро „невярващ“. Но когато превзелият Европа превъплътен Алеков герой ни даде – на българските дипломати, случили се в момента в Париж, между които беше и Първан Драганов – пищна супервечеря в запазения само за висши – от генерал нагоре – германски офицери ресторант „Максим“, неверието ми започна да се изпарява. Ами че масата за нас беше поставена наред с салона – ех, и за господата германските най-висши офицери имаше местенце, но татък, по към къшетата. И иска ли питане: на нас се сервираше с абсолютно предпочитане, келнерите се тълпяха около „ексцеленц¹ Диманов“ – същи грижливи пчели около царицата майка. Когато в края на обела дойде и така нареченият „четвърт час на Рабле“, тоест моментът на плащането, зърнах как нашият Амфитрион² раздава бакшиши по десет хиляди франка и цели картуши³ цигари, се убедих, че имало защо тия келнери да разбират езика на Диманов.

От „Максим“ развихреният Диманов ни заведе да видим прочутата българска красавица – дъщеря на наш генерал, – която танцувала някъде си; оттам – в друго, пак само за „висши германски личности“ заведение. Така че когато в 10 часа сутринта двамата се озовахме пред някакъв парижки дворец, отпреде с четворни германски военни стражи, но за нас – „ексцеленц Диманов, ексцеленц Диманов“ – пътят навътре беше отворен и

¹ Ексцеленц (нем. – *Exzellenz*, от лат. *excelens* – издигнат) – превъзходителство (титла за висш сановник). – Бел. ред.

² Амфитрион (гр.) – митологически цар, прочут със своето гостоприемство; *прен.* гостоприемна домакин. – Бел. ред.

³ Стекове. – Бел. ред.

крилата на всички врати литваха встрани, за да минем все по-навътре, все по-навътре, аз го намирах вече за напълно нормално: германците са завоювали Европа, Ганьо – германците. През последната врата – от двете страни на която стояха на стража капитани – направихме още само няколко крачки, иззад масивно бюро стана дойчо във фелдмаршалска униформа, пристъпи към нас, „ексцеленц Диманов“ почна да го хваща кое за ръката, кое за копчетата на куртката, фактът беше факт: бяхме стигнали до целта си – фелдмаршал фон Щюлпнагел...

Очевидно „ексцеленц Диманов“ беше предупредил за посещението си, явно и на него нищо не се отказваше! Фелдмаршалът – да, той е същият онзи Щюлпнагел, който в деня на атентата на Щауфенберг ще вдигне вермахта в Париж срещу Гестапо и другите тайни нацистки служби и който, след като опитът за преврат пропадне, ще си забие куршум в слепоочието – с любезност изслуша молбата ми, пое „паметната бележка“, която бях приготвил, и обеща да направи „каквото може, но се бои, че вече е късно“.

Диманов се държеше с фелдмаршала като с аркадаш¹: стоя колкото му се искаше, приказва оживено, главно с ръкомахания и дърпане на копчета, подпомаган от своите 180 немски думи – готов съм да се подпиша, че толкова беше максимумът на немското му речниково богатство, – така че измори копчетата по куртката на фелдмаршала. На какво се дължеше тази очевидно уникална позиция на нашенеца „ексцеленц“ при германците? Оставям на историята да проговори някой ден – ако се интересува де. Заслужавало си би – и за нас, но и за Великия Райх на наците. Тука ще прибавя само още една Диманова „сценка“, която според мен е

¹ Аркадаш (тур.) – другар, побратим. – *Бел. ред.*

върховното постижение на Ганьо Балкански в XX в. и не бива да остане вън от анализите му. И подчертавам: не, не съм я чувал от други тази история – сам бях там, със собствените си очи видях, със собствените си уши чух.

Та два-три дни по-късно – на парижката гара: хората от консулството, а с тях и аз, сме там да посрещнем Савата Киров, идващ от София, отива през Париж във Виши, където беше пълномощен министър. Крачим по перона, оглеждаме се. Татък се готви за път тежък железен змей – два локомотива с прикачени към тях само шест дълги спални вагона: специалният директен влак Париж–Берлин, само за най-високопоставени германски личности. Вниманието ни привлече някакво негерманско и нефренско оживление пред края на един от тези вагони. Приближих и какво да видя: долу, на перона – Диманов, горе, през прозореца на коридора на вагона се подава главата на „шофьора“ на Диманов, неговия „салташак“¹ Тахов: поема куфарите без край, които носачите свалят от перонни двуколки и му подават. С други думи: „ексцеленц“ Диманов се прибира в Берлин, а пък това, което ние съзерцаваме, е натоварването на „покупчиците“, които си е направил във френската столицка. Запоят, зачервен, по едно време Тахов вика от оня прозорец: „Няма повече място, купето се напълни, какво да...“

– Ами, виж, иди там, разпорежи се да се опразни съседното! – помахна Диманов обяснително с опакото на дясната си длан и сякаш да се отърве от неприятна дреболийка.

Гледам подир малко: възмутена, зачервена физиономия на германски генерал-щабен полковник – висок, слаб, стегнат: началникът на влака му обяснява нещо, той гледа мрачен...

¹ Салташак (тур.) – вулг. за много близък човек. – Бел. ред.

– Давай, хайде, давай – вика вече от прозореца Тахов. Тоест: бяха, значи, изхвърлили генерал-щабния полковник и поставили и съседното спално купе на разположение на завоювания Европа г-н Ганьо. Началник-влака се върти наоколо, пита фертиг¹ ли е, защото са вече станали двадесет минути закъснение. А пък Тахов, през рамо, му обяснява, че все още не е фертиг: още малко. Пък то какво ти малко: колички след колички куфари пристигат, поглъщат се от оня прозорец горе. Но най-сетне всичко свърши, двамата с Диманов си показаха на прозореца цъфналите в усмивка физиономии: демек фертиг е вече – правят знак на началник-влака.

И тъкмо тоя да бубубне с тръбичката си сигнала за тръгване, чу се вик:

– Ами маслото? – Тахов беше надал този вик.

– Вярно бе, ами маслото? Бягай, тичай – викна му Диманов. Напълно излишно впрочем. Защото Тахов беше вече изхвъркнал из вагона, потъна в далечината на перона, а разкопчаното му сетре като орлово крило във въздуха подир него. Завоевателят на Европа дава знак на нещастния немец началник-влака: оная дясна ръка Диманова, лапа съща, прави някакви „закръглени“ обяснителни знаци, че ей сега, и там, и да потърпи де...

И тогава от далечината на перона почна да приближава бързо и да става все по-голяма една незабравима група: портьор², тикащ една от онези железни двуколки, на които наредени един над други се караха тогава куфари. До него крачи потен, но вече щастлив, Тахов. На количката бяха наредени – видя се, като групата дойде пред вагона с този уникален товар – не куфари, а продълговати, дебели, правоъгълни калъпи... краве масло.

¹ Фертиг (нем. – *fertig*). – готово. – Бел. ред.

² Портьор (фр. – *porteur*) – носач. – Бел. ред.

Имаше едно на друго петдесетина килограма („Дажбата на Париж за цял месец“ – рекох си тогава, но то реално ще да е било колкото за „само“ един... арондисман¹). Калъпите бързо се подадоха нагоре и потънаха в прозореца – работа за две минути. И тогава на онзи незабравим, побългарен прозорец цъфнаха двете зачервени и изпотени, но усмихнати и щастливи лица – Лаурел и Харди трябва да пасат, – отправят с помахващи лапи към началник-влака разрешителни знаци, че този път е окончателно фертиг. И влакът помръдна, засили се и отнесе невероятната, но тъй реална действителност към Берлин. А пък аз останах на перона с тая нейна картина. Която, смятам, не бива да бъде загубена за историята. Че и ний сме дали нещо на света де...

Впрочем те, нашите тия двамка, сега, пролетта на 1944 г., трябва да са били вече много укротени в сравнение с... лятото на 1942 година. Защо ли? Ами защото тогава вермахтът окупира Одеса, Крим, Новоросийск и Диманов получава концесия за всичките тези пристанища. И в момент на благодарност, види се за някаква по така услуга, сторена му от Тахов, захвърлил цял кокал – Новоросийск...

Но да оставим двамата герои на онова време да си поотпочинат: има за тях още доста... Искам да се върна при Драганов и разговора ни на вечерята в „Максим“ и през време на устроената ни от Диманов неочаквана *tournee des grands ducs*². Цялата вечер Драганов и аз току се озовавахме все заедно: възкресяхме в разговора си решителните за нас дни на март 1941 г., когато, завзела практически цяла Европа, Германия се видя принудена

¹ Арондисман (фр. – *arrondissement*) – район на Париж (градът е разделен на 20 района). – Бел. ред.

² Буквално: турнето на великите херцози (фр.), или: отдавам се на луксозни забавления, удрям го на живот. – Бел. ред.

да върви на помощ на италианците в Гърция и значи да мине през Югославия. Трябва, но югославяните се дърпат. И накрая все пак, ех, отстъпват, но само срещу гарантиране на териториалната цялост на Югославия и обещание, че ще ѝ се даде излаз и на Бяло море – през Солун! В България – отчаяние, „божем обединителите“ на българските земи („с помощта на верния ни съюзник Великия Райх“) са си глътнали езиците – к’ва беше тя, к’ва стана... И тогава внезапно генерал Симович прави преврат в Белград: ритва подписания от Цветкович пакт с германците и заявява, че Югославия няма да пусне никого да минава през територията ѝ! Вечерта на същия ден... но нека дадем думата на самия Драганов тогава наш пълномощен министър в Берлин.

– Беше към 10,30 вечерта, свършва денят на преврата на Симович. Внезапно звъни телефонът: „Ексцеленц Драганов? Момент, говорете моля с шефа на Райхсканцлай¹ хер доктор Майснер!“

Това пък какво ли е, учудил се Драганов. Защото контакт с д-р Майснер имал обикновено само когато е искал аудиенция при Фюрера.

Но нямал много време да се чуди. Подир миг се чул гласът на шефа на Райхсканцлай: „*Exzellenz Draganoff, der Führer wird Sie morgen um 10 Uhr empfangen*“².

– И така – продължи разказа си Драганов, – сутринта на следния ден, няколко минути преди 10 часа, в жакет и цилиндър, както си му е редът, се качвам по стълбите на Райхсканцлай. Когато, що да видя: на площадката горе излиза да ме посрещне сам Фюрерът, разгръща широко ръце: „*Exzellenz Draganoff, Mazedonien gehört Ihnen!*“³ Да,

¹ Райхсканцлай (нем. – Reichskanzlei) – имперска канцелария. – Бел. ред.

² Превъзходителство Драганов, Фюрерът ще ви приеме утре в 10 часа (нем.). – Бел. ред.

³ Превъзходителство Драганов, Македония е ваша! – Бел. ред.

ама сега, като му ритна генерал Симович договора! Така че – усмихва се тука Драганов – запомнете го от мен господин Бочев: всеки, който ще се опитва да подмамва България, ще ѝ предлага Македония. Затова: зададе ли се на табличката хапката Македония – осторожно: някой ни хвърля въдица!

Заради неверието си в крайната германска победа, предупрежденията да не отиваме с Райха, протестите срещу обявяването на война от наша страна на Англия и САЩ като излишно, като невлизащо в нашите договорни задължения с Райха, Драганов рискуваше да го уволнят. Наместо това царят беше успял да наложи оставането му все пак в кариерата и пращането му като пълномощен министър в Мадрид: както беше „спасил“ и Кьосеиванов – пращаше ги „в дълбок резерв“, горкият, с надеждата някога с тяхна помощ да може да спаси България. Такива – невярващи – бяха външният министър Иван Попов и военният, генерал Теодоси Даскалов; такъв също – скромният, верен Спас Ганев: хора разбрали простата политика на необвързване. Симпатиите ми към тях, читателят е забелязал, са несъмнени. Но защо? Ами тъкмо затова, че те бяха редките не само гледаци, ами и виждащи, и имащи смелостта да се противопоставят донякъде на подхлъзването на България по наклонената плоскост, та към пропастта. *Rari nantes in gurgite vasto*¹ – тези „редки достойни образи в ширния водовъртеж на събитията“ заслужават поне малко от малко благодарното наше внимание.

Не е вярно, че нямало възкресение и „Страшен съд“. Има – това е възкресението в историята, където образите на едни възкръсват за живот в душата на благодарно-

¹ Буквално: редки корабокрушенци в широкото море, в смисъл: малцина оцеляха; вж. Песен I, стих 123, Вергилий. Енеида. Прев. от латински Борис Тонков. С., Народна култура, 1979, с. 16: „Три пъти корабът там завърта се в кръг/ и въртопът бърз/ го поглъща. Малцина плувци се показват/ над него...“ (стихове 121–124). – Бел. ред.

то потомство, а на други – за порицание и презрение.

Но имаше в „кариерата“ и трети: този – нека все пак го категоризираме – „дипломатически“ пепелчук ли, плавуляк¹ ли, и това са останалите на Запад, за да живуркат като лочат от копанята на разните „секретни служби“ под претекст, че нещо се „борели“ против комунизма ли, за „освобождението“ ни ли – в зависимост от пълнешия копанята. Те са онези, за които Данте казва *guarda e passa*², така че колкото до тях, нека отминем. От тях нямаше какво да науча, освен едно: далеч от тяхната линия! Защото неколцина измежду им още бързо-бързо след 9 септември 1944 г. почнаха да образуват някакви „комитетчета“, да циврят и просят насам-натам. И така илюстрираха, какво би ме чакало, ако тръгнах по тоя път. Чиста съвест, нека ми бъде позволено това размишление, е възможна само при... чисти финанси.

И тъй като тука, така или инак, почва да кънти гласът на „Страшния съд“ на историята, ще си позволя един въпрос. Добре де, в Германия, срещу върховни препятствия – Хитлер, Химлер, Гьобелс, цялата огромна машина на безмилостните тайни служби – все пак „дисидентите“, главно германската офицерска аристокрация, организираха конспирации, опитаха няколко атентата, самопожертваха се. В България нещата бяха доста различни – по-благоприятни: царят, неговият пръв помощник през 1935–1940 г. (Кьосеиванов), външният министър Иван Попов, пълномощният в Берлин Първан Драганов, сам министърът на войната Теодоси Даскалов (а той не е бил без силни симпатизанти във войската), тридесетина верни на Кьосеиванов депутати –

¹ Плавуляк (плавак, плавей) – речен нанос от клечки, тиня, шума и пр. – Бел. ред.

² Погледай и мини (ит.) – Трета песен, стих 20 от: Алегиери, Данте. Ад. Прев. от италиански Константин Величков. С., Отечество, 1978. – Бел. ред.

всички бяха в една или друга степен от самото начало убедени, че Германия ще загуби войната. Тогава? Защо не са се организирали, планирали обрат, осъществили го или поне опитали? Та те бяха на власт – бяха властта, бяха *establishment*!¹ Бързам да кажа, че това не е обвинение, а питане: защо?

Начинът, по който Кьосеиванов се прибра, се „сгуши“ в Швейцария; Сава Киров, и той съвсем не глупав – във Франция на Виши; Попов, мърморещ, но недействащ – в Букурещ, Даскалов – в миманса на политическата сцена; сам царят – гинещ в своята хамлетова нерешителност, чак и през месеците на 1943 г., преди установяването на болшевизма в България, всички те ме бяха накарали да почувствам тогава онзи „вакуум“, който ме очакваше още повече след завръщането ми в България, хеле пък на о-в Персин: *няма хофа* – няма ги нужните готови и годни да действат *политици*, водачи на народа и държавата. Начело бяха... чиновници! Симпатиите ми са си симпатии. Но те не бива да замъгляват тази истинна и основно критична констатация.

Каква самота!

¹ Истеблишмънт (англ.) – управляваща класа, прослойка или група, характерни с консерватизъм и със стремежа си да запазят статуквото. Отнася се за държавата като цяло или за отделни институции, организации, професионални среди и пр. – *Бел. ред.*

Безкормилност. Големият вакуум. Ами аз – накъде?

През пролетта на 1944 г. Кьосеиванов прехвърли в Швейцария малкото пари, които още имаше в България: бате Славе (Тошев), един от директорите на БНБ свърши тази работа. Готвеше се вече за изгнанието. Така. Ами аз? Ами моят път?

Картоиграч? Ами да – политически: няма карта и не играе – какво, ще върви на загуба. Следва да призная обаче, че особено симпатичен ми стана Първан Драганов, когато през лятото на 1944 г., макар да му беше напълно ясно къде отива, се съгласи да поеме Външно министерство в кабинета на Багрянов. И това прави чест на българското офицерство: защото точно така – един висш военен трябва да е годен и за политик, поне – да е готов да поеме риска, ако се налага. Пое го. И плати с главата си.

Аз, който винаги търся дълбоките корени на днешния ден в миналото, съм безкрайно далече от каквато и да било презумпция да претендирам, че съм знаел какво и как може да се прави в 1939–1944 година. Тогава чисто и просто бяхме детерминирани от 1934 г., от 1923, от Фердинандова България, от изконно изкривения ни обществено-политически живот още от Освобождението насам. Били Спас Ганев, Д. Пешев, Даскалов, Филовите министри а ла Добри Божилов, дори и самият Георги Кьосеиванов... чиновници. Ами да – бяха. Само че нямаше други, а и тука се отваря бездната на верижната при-

чинност, обусловена от миналото. Защо стана Борис в 1935 г. „диктатор“? Ами, за да спаси България от 1934!

Та не претендирам да съм знаел какво и как. Не, чисто и просто констатирам, че усещах вече около себе си „големия вакуум“, разложението на „безпартийния режим“. Филов, намерил се на власт от несмеенето на Борис да запази Кьосеиванов, беше изманипулирал да застане начело – сякаш да го не „затъмни“ някой – на едно регентство от нищожества: Михов – послушен военен; князът – „въдвореният“ в България виенски пройдоха бонвиван. Беше си поставил за министър-председател един перфектен *rond-de-cuir*¹ – „канцеларски плъх“ в най-лошия смисъл на думата; външен министър – Миката Шишманов, един да, суперинтелектуалец, но капитулирал и вече напълно пропилил се нещастник. И се заловили, те, да „спасяват“ България чрез някакви си „контакти“ в Цариград с посредничеството на самоковски мошеник евреин, ограбил вече няколко български банки; или на едно келеме, дето бил компаньон по пианства на бившия пълномощен министър на САЩ в София. Като при това се и пъчат – даже и през лятото на 1944 г.! – че щели да защитават „обединението“ на България срещу всички...

В Париж видях в новото му качество – след едномесечния гастрол като външен министър – пълномощния министър във Виши, Савата Киров. Кани ме в хотела си („Крийон“), седяхме ние на стриди и бяло вино и приказвахме реалистично за мрачните изгледи за нас. Старият футболист от „ФК 13“ беше несъмнено и хитър дипломат: бързо си беше дал сметка какво го чака „утре“ в София и бе предпочел наместо титуляр на Външно ми-

¹ Вид кожена възглавничка с формата на геврече, която си подлагали чиновниците; *френ.* писарушка, дребен чиновник, канцеларски плъх (фр.). – *Бел. ред.*

нистерство да си остане обикновен пълномощен министър е-хе, там на другия край на Европа...

През февруари 1944 г. отскочих впрочем и до София: исках да си дам със собствени очи сметка за нещата в България. Добре ги видях: първата вечер мръзнах в развалините на апартамента на сестра ми – половината блок, построен едва преди три години, сринат от бомба при нападението на 10 януари 1944 година. В хотел „България“, където се настаних за останалите дни, атмосферата беше много изразителна: през деня в бирхалето я се мерне, я не Дочо Христов – водачът на „Обществената сила“¹ (все придружен от няколко „цивилни“), вечер – пиянство на шестдесетината обитатели на хотела. Спах в стая с две легла: идваше да прекара нощта Климент Д., съученик на сестра ми, агитатор на „Обществената сила“ – ама ходеше запасан с два пистолета. Не помня как се добрах до министър-председателя Божилов: той лично „раздаваше“ бензин в царството – напише ти бележка, дадат ти (трябваше ми, за да си изнеса багажа в провинцията – бомбардиран беше и блокът, в който имаше апартамент жена ми)... Министерства, администрации – всичко разпердушинено. Имах чувство, че „шумците“ или са твърде слаби, или още не желаят, или не са им наредили да вземат властта. Защото при дезорганизацията, която видях, кой ли би могъл да спре която и да е сериозна „партизанска“ операция за завземане на властта?

Прескочих до Ловеч, за да видя родителите и сестра си. Намерили бяха убежище в скромната къщица на покойния дядо Стефан, протестантския пастор и мой дядо

¹ Обществена сила – формация, създадена през март-април 1944 под името Български народен съюз. Изграждането на тази формация цели осигуряване на масова опора и укрепване на властта, в борбата ѝ срещу активизиращото се комунистическо движение. – *Бел. ред.*

от майчина страна. Из махалата се настанили и канцелариите на фирмата на баща ми. Униние. Сега сестра ми разбра, че лани съм бил прав за преселването в Германия (и през март го стори).

На гара Левски, на гарата в Русе, вред много хора – търговчета някакви с бол пари. И все голямо пиене – всички черпят всички. Това го имаше всъщност и в София: в разбит от бомби ресторант собственикът събрал гости, направо сложиха и мене на трапезата, където през половин час пристигаше нова тарга¹ скара кебапчета, кюфтета, шишчета, флейки, ямболско червено се лее. Същото – на по-друго равнище – и в апартамента на бате Славе, на ул. „Шипка“. Там в ония дни се изяде от петнадесетина души мъжка компания най-големият и най-вкусно приготвеният (пълнен с орехи) шаран, който съм виждал. Запомнил съм го добре – поне метър и половина дълъг беше, ама се почудих откъде ли имаше бате Славе тая огромна продълговато-овална сребърна тава. Пък то после, един ден, като бях при Бембасат – видинския супербанкер еврейн в Женева и пълномощник на бате Славе там, – поспаднаха учудванията ми.

Евреите са може би най-честните изсред деловите хора. Защо? Ами много просто, защото перфектно знаят, че „бизнесменът“ упражнява успешно професията си само ако към него има доверие – това е преводът на термина „кредит“ в най-широкия смисъл на думата. Спестяванията си държах у него именно „на доверие“. А пък веднъж, като му обяснявах, че искам да оставя на съпругата си в Швейцария – защото наближаваше денят да тръгвам за България – всичките си пари в наполеони, тоест злато, нали било най-сигурното, този голям познавач на борсата ми каза:

¹ Тарга (рум.) – малко сандъче с разпределители за пренасяне на бутилки с питиета (тук – и на храни). – *Бел. ред.*

– Ами добре. Само че дайте най-напред да купим с вашите пари американски долари. След три месеца курсът на долара ще се удвои. Ще продадем тогава доларите и ще ви купим пак наполеони. Но те ще бъдат тогава два пъти повече.

Не желяейки да рискувам, не го послушах. Но като отидох след 3–4 месеца при него и се отпуснахме да си приказваме, той отвори касата, извади две дебелички торбета с жълтици и рече:

– Тия са на Славе. Тогава продадох неговите наполеони, купих долари, продадох ги преди десетина дни и ето сега Славе вместо една има две торбички. – И потупа двете дебели натежали торбета с жълтиците на бате Славе. Впрочем аз с бате Славе по тая работа не говорих, когато се прибрах в София през есента на 1945 година. А година-две по-после той тъй се и не вдигна от леглото, инфарктът го застигнал, както спял. Така че тайната за тия две торбета жълтици на бате Славе у Бембасат, в Женева, сигурно си остана зарита от времето. Чух след години, че този еврейин умрял в лудница, наследници нямал.

Моите хиляда жълтици, преди да потегля за България есента на 1945 г., изтеглих от честния Алберт Бембасат и ги оставих на съпругата си. Те се равняваха кръгло на 40 хиляди швейцарски франка тогава – сума голяма в България, смешно нищожна в Швейцария.

Но да не избързваме: засега тече едва началото на юни 1944 г., Европа се пита къде ще става откриването на „Втория фронт“ – питаме се и ние, „зрителите“ от българската легация в Берн на „остров“ Швейцария. Когато стана в Нормандия, Кьосеиванов, оказа се, беше се излъгал с предсказанието си за Балканите. Надделял Рузвелт със – зад него... а може би *пред* него – Сталин.

Зачестих отиванията си до Женева – при Рапар и Карл Буркхарт. Отговорът беше все същият, все тъй отчайващ: Съветите ще бъдат оставени да напреднат на запад в Европа, докъдето стигнат: ще спрат, когато и където се срещнат англо-американските и съветските армии. На Балканите единствено изключение ще бъде Гърция: английски периметър.

Главната ми грижа през тези месеци се оказа издействането на входни визи за разни българи, бягащи от Германия в Швейцария; разбира се, и за неколцината – впрочем напълно излишни – прибавки към дипломатическото ни присъствие тук. Поискаха от София виза за аташе по печата при... генералното консулство в Женева – дребно журналистче, успяло да стане „директор“ на Филовия официоз; също – за някой си съмнителен д-р С., в качеството на какъв вече и не помня. Издействах визите. Бате Иван (Стаменов) бе ми дал още от 1939 г. ценен съвет: да каня главно *местни* хора – в действителност те са тези, които могат да ми бъдат полезни в работата. Така че в малката ми, но прилична трапезария гостувах неведнъж съветникът от Федералния департамент Де Йонер, отговарящ тъкмо за... визите; д-р Вернер, един от директорите на Федералната полиция за чужденците, който се оказа брат на моя състудентка от Женева; също директорът на в. „Бунд“. Особено в последните дни на войната, когато вече се стреляше и покрай швейцарската граница, даже и тогава успях да „спася“ няколко такива бежанци – впрочем почти всички – напълно непознати. Българи са – помагах. Стефан П., Антони Н., онзи д-р С. пристигнаха в Швейцария именно тогава – и в тези условия.

От „дейността“ на Кьосеиванов тези последни негови дипломатически месеци съм запазил спомен за твърде особена телеграма. Беше „поискана“ от София. Това

стана във втората половина на август 1944 година. В пълното си объркване – съветските войски вече в Румъния – регентите нададоха отчаян вик за помощ: зов към Кьосеиванов – да даде съвет какво да правят.

Отговорът на Кьосеиванов представляваше неговия последен държавнически акт. Телеграмата, която редижира¹ същия следобед и аз шифрирах, и изпратих до вечерта, показва мащабността на този човек, широтата на политическия му поглед, правилната преценка на настоящето, насоката на мисълта – историческа, отворена към бъдещето. Телеграмата не може да не се намира в архивите на Външно министерство в София. Заслужава да се публикува: в нейните двайсетина реда не само се съдържа фактически портретът на автора ѝ, но е време, смятам, да се покаже, че в онези слоеве е имало в българската дипломация и такава широта на възгледите.

Часове наред гледà през прозореца на кабинета си, диктуваше няколко думи, идваше, прочиташе написаното, поправяше, кондензираше казаното. Правех своите забележки и предложения, той ги изслушваше. Но мисля, че едва ли съм повлиял върху концепцията му – проста, ясна, без никакви замъгляващи „ако“. Дословно да я възстановя, разбира се, не съм в състояние – половин век след онази дата. Обаче мисълта беше следната: Вие, настоящето ръководство на страната, не можете да направите обрата. Този обрат ще го извършат други. А вие трябва да държите линията, в която България, волно или неволно, се намери в тази война: линията на фактически, а и отчасти договорен съюзник на Германия. Сега Германия пада, загива днешна Германия. Но в историческото утре пак ще има Германия, тя пак ще бъде голям фактор. И тогава ще е капитал за България

¹ Редижира (ит. – *redigere*) – написва, съставя; редактира. – Бел. ред.

да се знае, че се е оказала верен съюзник докрай...

Горе-долу такава беше концепцията на отговора, който регентите получиха. Само че не вярвам господа регентите – впрочем какви „регенти“, те бяха... Филов – да са се кой знае колко много възраждали на подканата, застанали достойно на капитанския мостик на потъващия български държавен кораб да загинат храбро в името на историята. И ще си призная, че в мене все още тлее леко подозрение, че последната Кюсеиванова телеграма би могла да се изтълкува и като едно: „Благоволете, прочее, да изсърбате, каквото надробихте...“

Беше може би последната телеграма, която пратихме шифрована. Също, струва ми се, че в тези последни няколко дни на август и от София телеграмите идваха вече направо като български текст, написан с латински букви. Дойде в началото на септември и правителството на Муравиев – с куп имена на буржоазни политици – Мушанов, Буров, Гичев – и с някакви смътни, неосноваващи се на нищо, освен на безпомощното човешко „ще ми се“, надежди. И тогава: Съветският съюз внезапно обяви война на България! При това, след като тази България беше вече в положение на война с Райха! Поне така се явяваше картината според сипещите се от София правителствени телеграми. Които – открито признавам – повече не предавах в архивата на легацията: лепях ги в онази дебела „тетрадка спомени“, с пълното съзнание, че трябва да ги съхраня, защото един ден ще бъдат доказателства за точната хронологична поредица, в която са се развили събитията от онези седем дни – от 2 до 9 септември 1944 г. – от нашата история. Само че – както вече знае читателят – и книгите ми, и личната ми архива, всичкото ми „книжовно“ имущество, което оставих в Берн, загина в края на краищата в подземията на моя любим женевски Университетски институт за вис-

ши международни науки, където останалата в Швейцария първа моя съпруга, като не знаела накъде с всичкиятози багаж на ръце, депозирала два сандъка с книги и ръкописи...

Но връщайки се на онази историческа последна телеграма на Кьосеиванов – би трябвало нашите историци да я издирят и публикуват: днес, половин век по-късно, нейният час е дошъл. О, разбира се, че за тези, които бяха поискали съвета, тя е била... нищо. Но телеграмата я има, такъв български държавник е имало! С нацистите Кьосеиванов, знаем, не бе искал да върви. Но за Германия винаги беше казал: „От Германия само добро съм видял.“ Ех, нека *cum grano salis*¹ го вземем и това. Но и нека никога не забравяме нито единия от двата велики народа, които са нашите естествени геополитически приятели и неизбежно първостепенни съдбовни фактори – Русия и Германия: за Русия съм и казал, и писал много пъти. Искам тука категорично да подчертая: не само Русия – и *Германия*! А днес, в края на хилядолетието и началото на новите времена на Западния свят, Германия за нас означава... *Европа*!

В действителност след смъртта на царя – а особено след като регент стана Филев, а не той, Кьосеиванов не представляваше повече никаква политическа сила. И ако се бяха допитали до него сега, *in extremis*², това беше само признание на управляващите в София, че са загубили ума и дума. Откак се отървал от деветнадесетомайците, царят – против собственото си желание – създаде „царска“ България. Изчезна той, и тази държава – и без това вече обречена, защото даже и преди август 1943 г. какво още можеше да се стори за нейното спасение –

¹ Със зърно сол (букв.; лат.) – *преп.* с шегя, ирония, язвително, остроумно. – *Бел. ред.*

² В последния момент, в краен случай (лат.). – *Бел. ред.*

отиде в пропастта. „Вратичката“, която в София бяха помислили, че се открехва от страна на англо-американците чрез бай Стойчо (Мошанов) и Жорж Киселов в Цариград и Кайро, се оказа мираж. Който не вярва, нека прочете вече публикуваните спомени на бай Стойчо. Съмнява ли се пък някой в текста, нека дойде при мене: като ги написа, но преди да потънат в архивите на БАН, бай Стойчо ми даде спомените си и аз наех добра машинописка, която да ми направи препис от тях. Та не, такъв филм, дето е тарикатският израз, ние да сключим „предварващ“ мир с англо-американците, така че да предотвратим влизане на Съветите у нас, никога не го е имало в програмата на киното, където вече се въртеше безмилостната история на съдбата ни. Имало е, виж, нещо английско, и то бая подлично: чрез такива божем „преговори за нашето спасение от червената мечка стръвница“ да се подмавим и отстъпим нещичко териториалничко на Гърция, която е лелеяла претенции за... чак до Пловдив! Но като рекли американците веднага „стоп“ на този опит, тъй и „преговорите“ заглъхнали. И Стойчо се прибира обратно в София, в действителност без да е водил никакви „преговори“...

Събудихме се в новия ден на България: 9 СЕПТЕМВРИ 1944...

Споменът ми е, че още преди да изтече този ден, в легацията се получи и първата телеграма от нашия шеф на Външно министерство проф. Петко Стайнов: дълъг списък на уволнените от новата власт дипломати, начело – както и можеше да се очаква – с д-р Георги Кьосеиванов. Ненадейното беше, че в списъка не фигурирахме и ние, тримата секретари в Берн, не фигурираше и – още по-изненадващо – д-р Мильо Милев, генерален консул в Женева и най-довереното лице на Кьосеиванов. Не бяха уволнени и множество лица от персонала на легацията в Италия и Германия. Значи – правителството не е изцяло комунистическо и новият министър, от групата на звенарите, се опитва да запази част от кадрите на българската дипломация.

Самият състав на правителството бе, тъй да се рече, „успокояващ”: добри-лоши, ама и министър-председателя Кимон Георгиев и военния министър Дамян Велчев страната ги знаеше – от 19 май 1934 година. А и много от имената – все познати: министърът на финансите проф. Петко Стоянов; министърът на търговията социалдемократът Д. Нейков; и особено министърът без портфейл Никола Петков. Имаше и други земеделци, и още социалдемократи, че даже и вечния Димо Казасов – за чудо и приказ министър на... пропагандата! А пък комунисти – учудващо малко.

Така че „обратът“ беше станал. Вярно е: направен от някаква партизанско-отечественофронтовско-звеноарска смесица, но сякаш... приемлива. Съветските войски шестват из страната, посрещани като „освободители“, войската родна пушка не пуква срещу тях.

След няколко дена се съобщи и за ново регентство: ама и то такова едно, почти изцяло... буржоазно: големият теоретик на правото проф. Венелин Ганев, народнияшкият бракуван политик Цвятко Бобошевски, комунистът философ – Тодор Павлов.

За мен нямаше никакво съмнение: оттук нататък правителството на България – реалното правителство – е това в София, произлязло от отечественофронтовския преврат и навлезлите в страната съветски войски. Съобщенията за някакво си правителство на проф. Ал. Цанков – някъде, неопределено, в Югославия ли, във Виена ли – изобщо не вземах на сериозно.

Така че продължих да ходя редовно в канцеларията на легацията. Обаче там се оказах фактически сам. Кьосеиванов продължаваше да си стои в жилището на пълномощния министър, но беше без илюзии и той: вече почна да търси къде да се изнесе от Берн – ориентира се към Женева. Колегите ми секретари пък сметнаха за „дипломатично“ да изчезнат за две-три седмици: „изчакваха“ демек да видят „какво ще стане“ – сякаш не беше ясно, че то бе вече станало. Тъй щото за тези две-три седмици се намерих фактически „временно управляващ“.

А такъв беше необходим. Защото от Федералния политически департамент (швейцарското Външно министерство) политическият директор Валтер Щюки постоянно телефонираше да го посетим и му кажем каквото можем за положението в България и главното – да отговорим на въпроса това ли е реалното българско пра-

вителиство понастоящем. На който въпрос без колебание отговарях утвърдително, давайки каквато информация можех относно личностите в новия кабинет и регентството, както и за политическите сили, които те представляват. След десетина дни – и „малко више“ – се появи-ха на сцената и двамата ми тъй „дипломатични“ колеги: отведед се бе разбрало, че почти никой – освен Буби Шопов от Белград и Ходжата от Виена – не беше се деклари-рал за Цанков; не отидоха с него даже и повечето от уволнените.

Появи се – почти веднага – и първият голям външ-нополитически въпрос, в който ясно видях и моята първа и спешна задача тука. Нашите войски в „гръцка“ Тракия не се изтегляха – оставаха с някаква смътна на-дежда със съветска помощ да задържим поне това парче българска земя, което даже и Букурещкият мирен дого-вор от 1913 г. ни беше оставил¹. Нямаше какво да чакам инструкции: втурнах се в дипломатическите и журна-листически среди да обяснявам, че нашите войски там не са вече собствено „наши“ – нали са под командването на II украински фронт. Така че нека изискват не от нас, а от съветското командване тяхното изтегляне...

Бил съм тъй да се рече „отгатнал“ линията и на новото правителство. Но тя „не мина“: на 1 октомври спешиха Кимон в Москва, където под натиска на Идън Съветите бяха отстъпили – та му изкомандваха да не се разтакаме повече в Тракия. И свърши тази наша мимо-летна мечтица: Идън чисто и просто беше изискал „спаз-ване на уговореното“ – Гърция е в англо-американската зона.

¹ Според този договор България получава част от долините на Струма и Места с градовете Джумая (дн. Благоевград), Петрич, Струмица, Неврокоп (дн. Гоце Делчев), Разлог, както и Западна Тракия с градовете Ксанти, Гюмюрджина и Дедеагач. – *Бел. ред.*

Не, няма да разказвам целия онзи период – 9 септември 1944–31 декември 1947 г. – от моя живот, а ще проследя само собственото ми вътрешно отношение към „новото“ у нас. Лесно би било днес, петдесет години по-късно, да говоря, сякаш съм разбирал тогава какво *точно* става и сякаш съм бил отгатнал какво ни очаква. Не – не съм разбрал, не – не съм бил отгатнал: поне – не много. Сега всички ние – днес, не тогава, уви – си даваме сметка какви фантастични дипломати, политици и главното *конспиратори* са били, и то много преди „другарите“. И как гениално може би, но във всеки случай с абсолютно безмилостна безкомпромисност, са си подготвяли ходовете, водещи към тоталното завземане на властта. Вярно е, пердето се повдигаше от единия край – тези изчезвания, избивания, за които научавахме. Но едва кризата с IV постановление на Министерския съвет действа като първия голям, препречващ „студен душ“: комунистите спряха постановлението и Дамян Велчев се оказа... свършен като фактор. Последва „Народният съд“ – с избиването на регентите, министрите, депутатите, дворцовите хора, множество офицери, журналисти.

Когато настъпи вечерта на 2 февруари 1945 г., събраните в легацията бяхме смълчани, със стичащи се по лицата сълзи на ужас, мъка и състрадание. Независимо от преценката ми за един или друг, тука ставаше нещо ужасяващо не само за повалените отделни жертви, а за страната ни като цяло. Изметени бяха със силен удар облаците асензлатаровски и мъглите на отечествено-фронтовщината – тая „народна“ коалиция, чиито омайонско-общоделски позивчета бяха ме достигнали чак в Швейцария: показва се страшното лице на онова, което един от моите професори в Университетския институт в Женева – Ото Хьоч, сътрудник на Ратенау, прекарал

като стопански експерт в СССР 1923–1930 г., тоест цели седем години – в своите лекции по режима в СССР бе нарекъл „болшевизмус азиатикус“.

А за мене това беше нещо толкова по-разтрисащо и актуално, защото ми предстоеше в най-скоро време да вървя там! Понеже не се съмнявах, че отвори ли се път, ще ме отзоват в София. Роднинските ми връзки, създали се от две години насам с Кьосеиванов, изключваха новата власт да ме остави на дипломатически пост в Швейцария. И без това се чудех, че с оня първи списък не бяха уволнили и мен. Бях решил – нали читателят си спомня предварителните ми теоретични размисли от последните няколко месеца, – че каквото и да става в и с България, не ще делея съдбата си от нея. Бях решил, да, но... сега, пред тоя окървавен сатър? Процеси на „народни съдилища“ продължаваха из цялата страна, чувахме също за безброй „безследни изчезвания“. Да вървя в България, то беше вече нещо съвсем друго – не беше да се връщам, ами да... *отида* там, където ставаше всичко това! Така че почна големият, финалният размисъл: изгря пред съзнанието ми цената на България за мен – онова, с което трябваше евентуално да я запламя.

В легацията в Берн – от Женева, където д-р Мильо Милев, довереникът на Кьосеиванов от първите дни след 1935 година, отскоро беше генерален консул – новият външен министър го прехвърли като титуляр с чин „управляващ легацията“. Звенаците очевидно се опитват да запазят кадрите: Дамян Велчев – военните; Петко Стайнов – дипломатическите. Все по същата линия Стайнов стори и друго, и то твърде изненадващо: увеличи със 100% заплатите ни – фактически ги удвои! Полагаше и големи грижи за немалкия брой наши дипломатически кадри и помощен персонал, озовали се по време на деветосептемврийския преврат в земи, държа-

ни от германците, и които не бяха отишли с Ал. Цанков, та нацистите ги запрели в някакви „дипломатически концлагери“. Чрез Международния комитет на „Червения кръст“ им праскахме от Берн храна, лекарства, кореспонденция. А като свърши войната и те попаднаха в американската окупационна зона в Германия, където ги пак поставиха зад мрежи – един вид политическа „карантина“, – получих нареждане да действам за освобождаването им, да ги прехвърля в Швейцария и ги настаня в добър хотел в Люцерн. От Външно министерство в София намериха начин да преведат нужните за това пари, групата пристигна, напълни нелош пансион край Фирвалдщетското езеро и зачака „път към България“.

Благодарение на създадите се много добри отношения със завеждащия съответния отдел във Федералния департамент – да, да, Шарл де Йеннер, същият, който след година щеше да бъде пратен за швейцарски пълномощен министър в София, – както и на приятелството ми с д-р Огюст Рейнал Вернер (син на покойния ми любим професор и рано починал приятел Пол Вернер), който се оказа сред „главните“ във Федералната полиция за чужденците, можах да помогна на множество изпаднали в беда българи. В онези съдбовни дни, когато от събаряща се нацистка Германия към спасителна Швейцария се стичаха хиляди бягащи я пред американците, я пред съветските армии, успях да издействам разрешително за влизане тука на не един българин, спрял на границата. Може да съм бил някога и наивен, да съм помагал и на който „не е заслужавал“. Помня например, че ме дигнаха веднъж в тъмни зори: някакъв българин, с нозе, простреляни от съветски самолет, моли да го пуснат да мине през границата, ще се спаси само ако му направят веднага операция. Обадих се на Де Йеннер – пуснаха го. Вярна ли е била историята му, не зная: чух, след го-

д-р Латинович беше съвсем друга работа – интелектуалец сърбин. Но черибашията им беше... Крумчо от Габрово: слушаха го както, предполагам, католиците папата. Вдигне Крумчо пръст и почне да разправя кое как, а те всичките, и българчетата, и югославяните, са там с отворени уста – Крумчо им беше взел акъла. Веднъж цялата компания е вкъщи: режем, мачкаме лук, поръсен с червен пипер, пържим патладжани и тиквички, питието беше осигурено – при последното ми отиване до България бях донесъл цял куфар бутилки троянска кехлибарена сливова. Но надвечер внезапно се вдигнаха: трябва да вървят на гарата – ще посрещат Крумчо, който щял да се върне от Цюрих. Малко се усъмних в автентичността на това обяснение. Но когато няколко дена по-късно сам се бях намерил на бернската гара – да посрещна съпругата ми, идваща от Женева, – убедих се, че „папското“ положение на габровския комунист Крумчо си беше най-автентично: цялата българо-югославска компания бяха там – посрещат го, този път идващ от Женева. Не можех да не се възхитя от този български момък. Но за него ще има още.

Като мене и нашите дипломати (ония от Люцерн), също и югославяните, чакаха да се отвори път, за да се приберат у дома. От д-р Латинович разбрах, че англо-американците всячески им пречат. Не си спомням как, но знаей, че успях да помогна на Латинович. Както впрочем скоро щях да помогна и на българските испански доброволци да се приберат в България.

Но все още беше рано: наистина към България път нямаше – ако трябваше да се вярва на моите американски приятели. Да, защото постепенно с американците се създаде атмосфера на доверие. Техните „кадри“ впрочем бяха твърде различни от английските: хора, взети от всевъзможни професии и натикани във всевъзмож-

ните служби на армията, имаща нужда от „офицери“. Помощник на военния аташе беше мил подполковник – Колкер – бивш музикант, челист, мисля, бил в цивилния си живот, когато сигурно не е и сънувал, че ще става подполковник и военен аташе в Швейцария. Така или иначе, но... Кольо – тъй го бяхме кръстили – се привърза към българската компания в Берн. И тука ще трябва да го заподозря, че откак през лятото 1945 г. най-сетне дойде заповедта за преместването ми от легацията в Берн в министерството в София, този мил Кольо в действителност разтакаше отварянето на „пътя“ ми към България. И когато вече това изглежда повече да не беше възможно и дойде време за тръгване, американските ми приятели устройха малък, прощален коктейл – и пак, до последния момент, се опитваха да ме разубедят.

– Къде си тръгнал да ходиш, няма никакъв смисъл: след два-три месеца ще пратим там пет дивизии и ще ги разгоним. – Тия „ги“ бяха, разбира се, взелите вече открито цялата власт в България комунисти. Предложиха ми даже работа: „библиотекар“ в някакъв американски щаб в Германия. А като отказах окончателно, в желанието си да сторят нещо за мене, пратиha шифрована телеграма до Барнс, американския пръв човек в София, да ме посрещне най-любезно.

Да, окончателно отказах. Но то не значеше, че и до последния момент отново и отново не преценявах всестранно положението си – „цената“, която щях да платя. Цяла Средна Европа е в хаос, Балканите – сигурно още повече. И аз трябва да прекося този хаос, за да отида къде? Всред самия червен пожар, пламъците на който са обгърнали моята страна. Бях чул, че който пристигне в София, идващ от Запад, затваряли го за добре дошъл и го биели три месеца в „Майчин дом“ – там било седалището на „Народната милиция“... Почиваха очите ми

върху прекрасните италиански мебели стил чипъндейл, които си бях докарал от Милано за четиристайния ни апартамент; върху любимите ми, с преливащи пастелни тонове китайски килими, закупени от магазина на моя приятел Енрико Розен, когато, 1939–1941 г., бях секретар в Стокхолм, и постлани тука, в салона с широките прозорци към градината; вслушвах се в бълбеленето на 9-месечната ми дъщеричка Вяра, татък блестеше снимката портрет на съпругата ми в бална рокля – в оная сребърна рамка, в която 1938 г. райхсминистърът д-р Функ ми беше подарил портрета си, сигурно за да не го забравя, но веднага го бях изхвърлил, за да поставя там снимката на Лили... Не, изборът наистина не беше лесен: беше библейски жестоко ясен и категоричен: „Който изгуби живота си, ще го намери“ гласи Писанието – безкомпромисното Писание. Тука беше, прочее, животът ми. И пред мен – изборът.

Признавам си и че въпреки напълно конкретизиращия се за мен „категорически императив“¹, си представих и множество „други“ варианти. И то даже напълно онагледено – как би изглеждало на дело. Установих, че с парите, които имах, бих могъл да закупя – някъде вдън Канада или САЩ – около 100 декара земя, така че ще ида, ще стана фермер, ето ти, значи, друг вариант. И се яви и сам, неповикан от мен, трети вариант – ако тъй ще наречем тези „евентуални мои животи“, които се представяха като утрешния миден. Предложи го български търговец – човек с много пари, един окумуш² Ганчо, който беше бая елементарен по писмената част, та имаше нужда от кореспондент. Предложи ми тази заплата, която бях

¹ Препратка към известния термин, въведен от И. Кант и обозначаващ основното понятие на неговата етика: „Постъпвай така, че максимата на твоята воля винаги да може да бъде заедно с това и принцип на всеобщо законодателство.“ – *Бел. ред.*

² Окумуш (тур.) – начетен, опитен, отракан. – *Бел. ред.*

имал преди Петко-Стайновото ненадейно увеличение: ще може, значи да се живее с нея. Та разглеждах и тези варианти, както и предложението на американците. Но винаги – във времето и в светлината на: „отговарят ли те на онова, което е моето вътрешно аз“!

Ясно ми беше, че оттук нататък всяка година в моя живот и този на България щеше да се равнява на десетилетие. И без това прекарал младостта си практически все вън от България и отчуждил се от нея, останех ли и сега „вън“, този път щеше да бъде завинаги. И си представях себе си „вън“. Не можех да се видя. Знаех с цялото си същество, че такова нещо би ми било психически – физически даже! – невъзможно. Ех, щях да преживея някак си, ако останех „вън“, далеч от България. Но нямаше да бъде за мен живот на жив човек. Пред вътрешните ми очи стоеше, с конкретна мощ, онази страшна, математическа сякаш, абсолютна формулировка за „който загуби живота си, ще го намери“: бях просто притиснат до стената. *Ci sono dei momenti nei quali la storia vi stringe alla gola*¹ беше рекъл Мусолини в оня фатален ден на 1940 г., когато историята му представи кръстопътя или към „римската империя“, за която беше мечтал, мислил, приказвал; или – към живота на... „овца“, неговото *un giorno come leone... cento anni come pecora*²... Рече ли да живее човек в истината, жестоко е: в един живот в истина човек трябва да е жесток към самия себе си. Че с истината шега не бива. Та всичките тези „варианти“ бяха не-реални: без България за мен нямаше живот. Аз просто *нямах избор...*

Прочее: в България, за да бъда при живота!

¹ Има моменти, в които историята ви хваща за гърлото (ит.). – Бел. ред.

² Един ден като лъв... сто години като овца... (ит.). – Бел. ред.

15 октомври 1945: гарата на Люцерн, 15,30 часа...

И така, именно в резултат на този принципиален разговор със себе си се намерих на гореказаната дата, в речения час, на гарата на Люцерн, откъдето трябваше да потеглят трите хубави вагона на швейцарските федерални железници с нас, тръгващите от Швейцария, водени от мен към родината български дипломати и разни чиновници със семействата им, някои бивши испански доброволци...

Към 13,30 часа сме седнали в бюфета на гарата, обядваме – прощален обед за цял живот, но знае ли човек, – съпругата ми и аз, от едната страна на масата, Джони (Иван З.) и неговата съпруга Тинчето, от другата страна. Последни, задъхани думи; Джони се колебаеше, все ме пита: кажи ми, та кажи ми какво да правя? И аз му отговарям все същото: виждаш, Джони, че аз отивам. Какво да правиш, не мога, не бива да ти казвам. Ти и жена ти, вие ще живеете вашия живот, не аз. Но вземи все пак предвид: ти имаш Дамян. (Джони беше ми разказал, колко близки били семейството им с Д. Велчев, сега военен министър.) Какво е Дамян, отвърща Джони. Нали видя, той всъщност още есенеска изпусна положението. Не, Дамян няма да удържи...

Последни думи – спешни, сякаш сме знаели, че те били за цял живот. Беше действително един „разговор на гара“ – на гарата на тръгването на всеки към своя живот. Станахме, вратата на бюфета на гарата на Люцерн

се хлопна зад нас. Почнаха да се хлопват зад мен една подир друга вратите на Европа...

Следният – и последен – спомен е: виждам съпругата ми Лили да тича успоредно с влака, който вече се плъзга, ускорява движението си, перонът остава назад, тя тича, в черно...

Вечерта бяхме в Букс. Не зная защо и как, но спях в някакво хотелче, сутринта си купих – с последните швейцарски франкове – грамадна тенекиена кутия чай „Джаржелинг“, друга – с английски тютюн за лула. Купих, защо ли, и бархетна риза. И после, после – вагоните тръгнаха...

На *Линц* зърнахме *първите съветски войничета*: влязохме в „съветската зона“ – в света, където ме очакваше новият ми живот.

Оттатък Линц остана Европа...

Добре де, ще се намери може би да запита някой, ами Кьосеиванов не ви ли спря, не се ли противопостави?

Не. Той изобщо не се намеси: познавал ме е достатъчно, за да знае, че от свое решение не мога да бъда отклонен без повлияващи ми аргументи, а види се не е имал такива. Може би впрочем у него се беше пробудило пак онова старо съмнение – още от времето на постъпването ми в министерството през 1937 г., – че съм бил „звена“ ли, нещо „левичар“ ли. Веднъж така, между другото, издалеко подметна, че то, ех, нали сега вие сте на власт... Та не – не ме спря: този въпрос, дали да отивам в България или не, изобщо не засегнахме и до последните ни разговори. На изпроводак ми рече, спомням си, две неща.

– Виждай от време на време Буров. Той е умен човек...

Другото беше:

– Кажи на Кимон, че каквото съм могъл да направя за България, направил съм го. И че няма да мръдна пръст да им попреча. Нека те с Дамян работят за България, както знаят. С нищо не ще създавам препятствия, в никакви комитети против тях няма да участвам...

Вечерта на 16 октомври влакът ни влезе във виенската гара: мрак, полусветлини, хора претичват в тъмното. Прекарахме нощта все още в тия славни швейцарски вагони. Но на сутринта дойдоха техни железничари, откачват вагоните: да слезем, прибират си ги. Излъгал ни беше значи главният секретар на министерството проф. Иван Алтънов, че били ни „осигурили транспорт в швейцарски вагони до София“. Така че се намерихме цялата група – със семейства, жени, деца, купища багаж – изоставени, безприютни на перона на виенската гара да висим и чакаме.

Спомних си второто обещание на Алтънов: че във Виена щели „да ни посрещнат – всички мерки били взети“. Не помня кой отиде, намери българското представителство и най-сетне се яви млад, очилат мъж, отрецомендува се¹: д-р Хр. Д. – бил въпросният представител на новата власт, но ни увери, че за нашето пристигане изобщо нищо не знаел.

Беше историческо име от Възраждането. Зарадвах се – изпитвам дълбока почит, почти благоговей пред историческите ни имена.

– Е, добре – рекох, – ами някаква помощ няма ли да окажете на тази голяма група българи? Все пак това са български официални лица, персонал от легациите и консулствата. Ето впрочем телеграмата от Алтънов, че

¹ Отрецомендува се (лат.) – дава благоприятен отзыв, препоръчва; тук: представя се, препоръчва се. – *Бел. ред.*

ще ни посрещнете, ще се погрижите...

Последва отговор, който така ме блъсна в главата, че не съм могъл повече да го забравя, та и до ден днешен, половин век след това. Давам го буквално: думите са се запечатали в паметта ми – толкова невероятни бяха:

– Аааа... аааа... как ще се отрази това върху кариерата ми?

Погледнах го, длъжко. Извърнах се. И повече с този човек в живота си не съм говорил. Не, такова нещо не се прощава. Особено пък на човек, носещ име от такъв наш род! Освен, разбира се, ако се поиска прошка, ако се признае грешката. Но в България кой ли признава грешките си и иска прошка...

Така че нашенската си ни България още от Виена ни поднесе – чрез визитната картичка на г-н Титко Д. – своята собствена... Та звенар аз? Този беше звенарът, не аз.

После, в София, разбрах, че господинът бил от така наречените „понеделници“ на Петко Стайнов – буржоазни лекета, слагащи се на комунистите, за да правят „кариера“. А пък името им излязло от обстоятелството, че през последните месеци на войната се събирали всеки понеделник у Петко Стайнов, един от главните „фелотравелери“¹ у нас...

Но обратно на виенската гара: че... трябва да се намерят вагони! Раздвижиха се военните аташета – имаше двама-трима такива в групата – и по едно време идат: отпуснали ни три товарни вагона. Ех, не бяхме възторжени, ама все пак е нещо. Обаче като ги докараха на нашия коловоз и като ги отворихме... Картината бе не-

¹ Фелотравелери (англ. – *fellow travelers*) – съмишленици, симпатизанти, сподвижници на комунистическото движение, които формално не са негови членове. – Бел. ред.

въобразима и не ще я описвам: излезе, че с тях пътували или били превозвани, руски пленници ли, войници ли, но вътре всичко беше застлано с... каквото може да се очаква, когато стотина души обитават един такъв вагон в течение на много и много дни, без да имат отходно място...

До вечерта обаче жените от компанията бяха все пак почистили, измили – да се чуди човек, как успяха да сторят това същинско геройство. Нейсе, нанесохме се във вагоните – *същински символичен увод към новия ни, социалистически живот*. Вечерта настъпи, по гарата постоянна стрелба, пред очите ни стават грабежи. Решихме по 10–15 мъже от нашите да сме непрекъснато около вагоните – на зареда¹, – та белки впечатлим евентуалните нападатели. По едно време зърнахме един – нещо се шумгна зад вагоните. Минах отзад: той – в униформа на американски войник. „Какво търсиш тука?“ се обърнах към него. Показа ми само шмайзера, подаващ се изпод дрехата му и рече кратко и ясно „Я си гледай работата!“ по начин, сочещ, че не са нашите вагони, които го интересуваха. Контрабанда ли правеха тия американски войничета, хора ли прекарваха отнякъде нанякъде?

Тъй и осъмнахме, все на виенската гара, само че в тия вагони „56 души или 8 коня“ и със съответното... ухаение. А път нататък от Виена няма, та няма: чакат да се композира влак за към Будапеща, ама не се получава.

Надвечер бях се отдалечил – с един от моите спътници – по пероните на виенската гара, когато насреща ни се зададоха двама съветски офицери. Млади хора, капитани май че бяха. С моя колега, нали сме напласени предварително, току се спогледахме: а-ха, ето ги – от

¹ Зареда (нар.) – редуване при работа, пеене и др.; смяна. – Бел. ред.

КГБ-то. Та те като ни заприказваха, ние – въздържани, ама трудно е да се каже колко. По едно време тия, види се, нещо разбраха ли, или пък намислиха. Направиха тъй, че единият се отдели със спътника ми, а пък другият закричи до мен. Аз съм все така „нащрек“, резервиран. А съветското офицерче продължава, мъчи се сякаш да ми каже нещо, но вижда, че или не го разбирам, или се вардя от него. Почна да ми обяснява, че не бил професионален офицер – такива били от майор нагоре, – бил студент, учел за електроинженер, когато го мобилизирали вече имал четири семейства. И като се сблъскаше с тая „стена“, която чувстваше от моя страна, изрече едни думи, които, смятам, заслужават да влязат в историята. Защото, след като беше ми изказал безкрайното си смайване, възхищение, безграничен възторг от „културата“, която с приятеля си виждали, откак през Полша отивали все по на запад, той, като сълзи вече напирала на очите му, рече:

– Ах, разберете, разберете: тази война е единственото пътуване на съветския народ в Европа! Ето сега вие ще си се приберете в България. Сетне ще поискате пак да отидете в Европа. И... и ще отидете. Но за руския народ това е то: Европа повече няма да видим... – Махна с ръка, отчаян от моето неразбиране ли, въздържане ли. Потъна в тълпата. Току-що бях чул велика, страшна истина. Пък то било само началото: урок първи...

Като се върнах при нашите вагони, гледам раздават по един войнишки хляб на човек, вадят ги от три чува-ла, тръшнати на земята. Онзи представител на нова, отечественофронтовска България, с възрожденското име и със ... звенарска душа, беше „положил грижи“ за нас.

Скомбинира се най-сетне – към обед на третия ли, на четвъртия ли ден беше – някаква безконечна „композиция“. Нанаждаха, нанаждаха все още и още вагони,

но най-накрая все пак потеглихме: през Будапеща, за Букурещ, Гюргево, Русе, та за София – заизниза се из виенската гара (нашата врата към нова, отечественофронтовска България) дългият, едва влачещ се влак, дето краят му се не види.

Още при тръгването от Виена по покривите на вагоните се бяха накачили хора. После на спирките почнаха да се запълват с „пътници“ и междувагонните пространства: кой къде могъл да намери място да стъпи – по стъпалата, по буферите, – настанили се там и не слизат, и нови, и нови се прибавят.

Пък то било далече, много далече от Виена до Будапеща. Настъпи нощта, тътри се влакът из някакви путоши. Ония горе, на покрива на вагона ни, почнаха да думкат – колкото блъска влакът от движението, десет пъти повече те. И нещо викат – заканително: прилича на заканване да разбият и влязат във вагона. Ние не смеем да отворим „вратата“ – оня капак на колелца, както е при товарните вагони. На някаква спирка зърнах през пролуките, в мъжделивата светлина на фенери, неколцина в униформи. Накарах нашите да отворят, опитвам се да кажа на тия в униформите нещо на немски – за „ред“, за „защита“ от тия горе, – които като ги зърнах за миг, побързах да дръпна и залостя нашия „капак“. Влакът потегли – отгоре блъскането заприлича на начало на разбиване. Погледнах към нашите две военни аташета, които се връщаха с нас към България: знаех, че имат револвери, казах на единия да стори нещо, да гръмне например. Той мълчи, виждам го, че си е глътнал езика от страх. Във вагона всичко се стаило: очакват „събитията“. Аз, нали съм водач на групата, пък и по характер не съм предразположен предварително да капитулирам – поне тогава бях така, още не ме беше рендосал „реалният социализъм“, – поисках онзи, дето стискаше револвера под дрехата си,

да ми го даде, та аз... Не отговаря, но и не го дава. И признавам си, че сигурно той е бил правият: само щях да запаля пожара, ако бях сторил нещо. А ония горе не се ли решиха, или пък може би се изпокараха, ала врявата най-сетне намаля. Действието невинаги е най-доброто...

На пристигане ли в Будапеща беше, на тръгване ли оттам, не съм сигурен, но нашият влак се справи с положение, което би трябвало да се запише в прочутата „Книга на Гинес“ – както е обичайно сега да се говори. Прекосихме Дунава по... дървен мост! Бавно-бавно, едва придвижвайки се, сякаш от греда, талпа и дъска, та на друга – като щръкналата високо над Дунава изцяло дървена конструкция скърцаше със стотиците си, какво стотици, хилядите и хиляди дървении – безкрайният влак най-сетне се озова от другата страна на великата река. И смятам, че от няколкото хиляди гърди на „пътниците“ му се изтръгнаха задъхани въздишки на облекчение: „Щом минахме и това, значи ще стигнем!”

Да, ама трябваше да продължим отвъд Будапеща. Там се намерихме надвечер. И скоро дойде българският „представител“ – колегата секретар от Външно министерство Христо В. („Ицо“), доскоро секретар на легацията в Букурещ. Пратили го да има някой „за връзка“ – пък то за връзка с кого, като и тук, както и във Виена, местна власт няма.

На будапещенската гара стана ясно, че сме се придвижили доста по на изток, отколкото бяхме на виенската. Ония спорадични стрелби, разбрахме, били „со леб да ги ручаш“: тука имаше някаква непрекъсната пресстрелка, която, като настъпи вечерта, стана си чиста работа стрелба, сякаш сме на фронт. Още щом дойде Ицо – този мил, хубав български момък, в офицерска униформа – помолих го да ни осигури защита: ще ни избият тия шайки, дето сноват и стрелят по гарата.

– Един войник имам – отвърна Ицо. – Стои с шмайзер пред стаята ми. Но... да ви го дам...

Отказах, ясно беше, че и с него, и без него. Ицо постоя, постоя, па си тръгна: да се прибере, преди да мръкне. А тъй като стрелбата продължаваше – чуват се и викове, очевидно грабежите вървят, – събрахме се мъжете, двадесетина души от трите вагона и намислихме: ще дежурим всичкото време по перона, пред нашите три вагона – уж ги пазим, а жените да не се мяркат и да не се чуват. Та стояхме така, въртим се, приказваме си. Към 11 часа вечерта ето задава се, идва насам, някаква група в униформи: какви ще са – съветски войничета, имаше и някои по-едри, но повечето бяха въздребни. „Това е поколението, оживяло от революцията– съм чувал да се казва. – От глад все дребни са останали...“

Между нас имаше доста възрастен професор по педагогика, Кацаров май се казваше, с вид на типичния руски интелектуален старец мъдрец. И тоя човек, смятам, свърши работата тази вечер, той ни отърва от войничетата. Не че ги смятам да са били специално „лоши“, или „зли“, или „разбойници“: чисто и просто бяха част от армия, на която в голяма степен бяха предоставили тоя град, па да върши каквото си ще. Не вярвам да е било официално казано на тия момчета: но като са гледали какво вършат „другите“, неизбежно е да са били предразположени и те „да не останат назаде“. Ах, този благовиден, дългокос, белобрад наш професор, как съумя да заговори с тия русначета – па Бог знае само русначета ли бяха, – как ги разговори, как го слушаха да им разправя зная ли вече що и какво. Мина среднощ, стана почти 1 часа, те още го слушат, слушат: това беше не *la belle et la bête*¹, ами – интелектът, овладял... *la bête* ...

¹ Красавицата и звярът (фр.). – Бел. ред.

Изнизаха се, постепенно – тихомълком...

С Ицо повече не се видях. Предишният път беше, когато, отивайки по смъртта на царя в София, бях се отбил в Букурещ: прекарахме хубава вечер у много „светско“ българо-румънско семейство, преселило се тука още преди Освобождението, просперирало и само отчасти завърнало се в България – имаха и български, но и „румънски“ клон. Тази ни среща в унгарската столица била за окончателно сбогом. Ицо се намерил след някое време чак в... Южна Америка, там забогатял, бяха направили някакъв „Български демократичен център“ или нещо подобно. Като почнах в. „Мир“, отправих покана до Ицо, Стефан Г., Панайот П., Асен С., групата сърце на този „Център“, да дойдат в България и се включат в българската съдба. Как всички те не можаха да се решат, е разказано в сборника „Войната на „Мир“.

Но хайде обратно, на гарата на Будапеща, в края на октомври 1945 г., при завръщащите се в България български дипломати, кои бивши, кои – още не!

Та осъмнахме, ама никой не ни търси: стоим си там в трите „55 души или 8 коня“ вагона, чакаме. И ще излъжа, ако кажа, че помня кога и как сме тръгнали. Но доста ще да сме постояли, защото се виждам – излязъл съм отпред гарата, при някакъв, който продава ябълки. Странна сцена: той стои *пред* магазина, с две щайги ябълки, а *зад* него е *касата му*, тоест – помещението на магазина. Защото за кило ябълки хората носеха *торби* и *кошници* с пари: отмери продавачът кило ябълки, хвърли в „*касата*“ зад себе си два-три вързопа пенгьо¹, и камарата расте ли, расте – цял *хълм* от банкноти!

¹ Пенгьо (пенго) (унг.) – парична единица в Унгария до 1946 г., заменена с форинт. – *Бел. ред.*

Виждам се и в друга сцена: този път в бюфета на гарата. Тръгнах от Швейцария с някаква почваща екзема по лицето. Така че не можех да се бръсна със сапун: трябваше да използвам електрическа самобръсначка, каквито и тогава вече отдавна имаше „на Запад“. Бях намерил контакт зад тезгяха на бюфетчика на гарата, пъхнал съм щепсела, машинката бръмчи – бръсна се. Ама усетих по едно време – нещо странно наоколо: извърнах се – тридесетина съветски офицерчета с отворени уста наблюдават това нечувано и невиджано бръснене.

– Ах, какая машинка, ах, какая машинка! – чуват се възгласи. Дойдоха при мене, предлагат ми долари, един предложи деветдесет. Не я продадох – нали ми трябваше. Пък, което си е истината, скоро след завръщането ми в София, тя отказа повече да работи. И кой да я поправи, като не се намери, и сега е сред боклуците в мазето ми.

Как, ще извика, може би някой, та не ви ли я взеха, тия съветски войници? Не – не я взеха: искаха да я *купят*, и като отказах, тръгнаха си. Отидоха си със своите въздишки, пък аз останах с машинката си. Та имаше и грабежи, но имаше и... без грабежи. Значи? Значи имало е нещо вътре в тези момчета, което ги е спряло...

Няма цяла седмица – ама почти – се влачѐ нашата неизказуема композиция през унгарската пуста. Кара, кара, па току спре – стоим с часове, без да знаем защо, слизаме, ходим покрай вагоните, из полето. В съседния вагон имаше софийска „хайлайфка“ – Радка еди коя си, – хубавичка мома, но перко, все нещо разправя, чува се гласът ѝ през трите вагона. Същата и в Швейцария: беше се прилепила към някакъв банкер в Лозана; сетне опита нещо подобно в Берн, ех, този път „не хвана“. Сега се прибира – ами то излезе, че било не в България, ами в... Букурещ: била омъжена там за някакъв богаташ

българин. И се чува как разправя, че щял да я посрещне в Унгария, той...

По едно време, гледам, вървят край влака 3–4 унгарски униформени, железничари май бяха, търсят някого, питат. Току внезапно наша Радка извика, че ето ги, мене търсят, обади им се. Като разбраха тия, че са я намерили, поклониха се най-почтително, чукнаха токовете, заставайки миро, извиниха се и... изчезнаха. Но само за да се върнат след десетина минути, ама издокарани в парадна униформа, с бели ръкавици на ръцете: цяла оперета! Очевидно – имаха я за някаква принцеса. И така, всред поклони, отведоха Радка. Разбрахме, че съпругът ѝ действително сновял из унгарската пуста – да я търси. И Радка повече не се върна във вагоните. В Букурещ, след 4–5 дена като стигнахме, разбрахме, че тя е вече там, съпругът новобогаташ ѝ подарил голям спортен олдсмобил. Бил някакъв колосален аферист, при маршал Йон Антонеску неговите вечери били центърът на „обществото“, и то имало защо и... материално: под кърпата на всеки поканен мъж се намира златна табакера, а на всяка дама – прескъпо бижу. И сега, при комунистите, той пак завъртял бизнеса, отново бил на върха на вълната...

Някъде, преди да стигнем Букурещ, бяхме пак спрели с часове: влакът стои на някакъв висок насип, долу, в ниското, лежат германски пленници. Гледат нагоре, към нас, с някакъв тъп, неразбиращ поглед: как стана така – те да са долу, в хендека? По едно време от съседния вагон литна, та падна между германските пленници люспа от салам. Изведнъж скочиха тридесет души, образува се камара тела там, където беше паднала люспата. Сетне се отдръпнаха, гледат нагоре, към нашите вагони, пак с онзи тъп поглед. Но не попроси никой нищо...

Около вагоните по едно време – руски войничета,

питат, повтарят: „Ах, вие балхари...“ Добродушни, любезни.

На гарата в Букурещ прекарахме една вечер и една нощ. Нямаше тука стрелби, нито тълпи – празно почти, спокойно. Аз бях си поспал, та към 3–4 сутринта се събудих – но я защото съм се бил наспал, я понеже във се чуваха някакви викове и громък смях: „Хааха-ха-ха-хааа... Хааха-ха-ха-хааа...“ Хм, това пък какво е? Та се измъкнах от нашия „спален“ вагон, слязох на перона – ама не се отдалечавам от пещерата (конските вагони). Отдалече гледам какво става. А туй, което ставаше, беше, че видях може би първия руски – ама автентичен, ама директен, ама заплащащ с живота си – дисидент! Часът беше около 4 сутринта, денят – 25 октомври, годината... едва 1945:

– Да... здравствуем таварищ Ста-лин! Хааа-ха-ха-хааа! – Да... здравствуем таварищ Мо-ло-тов! Хааа-ха-ха-хааа! – Викацият несъмнено не беше офицер, а войник. Защото като маршируваше, биейки крак по перона, от яко подкованите му ботуши само гдето не изхвърчаха искри – войнишки ботуши бяха тия. Бие крака, марширувайки, и реве, издън душа, ясно е – да се разтовари веднъж завинаги, та да му олекне. Ех, сигурно се е бил понапил. Но какво от това: виното само му беше помогнало да се... освободи!

И продължи да бие крак по перона този пръв съветски дисидент, с половин век подранил, и да реве из свободните си вече гърди – защото прежалили се – истината на своята душа. Но скоро се зададе краят на въпросното – несъмнено, поне за мене – историческо събитие. Отнейде избуча камионетка, наскачаха от нея петимашестима явно опитни, приближават до маршируващия ревящ, като му приказват нещо. И така – докато го докопах. Но тогава му удариха такъв един ритник, че той

се претърколи действително 6–7 пъти. Сетне повториха тази сигурно изпитана и „доказала полезността“ си операция – защото от трети път нужда не стана: хванаха го, един за ръцете, други за нозете, и го хвърлиха, ревящ като мечка, която колят, в камионетката, и тя току отбуча. И повече ги нямаше...

И най-сетне, най-сетне – ето ни на русенската гара: чакаме да се качим във влака за София. И докато чакаме – обикаляме, гледаме „различно“ ли е. Но докато сме сновели така, съпругата – белгийка ли, цюрихчанка ли беше – на онзи Крумчо, черибашията на всичките български и югославски „испански“ доброволци в Швейцария, която се „въръщаше“ и тя с нас, взела, че „обменила“ един наполеон. Разбира се, „донесли“, та трябваше да я отървавам от първата ѝ схватка с народната милиция. Отървах я – Господ знае как, помня ли, сигурно Крумчовото величие в Швейцария съм изкарал на сцената. А иначе с народната милиция и милиционерите няхаме никакви разправии: нито ни бъркаха багажите, нито питаха какви пари носим. Аз бях спокоен: не носех нито сантим, багажът ми – приготвен специално като за... „Майчин дом“: книги, дрехи, радиоапаратът ми „Филипс“ от 1939 година. Нали бяха ми казвали, че в България ме чака, като аперитив, милиционерски зандан, за него се бях приготвил – включително и цялото съдържание на двата ми сандъка багаж.

От прозорците на чистите и здрави вагони на БДЖ гледам тичат край влака дървета, полянки, баири, рекички – различни от тия в Румъния, Унгария, Австрия, Швейцария: как да кажа, някак си... близки, мили. Бяхме си в „нашето“. Но на гара София – хора, милиция. Аха, рекох си, ето го арестуването. Само че то излезе... посрещане: даже сам главният секретар на Министер-

ството, проф. Ив. Алтънов, е там, някакви посрещачески слова реди. Като видях това, не му мислих много, ами повиках двамата яки млади милиционери – които бях зърнал и смятах, че чакат да ме приберат – и им заръчах да свалят от вагона двата ми сандъка...

Първи легационен секретар в София (окт. 1945–31 дек. 1947)

– Другарю Бочев – посрещна ме проф. Ив. Алтънов следния ден в кабинета си, – на първо време ще работите при мене, като аташиран за специални поръчения. Не ще е необходимо всичкото време да сте в министерството: аз ще ви давам задачите, вие по тях ще можете да си работите и вкъщи...

Очевидно беше много благоразположен към мене този човек: пази ме, иска „да не влизам в очи“. Само че туй „другарю“ ми звучеше така...

На това място обаче нещо спря ръката над пишещата ми машина. Ами че, я чакай, рекох си: нали в „Сказание за концлагерна България“ описвам сблъскването си с комунистическа България? Така че не е ли по-уместно да оставя всичкото мое конфронтиране с вече влязлата в новото си житие-битие България на болшеvizма за странниците на „Сказанието“ – по-известно като „Белене“?

Не – не би било по-уместно, ами даже е погрешно. Едно, че България от периода 9 септември 1944–31 декември 1947 г., макар и фактически вече в ръцете на комунистите, не бе още болшеvизирана. Този период е извънредно интересен, куриозен – и според мене вълшебно „ключов“ – преходен етап от предишната, но все още тука, макар и тежко накърнена буржоазна България, към онова, което комунистите готвеха, но още не бяха осъществили, а и не можеха да осъществят. Между-

съюзническата комисия в София им препречваше пътя. Елементите на продължаващото да съществува минало и готвеното от комунистите бъдеще бяха всичкото време примесени и от тоя примес се създаваше временното преходно общество, България на прехода 1944–1947 г., където плувах – по стечение на обстоятелствата – в най-централната зона. В тези две години и кусур на „междинния период“ бидох „подготвен“, така да се рече, като в някакъв преходен шлюз, преди да се откроят най-сетне тежките му двери и аз да се намеря в... океана на болшевизма: след като бяха вдигнати, чрез влизане в сила на договора за мир от февруари 1947 г., всичките „междусъюзнически“ препятствия.

Второто ми съображение да засягам „междинния период“ беше, че щях да говоря собствено не за него, не даже за себе си в него, а само за формиращото влияние, което упражни върху ми. Бях „вътре“.

Нямаше и седмица, откак бях пристигнал, и ето ме на някакъв сутрешен коктейл ли, вермут ли – в „Палацо Яблански“, където е настанена Английската мисия: вероятно Барнс ще да е бил зад тази покана, защото веднага с пристигането си, съгласно уговореното в Берн, го посетих. Американската мисия беше в едновременната сграда на БТА, там, където сега е хотел „София“. Като влязох, вътре пълно с очевидни ченгета: бай ти Барнс „ангажира персонал“, доставен му все от... „другарите“. С крайно „шубе“ влязох при Барнс – и как не, като виждам, че всичките тия ченгета знаят, че Барнс ме чака, че е получил телеграма. Та види се, *той* вероятно е дал името и адреса ми на англичаните...

На коктейла им – голям, пъстри поканени, все непознати – се и танцуваше. Правим, по едно време, стъпки на танц с невероятно елегантна, „изтеглена“ англичан-

Атанас Буров,
втората половина
на 30-те години.

ка, която почна да ми говори за „славянския шарм“. Ама аз, пълен с шубе за КГБ-то и ДС-то от всички страни, съм *sur mes gardes*¹... Така още от първите ми дни, часове даже, в нова България, почна този страх от онези някои – „в тъмното“, „дебнешите“.

След няколко дни бях у Буров: да го помоля да ми стане „кръстник“ за приемане в „Юнион клуб“. Обясни ми, че за хората от министерството било обичайно кръстник да бъде началникът на протокола, обаче ми обеща да се занимае с пропагандата и осигури от българска страна бял балотаж, а пък за чужденците, тях ще ги вдигне Барнс. Както и стана. И даже прекалено стана, защото бяха ме поставили за балотиране заедно с проф. Михалчев, българския – на новата власт – представител в Москва. Взеха, че нахвърляха – старите членове – все

¹ Нашрек (фр.). – Бел. ред.

черни топки на Михалчев, бели на мене, провалиха го така; и като му дадох по този начин израз на своята неприязън, оставиха го сетне да влезе – ама след мене, с втори балотаж. Повече от това не смееха, старците. Но многозначително беше, че и толкова си позволиха. И впрочем – че още имаше „Юнион клуб“ и че те все още бяха там. Но тогава никой не гледаше на нещата така: „все още“. Напротив, всички очакваха „до след 2–3 месеца всичко да се оправи“...

Скоро се срещнах с познатия ми от Берн Де Йенер: дошъл тука за пълномощен министър на Швейцария. Чрез него редовно си пишех с останалата там моя съпруга. Като имам писмо от нея, седнем в „Юнион клуб“ да обядваме, той сложи на масата сгънат вестник с писмото вътре. На тръгване вместо да си вземе вестника, вземах го аз. По същия начин му давах моите писма. Изобщо, в най-скоро време, клубът ми стана главно място за срещи, храна, та чак и прекарване добре: образува се „маса“ за покер – с бай Стойчо Мошанов, Буби Губи-делников, Боян Командарев и още 5–6 души, не повече. Бай Стойчо, мисля, идваше редовно, всеки следобед, вероятно главно, за да го виждат къде е: да е „налице“. Компанията беше много „приятелска“, но Иванчо Балабанов ме предупреди да съм „внимателен“ с онзи Боян, представител на най-видна стара търговска къща, дето беше най-редовен в компанията, ако и все да губеше: задачата му била „да не губи бай Стойчо от очи“... Изобщо този приятел на баща ми – Ив. Т. Балабанов – беше несъмнено, сигурен човек. Когато „изчезналият“ за две седмици Стефчо Б. ненадейно се появи в клуба, Балабанов специално дойде да ме предупреди. И прав излезе: бай ти Стефчо, след като няколко седмици даваш приеми и канеш масово гости, все чужденци и служебни българи, току внезапно изчезна и то – окончателно. Чу се, че

„избягал“ в Рим. А беше идвал да ме уверява, плачещ, че не бил „толкова лош“. Гдини по-късно в Белене попаднах на... техника, който осигурявал подслушването в апартамента, кога бай ти Стефчо давал приеми. А беше красавец царски офицер, с баща генерал. Бил станал в Рим американски кореспондент...

Казах за онзи невероятен оптимизъм всред буржоазните среди, че „най-късно до три месеца...“ Смая ме фактът, че и Буров приказваше така. Имаше при това смятам и голяма еуфория от факта, че след избиванията, изчезванията, процесите през зимата на 1944–1945 г. и сетне, в течение на лятото на 1945 г., сега беше настъпило известно уталожване: „Отървахме се!“ – беше еуфорията. Сред еуфорично настроените ще е бил и баща ми, щом не се възползва от възможността да разпръсне и свали от „сцената“ поне най-видното си имущество: участието си в „България“ (застрахователното дружество) и Търговската банка. Така че като удариха другарите още през лятото на 1946 г. по тях, неговото главно богатство отиде и повече не се видя... Но не само той така: всеки срещнат беше готов да ти обясни, че ти само гледай „след три месеца тях няма повече да ги има тук...“ Хората, хипнотизирани от надеждите си, ги вземаха за а-ха, а-ха предстояща реалност...

Картината вътре в министерството, очевидно не ми е била кой знае колко ясна. Защото се залових, едва дошъл, да организирам... превземане на профорганизацията! Предстоеше общо събрание, обещаха ми подкрепата си онзи братов син на Ал. Оббов, когото знаех още от 1932 г., аз като журналист в Женева, той – като секретар на представителството при ОН. Обеща ми Жечо своята подкрепа – ентусиазиран. Па ми обеща подкрепата си – ама разбира се, разбира се – Данчо С. (писателят дипломат, тогава началник на протокола);

също – бивш наш консул от Ню Йорк, женен за американка; също – кой ли още не... Само че... вечерта на събранието всички те се оказаха на страната на дребната комунистическа група, приеха да бъдат включени в „официалната“ листа. Получих пръв, ама фронтален урок по неочакваните не, а които можеха сега, в „нова“ България, да се очакват подлости. Очевидно всеки се спасява както може – отделно и... с цената на забравяне на собственото достойнство. Колко много могло да бъде то, въпросното забравяне, имаше да научавам. А мисля, че беше подранило, тъй да се рече, всичкото това не е имало, не още, чак такава нужда от нея, от подлостта. Но огромният страх, вселил се в душите, в костите на хората, просто им беше отмил нравствените задръжки.

А пък – колко чудно! – същите тези вярвах в своето „ще видиш след три месеца...“ И тогава, като плувнат в този „ще ми се“-оптимизъм, ела да видиш как „вадят нож на тирана“ – ама само никой да ги не чува. Вън, сред другите, всеки се изкарва „прогресивен“, със „заслуги“. Вътре в себе си – бленува за как „тия ще си отидат“ или – вече! – как да избяга „в Америка“. Тогава почна голямото бягство на българина от страната си, народа си, съдбата си, тука, на Изток. Хем, ако го упрекнеш, развива се, че по-голям патриот от него няма, хем – почти едновременно – целият е блян: там, там – „в Америка“! Този израз го чух, буквално в посочената възможно най-драстична форма, от един д-р С., при случайна среща на бул. „Македония“, ъгъла с ул. „Ивайло“. След като ми обясни, че тия работи, дето му ги приказвам – за патриотизъм, за отечество – той бил „много повече от мен“, внезапно завъздиша, развива се, хем вика, хем тихо, да не чуе някой:

– Ах, там, там, на брега на Америка, пък ако ще и

гол голеничък! – Сега, като се опитвам да си спомня, струва ми се, че беше той, да – той: същият онзи, който през пролетта на 1944 г., заедно със „салташака“ на Диманов, беше предлагал на швейцарците да им продаде „четиридесет хиляди пистолета“ – в качеството си на посредник на „Фалангата“¹ от Испания, на която наивните германци бяха пратили тая „помощ“...

И баща ми стана обект на моето наблюдение, улавящо странните отлики на „междинния период“. Дали сме си среща в ресторанта на бул. „Цар Освободител“, някъде между „Бенковски“ и „Раковски“ – по-скоро към първата от тези две улици. Странен беше самият факт – той да обядва в ресторант! Той, който си знаеше все своя дом, своя ред, домашния си табие! Но учудването ми се удвои, когато видях, че с яденето е взел и... чаша бяло вино! Ха, какво става? Още там, като го гледах, като гледах нас, двамата, цялата околна среда, стана ми някак ясно: това е желание – вече! – да вземе нещо от живота, да получи някакво удоволствие, може би даже – нужда от това „подсилване“, за да понесе нещо? Излизаше из собствените си релси.

А наоколо всички „вземаха от живота“. „Всички“ – в смисъл тази част от „обществото“, която още не беше директно тежко изпатила. Играеше се много на карти, гуляи, „любов не по закона“, дето казва презвитер Козма². И всичко – всред някакво бързо растящо опошляване: почнало беше избягването да се носи шапка, да се ходи с връзка – онова, което след края на 1947 г. щеше да

¹ Фаланга (гр.) – название на фашистките и десни реакционни организации в редица страни (вкл. Испания). – *Бел. ред.*

² Старобългарски писател (втората половина на X в.). В полемичното си съчинение в 2 части „Беседи на недостойния презвитер Козма против новопоявилата се ерес на Богомила и поучение от божествените книги“ защитава официалната църква и светската власт, обосновава борбата срещу богомилството. – *Бел. ред.*

стане направо... забранено, като „фашистко“. За „Юнион клуб“ не важеше, ама и да, и не – защото и там вече никому не би дошло даже и на ум да иде в смокинг...

Ах, каква благодарна тема би било литературното възстановяване на онова отлетяло общество от междинния период 1944–1947! Надавам възклицание и от завист за този, който един ден може би ще го опита и постигне, но и от съзнание, че не бива да се отпускам сега в тази посока – твърде реално, много силно е изкушението.

И така, хайде пак да се върна в министерството. Защото и то беше благодарно поле за наблюдение на почналия, напреднал и бързо окупиращ авансцената преход. Казах за стряскащото „другарю“ от страна на главния секретар на министерството проф. Ив. Алтънов, че ми звучало странно. Ами как да не ми звучи така, като този е същият професор, който в 1942 г. в качеството на политически директор ли, на и.д.гл. секретар ли, ми праща няколко пъти секретарката си Бинка А. да ми носи да подпиша, че „не съм комунист“ – имаше такова Богдан-Филово гениално измишление как да се „стегне чиновничеството“. Тогава отказвам да подпиша, ала пак и пак праща тая Бинка. А пък сега – е главен секретар на Външното министерство на... комунистите!

Нейсе, почнахме работа: бях доволен – и работата ми беше интересна, и времето удобно, защото повечето я върших вкъщи. В действителност Алтънов беше намерил удобен начин да се разтовари от някои дейности като професор по международно частно право, от една страна, и като чл.-кореспондент на БАН, от друга. Оставяше на мене да преглеждам семинарни работи на студентите му, също – да подготвям негови доклади в БАН.

Но въпросното сътрудничество трая ден до пладне. Защо ли? Ами защото колчем отидех в кабинета му след

приключване на работата, почваше разговор за станалото и ставащото в България: нали се знаем вече близо десет години, я. Само че същият този професор, който в 1942 г. бе давал зор да подпиша, че не съм комунист, сега пък ми държи някакъв „прогресивен“ тон; ясно е, че той „разбира“, тоест... одобрява новата власт и всичко що е дошло и идва с нея. Аз пък, върнал се от Швейцария съвсем не за да показвам такова „разбиране“, ами за свършено друго, държах и изцяло различен тон. Така че почнаха сблъсквания в разговорите ни. Докато един ден се стигна до разрив.

– Господин Бочев, вие не държите достатъчно сметка за промените, които са станали в нашата страна. – Точно така ми каза, с говорене, този път на „господин“.

– Господин министре – отвърнах и трябва да си призная направо със съвсем невъздържан тон, – вие пък държите прекалено много сметка за промените, които са станали в нашата страна! – И изхвъркнах от кабинета, затръшвайки вратата така, че изпопада мазилка.

Последва заповед за преместване долу, в Консулско-стопанския отдел, шеф на който беше Каранджулов, мойт приятел и... кръстник, от Рим, през 1939 година. Почнах, наближи ли обед, ама често и преди, да си вземам шапката и хайде у бай Атанас (Буров), където всеки ден по обед се събираха остатъци от буржоазните политици и някои – главно английските – дипломати: генералите Оксли и Блънт бяха почти винаги там, комай като на свой терен. Поднасят се ракия, вермут, закуски и става клиринг на политическите слухове – тълкования, коментари. На обичайното си място, до камината, е седнала Мими Балабанова – съпругата на онзи Балабанов (Ив. К.) от рилските гори. Беше жена, създаваща впечатление и на интелект, и на свършенство в маниера си – достойна дъщеря на Султана Рачо-Петрова.

Това всичкото добре, хубаво. Само че нали у мене постоянно е будна склонността да се опитвам да видя нещата и в дълбочина: ами откъде разполагаше г. Буров с парите, нужни за тия ежедневни сутрешни вермути? Още през 1941–1942 г. си бях поставял този въпрос, като гледах неговите приеми – все с германския адмирал Шустер. И нали му знаех финансите – или по-точно липсата на такива, – въпросът в мен нарастваше в подозрения и... хипотези за обяснения. Но хайде, нека спра и река „Да спи зло под камък“, пък който иска да доразбере, предоставям нему подсказващото се за това обяснение...

Но другото място – и по-главното, – където ставаше големият клиринг на политическа информация, беше „Юнион клуб“. И не отидех ли по обед у бай Атанас, отправях се директно към малкото „палацо Теодоров“ на ул. „Добруджа“, където се беше настанил клубът още в първите месеци след 9 септември 1944 година. Видът, погледът на келнерите не ми „аресваше“ – сигурно са ченгета, само начинът, по който барманът се застояваше в този край на бара, където се водеше някакъв интересен разговор, ме подсещаше достатъчно добре. И така – подозирам, а пък и се питам: защо сетне, в ДС-то, никога не ме разпитваха за разговорите, срещите и компаниите ми от „Юнион клуб“ – все с Барнс, с американските секретари, с английския първи секретар Фри Симпсън, който ми стана главният приятел между чуждите дипломати? Дали тогава ДС-то просто не е насмогвало с хора за шпиониранията си в тези среди? Или са му доносничали буржоазни личности, които са били достатъчно обективни да донасят за мен, че собствено няма какво подозрително да донасят?

Тука, в клуба, стана още през зимата на 1945–1946 г. запознаването и постепенното ми сближаване с Никола Петков. Неговата позиция – след флирта му с комуни-

стите от 1943 и 1944 г. – се бе напълно изяснила: превърна се вътре в няколко месеца в главната, па може и направо да се рече – единствената сериозна българска национална сила. БЗНС „Никола Петков“ беше в действителност партията на българския народ, това целият народ – доколкото не бе с комунистите, или клекнал пред тях – беше го разбрал. Та и аз нямаше какво много-много да се оглеждам: бях проверил положението във войската – и разбрах, че от нея в момента не може нищо да се очаква – там само предателства, страх, ужас. След една година терор офицерството бе сломено, доколкото не беше уволнено или унищожено.

Ама не ми харесваха хората около Н. Петков – с изключение, интуитивно някак си, в полза на Борис Бумбаров, докато пък Бронзов специално ми беше подозрителен. Както и сетне излезе: на процеса Борис Бумбаров се държал доста добре, Бронзов пък – обратното. Колко явна е понякога човешката интуиция!

Него следобед, онзи октомврийски ден на 1946 г., на който стана митингът – единственият! – на Никола Петков, на площада пред Народна банка, отидох напълно неорганизирано. Тълпата беше гъста, Петков четеше написана реч, чуваше се слабо. Но по едно време речта свърши, тълпата тръгна към бул. „Цар Освободител“ – ама не всички, няколко хиляди само. Не мога и не мога да си спомня как стана, че се намерих със съюзно знаме в ръка, с мене върви младеж, когото не познавах още – но с отворено, честно лице, Йоско Разсуканов, – след това се запознахме, когато стигнахме площада. Стигнахме го с блъскане и викове, а пък на площада пред Народно събрание ясно е, че наоколо има провокатори. Защото ние викаме някакви земеделски възгласи, ама някой почна да вика „Смърт на комунистите!“, нещо, което съвсем не беше на място – нито е земеделски стил, нито е уместно.

Очевидно прави се опит за инцидент, та милицията, с която беше пълно наоколо, да ни излови.

За да парирам провокацията, сгласих набързо един лозунг, който да „хваща“, без да е „краен“: почнах да викам – и се поде наоколо – „Долу карабината, горе бюлетината!“ Да, ама не „хвана“ достатъчно: онзи вик „Смърт на комунистите!“ пак се чува – опасно е, нашите момчета могат и да се поддадат. Бързо – друг лозунг, ама хем силен, хем да няма „смърт“! И почнах да викам, и целият площад поде: „Долу червеният фашизъм! Долу червеният фашизъм!“ Годината беше... 1946, есента; мястото – площад „Народно събрание“, точно между „Коня“ и сградата на Външно министерство; „митингът“ на Н. Петков бе и единственият, който му разрешиха, като наоколо гъмжеше от милиция, сигурно и „цивилна“; аз бях чиновник на Външно министерство – първи легационен секретар, „пасионариите“¹ – червените машинописки – гледат от прозорците на министерството...

Възкресявам тези факти за всички или незнаещи, или злонамерени, които сега, след 1989 г., току повтарят, че то в България четиридесет и толкова години било нямало съпротива против комунистите, че тя чак с тях – „революционерите на мосю Митеран“² – била почнала. Това го говорят, нашите днешни – постфактумски – дисиденти. Но така се забравя и в Западния свят за славната съпротива на земеделците, на българите, разбрали накъде ги води „режимът“, още в 1945, 1946, 1947 година. Било имало съпротива в Унгария през 1956 г., в Източна Германия още в 1950 г., в Полша, в Чехо-

¹ Намек за псевдонима на Долорес Ибарури (1895–1989), деец на испанското и международното комунистическо движение, наричана Ла Пасионария, т.е. Пламенната. – *Бел. ред.*

² Иронично за „дисидентите“, поканени на закуска от Франсоа Митеран, президент на Франция, във френското посолство в София на 19 януари 1989 година. – *Бел. ред.*

словакия – „Пражката пролет“... Имаше ги, да – но те всичките дойдоха **след** нас! Зная, ще побеснеят някои от това сравнение, което сега ще направя: но има много истина в него – в България стана първото в Европа „антифашистко въстание“, нека така наречем „септември 1923 г.“; и пак в България стана пък и първото на континента масово вдигане на народа против „червения фашизъм“ – земеделската опозиционна вълна, която напълни затворите и концлагерите със стотици хиляди. Ами че тогава – чрез изборите от октомври 1946 г. – тази вълна вкара във Великото Народно събрание над 100 депутати! Година след това Никола Петков биде обесен, хилядите земеделски водачи, големи и малки, напълниха занданите...

Криво ми стана, когато през лятото на 1989 г. слушах как в Европа, на Запад, се честваше годишнината от разстрела на Имре Наги, станал в 1958 година. А пък никой – нито един глас се не чу! – да спомни за този човек, Никола Петков, който – още в 1947 г. – със спокойствието на античен герой отиде на смърт...

Който е чел статиите ми във в. „Мир“, но също и книгата „Белене“, па и „Големият бунт“, знае че не съм по боготворенето. Никола Петков може да бъде критикуван за вървенето с комунистите още отпреди 9 септември 1944 г., също – за тръгването с комунистическата власт, когато тя се настанява. Но не е ли ясно, че е ставало с идеята да „тампонира“ тази власт. Мисля, че както трябва и да се разбере вървенето на цар Борис божем „с германците“, така следва да се приема тръгването на Н. Петков „с комунистите“: идеята му несъмнено е била като е „вътре“, да упражнява въздържащо влияние. Че е така проличава от факта, че в момента, в който се убеди, че готвеното „тампониране“ не е възможно, той излезе в позиция на... опозиция.

Третият живот
на Стефан Бочев:
след времето на
„Автопортрета“
и след Белене.
Наскоро излязъл
от лагера, средата
на 50-те години.

След митинга Н. Петков – чрез Стефан Губиделников, в чиято къща, на ул. „Цар Шишман“ живееше – ми предложи да напусна министерството и да поема външнополитическия отдел на „Зеленото знаме“¹, който вестник беше не само негов, не само на земеделците, ами вестникът на общонародната опозиция срещу комунизма. Съгласих се, но обясних на Буби – така зовяха този най-млад от Губиделниковите, – че живея от заплатата си. Така че не стана, защото излезе, че вестникът бил всичкото време в дългове – поради пречки за пласмента и постоянни конфискувания на броеве. Ех, нищо: но с редактора на „Зеленото знаме“, Кольо Ковачев, сетне, в Белене, се събрахме, и още по-сетне пък, през 1954–1958 г., заедно хамалувахме в „Пренос-превоз“. То види се каквото ти е писано... поне наполовина все пак става.

¹ Името на вестника е „Народно земеделско знаме“. Излиза от 1945 до 1947 година. Сред читателите е известен като „Зеленото знаме“. – *Бел. ред.*

В „Юнион клуб“ се срещах – зимата на 1945–1946 г. и сетне – с Гичев: когато бях имал интересен разговор с моите английски и американски приятели, давах му впечатленията си. Трябва да припомня – за който е от ония времена, а пък за който не е, да изтъкна, – че САЩ бяха злополучно представени тогава в България: простото да се чуди и мае човек, как може свръхвелика сила да се представлява от такава злополучна личност като този г. Барнс, при когото бяха ме пратили американските ми приятели от Швейцария. Идва една вечер – на традиционната „кръгла маса“ в бара на клуба, където се събирахме голяма компания, главно българо-американска – и се хвали: вчера надпил всичките руски генерали, те всички, накрая, се търкаляли под масата, той пък бил качен там (представям си картинката)...

Другата му щуротия бе, че си въобразяваше, че е влюбен в някаква си сбъркана софийска шаблонна красавица, с която се разнасяше по баровете – за нейно удоволствие, но за клатене на главите от страна на българската публика, която от Америка очакваше не пиански кабаретни подвизи, ами спасение. И тука беше пък третата му и най-голяма щуротия: най-безотговорно създаваше надежди, които бяха без покритие. Така подведе множество хора, а после си отиде в САЩ, а пък те се озоваха на устата на червения топ...

Като си отиде Барнс, останаха да управляват мисията две мили американски колежанчета – Баб Хорнър и Стив Кливланд, единият 26-годишен, другият едва на 23, а пък съпругата му само на 19 години, една прекрасна руска княгиня (Стив беше внук на президента Кливланд). Тях бе намерил държавният департамент да прати в София да се борят с болшевикуса азиатикус! Толкова се и пребориха, милите, та в края на краищата

работите се докараха до нечуваното унижение да се обсажда американската легация от въоръжена милиция и САЩ да се съгласи да предаде в ръцете на „народната“ власт своя собствен дългогодишен преводач Милчо Ш. Когато „народната“ милиция веднага така изкуландри¹, та призна, че комай и месечината бил откраднал; и досега – сетне, като го оставиха на мира – си остана чалдисан и завърши живота си в едно градче в Стара планина. Интересна беше тая американска дипломация у нас: още Ърл, пратеникът на Рузвелт до края на 1941 г., бе някакво недоразумение – кабаретен герой и той.

Идваха ми Баб и Стив на уикенд, в Чамкория, прекарвахме много мило: те бяха идеално чисти, добри, американски младежи – просто изложбени екземпляри за превъзходността на американската образователна система. Но нямаше какво да си кажем с тях, колежанчетата. Виж, с първия секретар на англичаните работата беше съвсем иначе: беше осведомен, наблюдателен, интересуваш се дипломат, впрочем не англичанин, ами... австралиеца по произход. Фри беше дълбок песимист за Запада, за Великобритания: не виждаше никакъв възможен наследник от калибъра на Чърчил. Бяхме на същото мнение относно Идън – при криза няма да удържи. Както и стана – при кризата за Суец и Унгария. С него и с полковник Грийн съм имал множество дълги вечерни разговори на лула тютюн и чаша бърбън: аз настоявах за българщината на „гръцка“ Тракия и за основателността – по правда, па и по геополитика – на нашите претенции там. Но те ясно показваха, че са напълно на гръцка страна... Та за такива работи „докладвах“ и на Гичев – другия останал от вчерашното минало наш политик. Мрачен бе Гичев, отчаян...

¹ Куландрисвам; куландрисам (тур.) – употребявам, служа си с нещо. – Бел. ред.

Мрачен въпреки че по-мрачен ставах и аз. Скоро след подвизите ми по митинга на Никола Петков и издигането на лозунга „Долу червения фашизъм!“ ме изхвърлиха от министерството – отсреща, в БТА и Дирекция по печата. През там бях влязъл в министерството, през там ми било писано да изляза.

1994 г.

София

Именен показалец

Алтънов, Иван (1892–1972) – юрист и дипломат. Завършва право в Париж (1914), специализира в Хага (1928), работи в Министерството на външните работи (1935–48), чл.-кор. на БАН (1937), проф. по международно публично и частно право в Софийския университет (СУ) (1940–1951).

Антонов, Никола (1888–1973) – дипломат и журналист. Завършва Галатасарайския лицей в Цариград и философия в СУ, директор и редактор на „La Bulgarie“, пълномощен министър в Турция (1933), СССР (1936–39), Швеция (1940–42), Турция (1945), постоянен представител в ОН (1934), емигрира след 1946 в Египет и САЩ и се връща в България през юни 1971.

Апоний, Алберт Георг, граф (1846–1933) – унгарски дипломат, голям оратор и защитник на унгарската национална кауза пред ОН.

Арас, Рюштю (1883–1972) – турски политик, дипломат, писател. Депутат във Великото народно събрание (1920–23), министър на външните работи по времето на Ататюрк (1925–38), участва в сключването на Лондонската конвенция за ограничаване на агресията (1933), председател на Общото събрание на ОН (1937), посланик във Великобритания (1939–42).

Ататюрк, Мустафа Кемал (1881–1938) – турски политик. Военен аташе в България (1913–14), оглавява Кемалистката революция в Анадола (1919), основател и председател на Народно-републиканската партия (1923), пръв президент на Турската република (1923–38), осъществява законодателни, административни, културни и др. реформи за превръщането на Турция в светска, съвременна държава. Наречен през 1934 Ататюрк (баща на турците).

Багрянов, Иван (1891–1945) – политик. Министър на земеделието (1938–41) и министър-председател (1944), осъден на смърт от Народния съд.

Бадوليو, Пиетро (1871–1956) – италиански политик, маршал. През 1919–21 и 1925–40 е началник на Генералния щаб, главнокомандващ по време на Итало-етипската война (1935–36), губернатор на Либия (1929–34), вицекрал на Етиопия (1936–37), участва в свалянето от власт на Мусолини (юли 1943), министър-председател (1943–44).

Балабанов, Иван (1887–1970) – едър индустриалец. Завършва право в Женева (1910), през 1912 наследява предприятията на баща си (Ив. Т. Балабанов), сформира акционерни дружества, след 9 септември 1944 емигрира в Австралия и Италия.

Бенеш, Едуард (1884–1948) – чехословашки политик. Министър на външните работи (1918–35), министър-председател (1921–22) и президент (1935–38), след Мюнхенското споразумение (1938) емигрира (САЩ и Англия), оглавява емигрантския Национален съвет (1940) в Лондон, президент на Чехословакия (1945–48).

Бешков, Илия (1901–1958 г.) – живописец, график, карикатурист и илюстратор. Сътрудничи с карикатури на в. „Българан“, „Пладне“, „Камбана“, „Стършел“ и др., професор по илюстрация и графика във Висшия институт по изобразителни изкуства.

Бисмарк, Ото Фюрст фон (1897–1975) – германски политик, дипломат. Учи право в Берн и Кил (след 1915), работи в посолствата в Стокхолм (1928), Лондон и в политическия отдел на Външното министерство (1937–40), посланик в Рим (до август 1943), член и вицепрезидент на Парламентарното събрание на Съвета на Европа (1959–66), внук на райхсканцлера Ото фон Бисмарк.

Бобошевски, Цвятко (1884–1952) – политик. Член на Демократическия сговор и Конституционния блок, участва в подготовката и ръководството на преврата на 9 юни 1923,

министър на търговията, промишлеността и труда (1923–24) и (1926–30), на правосъдието (1924–26), по време на Втората световна война е в опозиция на правителството и през 1943 се включва в изграждането на Отечествения фронт, регент (1944–46).

Божилев, Добри (1884–1945) – финансист и политик. Дългогодишен служител в БНБ (от 1902), управител (1935–38 и за кратко през юни–август 1944), управляващ банката (през 1922–23, 1923–24, 1931–32 и 1934–35), министър на финансите (1938–43), министър-председател (1943–44), осъден на смърт от Народния съд.

Бочев, Стоян (1881–1968) – Баща на Стефан Бочев. Финансист и икономист. През 1901 постъпва на работа в Българска земеделска банка, секретар и член на УС на Софийската фондова борса (1914–45), в края на Първата световна война е главен директор на ДСГОП, директор (1925) и главен директор (1934–46) на Първо българско застрахователно дружество „България“, член на УС на Българска търговска банка, председател на Съюза на акционерните дружества в България, активен деятел на Софийската и Централната Търговско-индустриална камара, член на УС на Държавния надзор върху частните застрахователни предприятия, в ръководството на Българското икономическо дружество, редактор и редовен автор (до 1935) на списанието му, член на Кураториума на Статистическия институт за социални проучвания, в края на 40-те за няколко години е интерниран в Ловеч.

Бояджиев, Иван (Ванко) (1900–1974) – график. Самоук художник, работи в областта на портретната графика.

Бриан, Аристид (1862–1932) – френски политик и дипломат. В периода 1906–31 е 17 пъти министър на външните работи и 11 – министър-председател, един от основателите и генерален секретар (1901) на Френската социалистическа партия, сред инициаторите на конференцията в Локарно (1925) за неприкосновеността на границите в Европа, на пакта Бриан-Келог (1928) и др., носител на Нобелова

награда за мир (1926).

Бронзов, Никола (1896–1952) – политик, адвокат и журналист. Член на Националлибералната партия, един от редакторите на в. „Народно единство“ (1923–27) и „Свобода“ (1925–28), главен редактор на „Свободна воля“ (1925), кмет на София (1945–46).

Бумбаров, Борис – политик. Член на БЗНС, министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (1945–46) в правителството на Кимон Георгиев непосредствено след преврата от 9 септември 1944.

Буркхарт, Якоб (1818–1897) – швейцарски историк и философ на културата. Учи евангелистка теология (1837), филология, история и история на изкуствата, редактор на консервативния в. „Базлер Нахрихтен“ (1844), извънреден професор (1845) и редовен по история на културата в Цюрих (1854–58) и Базел (1858–93), основоположник на т.нар. културноисторическа школа в историографията, издигаща на преден план историята на духовната култура.

Буров, Атанас (1875–1954) – политик и банкер. Един от лидерите на Народната партия и основателите на Демократическия сговор, министър на външните работи (1926–31), англофил и участник в опозиционно настроените политически кръгове през годините на Втората световна война, министър без портфейл в правителството на К. Муравиев, след 9 септември 1944 интерниран и съден, умира в затвора.

Буров, Иван (1873–1939) – банкер. Завършва Търговската академия във Виена, работи в клон на Креди Лионе в Марсилия, от 1909 е председател на УС на Българска търговска банка и подпредседател на застрахователно дружество „България“, основен акционер на банка „Д. А. Буров & Сие“, участва в управлението на близо 20 индустриални дружества, председател на Съюза на българските индустриалци.

Василев, Григор (1883–1942) – общественик, адвокат, журналист,

политик, свързан с Демократическата партия. Министър на земеделието (1930–31), деец на кооперативното движение.

Вашингтон (Уошингтън), Джордж (1732–1799) – американски държавник. Пръв президент на САЩ (1789–97), член на Асамблеята на Вирджиния (1758), представител на американския Конгрес във Филаделфия (1774), главнокомандващ армията (1775) във войната за независимост, под негово председателство се изработва Конституцията на САЩ (1787).

Велчев, Дамян (1883–1954) – военен и политик. Един от организаторите на Военния съюз, участвал в превратите на 9 юни 1923, 19 май 1934 и 9 септември 1944.

Венизелос, Елефтериос (1864–1936) – гръцки политик. Министър-председател (1910–15, 1917–20, 1924, 1928–33), играе решаваща роля за придобивките на Гърция след Балканските и Първата световна война.

Габровски, Петър (1898–1945) – политически деец. Завършва право в СУ, член и секретар на Адвокатския съюз, лидер на организацията „Ратничество за напредъка на българщината“ (1936–37), министър на железниците, пощите и телеграфите (1939–40) и на вътрешните работи и народното здраве (1940–43), осъден на смърт от Народния съд.

Ганев, Венелин (1880–1966) – юрист, дипломат и политик. Преподава философия на правото (1908–18) и търговско право (1918–47) в СУ, министър на правосъдието (1919) и като такъв участва в българската делегация за мирните преговори в Париж, основава Лига за защита на правата на човека, регент (1944–46).

Гарашанин, Илия (1812–1874) – сръбски държавник. Министър на вътрешните работи (1843–52, 1858–59), министър-председател и на външните работи (1852–53, 1861–67), автор на програма „Начертание“ (1844) за освобождава-

нето на южните славяни от турско владичество.

Георгиев, Кимон (1882–1969) – политически и държавен деец. Един от основателите на Военния съюз (1919), Народния сговор (1922) и политическия кръг „Звено“, организатор на превратите на 9 юни 1923, 19 май 1934 и 9 септември 1944, министър на железниците, пощите и телеграфите (1926–28), министър-председател (1934–35 и 1944–46), заема високи постове (1946–62), два пъти Герой на социалистическия труд.

Гичев, Димитър (1893–1964) – политик. Един от лидерите на БЗНС „Врабча I“ (1926–44), министър на земеделието (1931–33) и на търговията (1933–34), без портфейл (2–8 септ. 1944), след 9 септември 1944 е в опозиционния Земеделски съюз, подложен на преследване и осъден на затвор.

Губиделников, Георги (1859–1938) – banker. Един от основателите на Българска търговска банка в Русе и неин несменяем главен директор след 1905, участва в ръководствата на множество финансови и индустриални дружества, създадени около банката, председател на Първо българско застрахователно дружество „България“, на Съюза на акционерните дружества в България, подпредседател на Софийската фондова борса, зам.-председател на Банкерския съвет (1931–34), видна фигура на Народната партия – участва в политическия живот, избран за кмет на Русе (1894), депутат, подпредседател на Народното събрание (1897).

Гунев, Кирил (1887–1949) – юрист и финансист. Главен юрисконсулт в Министерството на финансите (1920–24), администратор на БНБ (1932–35), министър на финансите (1935–38), управляващ БНБ (1938–44) и управител на банката (август–ноември 1944), съден от Народния съд.

Данев, Стоян (1857–1948) – политик и юрист. Водач на Либералната и Прогресивнолибералната партия, министър-председател (1901–1903), министър на финансите (1918–20), професор в СУ.

Данчов, Иван (1888–1960) – лексикограф, радетел за чистотата на българския език. Работи в Дирекция по печата към Министерството на външните работи, секретар и съветник в легациите в Букурещ и Атина.

Даскалов, Теодоси (1888–1945) – военен деец, ген.-лейтенант. Участва в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война (1912–18), военен аташе в Рим (1932–35), началник на големи гарнизони, министър на войната (1938–42), осъден на смърт от Народния съд.

Димитров, Георги (1882–1949) – деец на българското и международното комунистическо движение. Член на Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП) от 1902, ръководител на Общия работнически синдикален съюз (до 1923), ръководител и генерален секретар на Коминтерна (1921–43), подсъдим по процеса за подпалването на Райхстага през 1933, политемигрант в продължение на 22 години, избран за министър-председател на България (1946). Семейството му е религиозно (евангелистко), отгук и контактите с Бочев.

Димов, Вергил (1901–1979) – политик, юрист. Главен организатор (1926–31) и секретар (1931–32) на БЗНС „Врабча I“, министър на благоустройството (1932–34), на вътрешните работи (2–8 септ. 1944), член на Върховния съвет на БЗНС (от 1957).

Домонтович, Михаил Алексеевич (1830–1902) – руски генерал, участник в Руско-турската война (1877–78) и във Временното руско управление в България (1877–79), директор на дипломатическата канцелария на княз Дондуков-Корсаков и член на управителния съвет до назначаването на първото българско правителство (5 юни 1879).

Драгиев, Димитър (1869–1943) – един от основателите на БЗНС. Участник в учредителния конгрес (1899), подпредседател (1901), председател (1902), министър на земеделието и държавните имоти (1918–19), издава в. „Справедливост“ (1899–1902), „Земеделско знаме“ (1902–34), „Земе-

делска правда“ (1919–34).

Дълес, Алън (1893–1969) – ръководител на политическото разузнаване на САЩ в Европа (1942–45), вкл. на *Office of Strategic Services* през Втората световна война, след 1942 е базиран в Берн, директор на ЦРУ (1953–61).

Жомини, Антоан Анри барон (1779–1869) – френски и руски военен писател, френски бригаден генерал. Написал мемоари за историята на Наполеоновите войни. Баща на дипломата Александър Жомини (барон, 1814–1888).

Зорге, Рихард (1895–1944) – Член на Германската (от 1919) и на Съветската комунистическа партия (от 1925), посмъртно герой на Съветския съюз (1964). Като германски кореспондент в Китай и Япония съобщава датата за нападението на Германия срещу СССР, броя на дивизиите и общия план на военните действия, арестуван от японската полиция (1941) и осъден на смърт (1944).

Иванов, Йордан (1872–1947) – историк, археолог, етнограф и фолклорист. Завършва Славянска филология в Софийското висше училище (1892), специализира в Лозанския университет (1892–94), професор по българска литература до 1943, издирва и изследва исторически и литературни паметници, автор на „Северна Македония“ (1906), „Български старини из Македония“ (1908), „История славянобългарская“ (1914), „Богомилски книги и легенди“ (1925), „Жития на св. Ивана Рилски“ и др.

Иванов, Цвети (1914–1950) – журналист. Завършва право в СУ (1937), редактор на широкосоциалистически вестници, на „Литературен фронт“ (1945), управител на печатницата и директор на издателство „Хемус“, след 9 септември 1944 преминава към опозицията, работи в редакцията на в. „Свободен народ“ (1945–47).

Идън, Антъни (1897–1977) – британски политик. Министър-

председател на Великобритания (1955–57), консерватор, министър на външните работи (1935–38, 1940–45, 1951–55), подава оставка след Сuezката криза (1956).

Илиев, Бочо (1904–?) – кооперативен деец. Член на БКП от 1923, учител (1928–34), основател на Районния кооперативен съюз (1926) и Земеделската камара в Плевен (1938), работи в Централния кооперативен съюз (1944–49), председател на ТКЗС (1954–61).

Казасов, Димо (1886–1980) – обществен и политически деец, журналист и публицист. Член на БРСДП (от 1902), на БРСДП (ш.с.) (1903–26), на „Звено“ (1927–34), пълномощен министър в Югославия (1934–36), министър на железниците, пощите и телеграфите (1923–24) и на пропагандата (1944–47), член на ръководството на Отечествен фронт.

Калфов, Христо (1883–1945) – офицер (полковник) и политик. Завършва Военното училище в София и Торинската военна академия, участва в Балканската война, по-късно на служба в двореца, включва се в подготовката на преврата от 9 юни 1923, един от водачите на Демократическия сговор и министър на външните работи и изповеданията (1923–26), осъден на смърт от Народния съд.

Каравелова, Екатерина (1860–1947) – общественичка, деятелка на женското движение, учителка, преводачка от руски, немски и френски език, писателка. Председател на Българския женски съюз, председател на българската секция към Международната женска лига за мир и свобода. Съпруга на Петко Каравелов.

Келзен, Ханс (1881–1973) – американски юрист от австрийски произход. Професор по публично и административно право и член на Конституционния съд на Австрия (1925–30), преподава в университетите във Виена, Кьолн и Женева, а след емигрирането му в САЩ (1940) – в Харвардския и Калифорнийския, един от основоположниците на нормативизма в правото.

Колонтай, Александра (1872–1952) – съветска политическа деятелка. Участва в социалдемократическото движение в Европа и САЩ, в подготовката на Октомврийската революция (1917), член на ЦК на Руската комунистическа партия (б), народна комисарка на държавното осигуряване (1917–18), посланик в Норвегия, Мексико и Швеция (1923–1945).

Куислинг, Видкун (1887–1945) – норвежки политик. Организатор (1933) и лидер на фашистката партия в Норвегия, съдейства на германските войски да окупират Норвегия (1940), ръководител на правителствен екип, подчинен на Райха (1942–45), осъден като военнопръстъпник.

Кулишев, Георги (1885–1974) – държавен и обществен деец. Участник в македонското движение, активен журналист във в. „Вардар“ (1929–30), „България“ (1912), „Македония“ (1926–34), „Родина“ (1915–18), сп. „Македония“ (1922) и др., работи за ВМРО (об.), а по-късно – за Политическия кръг „Звено“, член на Отечествения фронт (от 1943), главен секретар на Министерския съвет (1945–46), министър на външните работи (1946), председател на Македонския научен институт (1945–47).

Куюмджийски, Ангел (Анджело) – banker и предприемач. Акционер и управляващ Франко-белгийската банка, участва в множество финансови комбинации и проекти, след Втората световна война емигрира и работи за американските специални служби.

Кьосеиванов, Георги (1884–1960) – юрист, дипломат и политик. Заема отговорни длъжности в Министерството на външните работи, министър-председател и министър на външните работи (1935–40) по време на безпартийния режим, пълномощен министър в Швейцария, където емигрира през 1944. Баща на първата съпруга на Стефан Бочев.

Лавал, Пиер (1883–1945) – френски политик. Министър-председател (1931–32 и 1935–36; също 1942–44 – на правителството във Виши), при окупирането на страната (1940)

сътрудничи на нацистите, осъден за колаборационизъм и екзекутиран, в съвременна Франция е символ за национално предателство.

Литвинов, Максим (1876–1951) – съветски дипломат, член на колегията на Наркоминдела (от 1918), пълномощен представител в Естония (1921), заместник (от 1921) и народен комисар на външните работи (1930–39), посланик в САЩ (1941–43).

Луков, Христо (1887–1942) – военен и политически деец, ген.-лейтенант. Участва в Първата световна война (1914–19), началник на Артилерийската стрелкова школа (1924–28), министър на войната (1935–38), води прогерманска политика, убит от комунистическа бойна група.

Маджаров, Михаил (1854–1944) – политик. Един от водачите на Народната партия, многократно избран за депутат в Народното събрание, министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията (1894–99), на вътрешните работи (1913), на войната (1919), на външните работи и изповеданията (1919–20), пълномощен министър във Великобритания (1913) и Русия (1914).

Малинов, Александър (1867–1938) – юрист и политик. Лидер на Демократическата партия, министър-председател на правителството, обявило Независимостта на България (1908–11), както и през 1918 и 1931, един от инициаторите за създаването на Народния блок.

Манерхайм, Карл Густав Емил (1867–1951) – финландски офицер и политик. Регент на Финландия до обявяването ѝ за република, главнокомандващ финландските войски (от 1939) по време на Зимната и Втората световна война, президент на страната, извежда я от войната и избягва съветска окупация.

Марков, Георги (1883–1956) – деец на БЗНС. Член от 1919, след разцеплението на съюза един от водачите (1926–32) на „Врабча 1“ (1927–28), сред ръководителите на дясната

земяделска група „Орач“, народен представител (1919–23, 1927–31, 1938–39, 1946–47).

Маркъм, Рубен Хенри (1887–1949) – американски публицист, доктор по богословие. Протестантски мисионер в България, учител в Самоковския колеж (1912), издава на български език в. „Зорница“ (1921–25) и „Свят“ (1926–27), автор на книгата „Meet Bulgaria“, кореспондент на „Christian Science Monitor“.

Местр, Жозеф де (1753–1821) – френски юрист, дипломат, писател и философ. Гражданин на Сардиния, чийто посланик е в Русия (1803–17), където написва основните си съчинения, един от вдъхновителите и идеолозите на европейското клерикално-монархическо движение през първата половина на XIX в., привърженик на религиозния провиденциализъм.

Метаксас, Йоанис (1871–1941) – гръцки политик, генерал. Министър-председател (1936), установява диктатура (до 1941), реорганизира армията (1936), укрепва българо-гръцката граница (линия „Метаксас“).

Мешрович, Иван (1883–1962) – хърватски скулптор. Твори под влиянието на Огюст Роден и Емил-Антоан Бурдел, емигрира през 1941 и след 1947 г. живее в САЩ.

Миката Шишманов (вж. Шишманов, Димитър)

Милев, Мильо (1902–1987) – юрист, дипломат. Завършва право в СУ, пълномощен министър в Швейцария (1944–46).

Михалчев, Димитър (1880–1967) – философ и дипломат. Основател и редактор на сп. „Философски преглед“, професор в СУ (1915–47), председател на БАН (1944–47), пълномощен министър в Чехословакия (1926–27), политически представител (1944–45) и пълномощен министър в Москва (1934–36 и 1945–46).

Михов, Атанас (1879–1975) – живописец. Завършил държавното рисувадно училище в София (1905) при Ярослав Вешин, учител (1906–32), един от основоположниците на реалистичната пейзажна живопис.

Мишайков, Димитър (1883–1945) – икономист-статистик и политик. Професор в Софийския университет, министър на търговията (1930–31) и на просветата (1936), председател на Върховния статистически съвет.

Момчилов, Никола (1891–1964) – финансист и дипломат. Работи в Българска земеделска, Българска централна кооперативна и директор на Франко-българската банка, управител на БНБ (1932–34), пълномощен министър в ОН (1935–36), в Швейцария (1936–38) и Великобритания (1938–41), през март 1941 подава оставка поради несъгласие с влизането на България в тристранния пакт и остава в Лондон, приема британско гражданство, сътрудничи на българската редакция на ВВС, занимава се с изследователска и консултантска работа в Индустриалната и търговска корпорация, учредена от английски банки (1946–60).

Мошанов, Стойчо (1892–1975) – политик. Завършва право в Екс ан Прованс, деец на Демократическата партия и Демократическия сговор, народен представител (1923–34), министър на народното стопанство (1935), председател на НС (1938–39), след 9 септември 1944 работи за опозицията, излежава присъда в Белене.

Мушанов, Никола (1872–1951) – юрист и политик, многократно министър. Водач на Демократическата партия, министър-председател (1931–34), в опозиция на режима през Втората световна война и на властта, установена на 9 септември 1944, интерниран и репресиран след 1947.

Недич, Милан (1877–1946) – сръбски политик, генерал. Глава на създаденото от фашистите марионетно правителство на Сърбия (1941–44), през 1946 е арестуван като военен престъпник и се самоубива.

Нейков, Димитър (1884–1949) – политически и държавен деец. Завършва философия в Мюнхен (1908), учителства, участва в кооперативното движение, народен представител (1920–39), министър на търговията, промишлеността и труда (1944–46).

Ноли, Фан (Теофан) (1882–1965) – албански политик, писател и историк. Участник в националосвободителното движение от 1903, емигрира в САЩ (1906–20), свещеник (от 1908), създава независима Албанска православна църква, в която е ръкоположен за епископ (1923), лидер на либералната организация „Ватра“, допринася за признаването на Албания от САЩ и нейното приемане в ООН, оглавява правителството (1924), живее в изгнание след вземането на властта от политическите му противници начело с Ахмед Зогу.

Павлов, Тодор (1890–1977) – философ и политик, представител на догматизирания марксизъм. Председател (1947–62) и почетен председател (1962–77) на БАН. Член на висши ръководни инстанции на БКП.

Пеев, Александър (1886–1943) – общественик, юрист. Член на БРСДП (т.с.) от 1910, ръководител на нелегални групи, изпълняващи поръчения на съветското разузнаване (от 1941), разкрит и осъден на смърт (1943).

Пеев, Янко (1882–1947) – дипломат. Заема различни дипломатически длъжности в Солун, Виена, Битоля, Цариград (от 1904), участва в Балканската и Първата световна война (1912–18), пълномощен министър в Тирана (1936–40), в Кайро (1940–42), Токио (1942–44), Китай (от 1943), работил за съветското разузнаване.

Пеев-Плачков, Иван (1864–1942) – просветен деец и журналист. Дописен (от 1898) и действителен (от 1900) член на БАН, министър на народното просвещение (1900–13), редактор на в. „Мир“ (1900–35).

Петков, Никола (1893–1947) – политик от БЗНС. Участва в демократичната опозиция по време и след Втората световна война, един от учредителите на Отечествения фронт, министър без портфейл (1944–45), лидер на опозицията (1945–47), екзекутиран след инсцениран процес, реабилитиран посмъртно (1989).

Петров-Чомаков, Стоян (1888–1966) – български дипломат. Роден в Пловдив, завършва право в Париж, управляващ по-

солствата на страната в Унгария (1927), САЩ (1933), пълномощен министър в САЩ (1935), Швеция (1938), Румъния (1940), Япония (1944).

Политис, Никола Сократис (1872–1942) – гръцки политик, три пъти министър на външните работи (1917–18, 1919–20, 1922).

Поменов, Светослав (1887–1945) – дипломат. Завършва право във Франция. Член и секретар на българската делегация в Ньой, ръководител на делегацията преговаряла по Крайовската спогодба през 1940, управляващ посолствата в Швеция (1920), Германия (1921), пълномощен министър в Германия (1923), Румъния (1925–31), Германия (1931–34) и Италия (1935–40).

Попов, Иван (1890–1944) – политически и държавен деец, дипломат. Учи романска филология в Германия и Франция и право в СУ, управляващ българската легация в Будапеща (1933–35), пълномощен министър в Букурещ (1935–36), Прага (1936–37) и Белград (1937–40), министър на външните работи (1940–42).

Попов, Саша (Александър) (1899–1976) – цигулар и диригент, професор. Основава (1928) и дирижира (до 1936) Академичния симфоничен оркестър, диригент на Царския военен симфоничен оркестър (1936–44) и на Софийската държавна филхармония (1945–56), емигрира през 1963.

Попович, Райно (1773–1858) – учител и книжовник. Открива в Котел заедно с А. Хаджикринчев първото елино-българско училище (1812), превежда от гръцки и издава „Христоматия и благонравие“, басните на Езоп.

Протогеров, Александър (1867–1928) – деец на националосвободителните борби на българите в Македония, ген.-лейтенант. Участва в Илинденско-Преображенското въстание, началник на ДСГОП (1917–18), ръководи потушаването на Войнишкото въстание, член на ЦК на ВМРО, убит по нареждане на Ванче Михайлов.

Първанов, Драган (1890–1945) – политик, дипломат. Завършва

Военното училище в София (1909) и военна академия в Германия, офицер от свитата на цар Борис, флигел-адютант (1920–32), военен аташе в Берлин (1932), съветник при българската легация в Париж (от 1935), пълномощен министър във Виена (1936–38), Берлин (1938–42) и Мадрид (1942–44), осъден на смърт от Народния съд.

Радославов, Васил (1854–1929) – политик, лидер на Либералната партия. Министър-председател (1886–87 и 1913–18), след края на Първата световна война емигрира в Германия, осъден задочно по закона за съдене и наказание на виновните за националната катастрофа, амнистиран през 1929.

Радославов, Иван (1880–1969) – литературен историк и критик. Член на БЗНС (от 1920), учи право в Женева, Лозана и Брюксел (1902–06), работи в Министерството на финансите (1908–11), член на културна и дипломатическа мисия в Берн (1918–20), директор на печата към Министерството на външните работи (1921–23), един от основателите на Съюза на българските писатели.

Расколников, Фьодор (1892–1939) – съветски държавен и военен деец, дипломат, литератор. Пълномощен представител в Афганистан (1921–23), Естония, Дания, България (1934–38). След отзоваването си от София остава в чужбина и обвинява Сталин за масовите политически репресии, обявен е за „враг на народа“, лишен е от съветско гражданство.

Ратенау, Валтер (1867–1922) – германски индустриалец, политик и писател. Син на Емил Ратенау, основател на компанията *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG)*, защитник на идеята за интегрирането на евреите в германското общество, министър на следвоенното възстановяване (1921) и на външните работи (1922), сключва Рапалския договор със Съветския съюз (1922), става жертва на политическо убийство.

Рибентроп, Йоахим фон (1893–1946) – германски политик. Министър на външните работи на Третия райх (1938–45), сключва пакта за ненападение със СССР през август 1939,

осъден на смърт на Нюрнбергския процес.

Рилке, Райнер Мария (1875–1926) – австрийски поет и белетрист.

Под въздействието на Роден и Сезан се отказва от символизма и създава т.нар. предметна поезия.

Ронсар, Пиер (1524–1585) – френски поет. Представител на ренесансовата поезия, един от водачите на група „Плеяда“, автор на оди, любовни сонети, философска лирика, политически стихотворения.

Савов, Михаил (1857–1928) – военен и дипломат. Министър на войната (1891–94, 1903–07), пълномощен министър в Париж (1920–23), обвиняем в делото срещу министрите, управлявали страната през 1903–08.

Саймън, Джон (1873–1954) – британски политик. Външен министър (1931–35), министър на вътрешните работи (1935–37), на финансите (1937–40) и лорд-канцлер (1940–45) на Великобритания, сред най-влиятелните британски политици между двете световни войни.

Сато, Ейсаку (1901–1975) – японски политик, заема различни министерски постове (1949–64), премиер-министър и председател на Либералдемократическата партия (1964–72).

Соболев, Аркадий (1903–1964) – съветски дипломат. Генерален секретар на Министерството на външните работи на СССР (1939), посланик във Великобритания (1946–49) и Полша (1951–53), постоянен представител на СССР в ООН (1953–60), през 1939 лансира дипломатическа инициатива, целяща да привлече България в съветска орбита.

Стайнов, Петко (1890–1972) – юрист, общественик, публицист. Академик (1942), доктор на икономическите и политическите науки на Парижкия университет (1944), почетен член на Варшавския университет (1966), преподавател (1923) и професор (1936) по административно право в СУ, министър на железниците (1930–31) и на външните работи (1944–46).

Стаменов, Иван (1893–1976) – дипломат. Учи във военно учили-

ще и право в СУ. Пълномощен министър в СССР (1940).

Станчев, Кирил (1895–1968) – военен деец, ген.-лейтенант. Участва в Първата световна война (1914–18), основател на „Движение на капитаните“ във Военния съюз, осъден на смърт (1935) за противомонархическа дейност, амнистиран (1940), участник в Отечествена война.

Стоядинович, Милан (1888–1961) – югославски политик. Министър-председател и министър на външните работи (1935–39), ръководител на Югославския радикален съюз (1935–41), от 1940 живее в чужбина.

Стоянов, Петко (1879–1973) – юрист и политик от Радикалдемократическата и Демократическата партия. Професор в СУ, един от основателите на Свободния университет, държавен обвинител в съда, учреден по закона за съдене и наказание на виновните за националната катастрофа (1919–22), министър на финансите (1944–45), през 1945–47 е в опозиция и по-късно репресиран.

Сфорца, Карло граф (1872–1941) – италиански държавен и политически деец, дипломат. Дипломатически представител в Египет, Франция, Китай, Румъния, Испания, Великобритания (1896–1909), началник на кабинета на министъра на външните работи (1910–11), посланик в Китай (1911–15), в Сърбия (1915–18), министър на външните работи (1920–21), емигрира от Италия (1926).

Теодоров, Теодор (1854–1924) – юрист и политик. Член на Народната, по-късно на Обединената народно-прогресивна партия, министър на финансите (1897–99, 1911–13), министър-председател (1918–19), води българската делегация при сключване на мирния договор в Ньой.

Титулеску, Николае (1882–1941) – румънски дипломат и политик. Министър на финансите (1916–18, 1920–21) и на външните работи (1927–28, 1932–36), участва в делегации за подписване на мирните договори (1919–20), постоянен представител на Румъния в ОН (1928–36) и председател на

Общото събрание на ОН (1930–32).

Тодоров, Петър (1881–1955) – политик и журналист. Министър на финансите след превратите от 9 юни 1923 (1923–26) и 19 май 1934 (1934–35), един от ръководителите на „Звено“ и от участниците в Отечествения фронт, пълномощен министър в Югославия (1945–46).

Фереро, Гулиелмо (1871–1942) – италиански историк, журналист и романист, автор на шесттомника „Величие и падение на Рим“.

Филов, Богдан (1883–1945) – историк, археолог, политик. Професор в СУ, председател на БАН (1937–44), министър-председател (1940–43) и регент (1943–44), осъден на смърт от Народния съд.

Фурнаджиев, Никола (1903–1968) – поет, публицист, преводач. Чиновник в Министерството на просветата (1932–33), учител (1933–44), редактор на в. „Литературен фронт“ (1945–48), изд. „Български писател“, сп. „Септември“ (1961–63).

Христов, Дочо (1896–1945) – политически деец. Участва като офицер в Първата световна война, завършва право в СУ, работи като адвокат, директор и редактор на в. „Родна защита“ (1925–36), „Дума“ (1930–44) и др., министър на вътрешните работи и народното здраве (1943–44), организира широка борба срещу партизанското движение, осъден на смърт от Народния съд.

Цанков, Александър (1879–1959) – икономист и политик. Професор по политическа икономия в СУ, председател на Народния съговор и организатор на преврата от 9 юни 1923, министър-председател (1923–26), основател на дясното Народно социално движение през 1932, през септември 1944 напуска България и организира антикомунистическата политическа емиграция, умира в Аржентина.

Чичерин, Георгий (1872–1936) – съветски държавен деец, дипломат. Народен комисар на външните работи (1918–30), подписал Бресткия мирен договор, участва в работата на Генуезката (1922) и Лозанската (1922–23) конференция.

Чобанов, Йордан (1905–1965) – партиен и държавен деец, дипломат. Член на Френската (1925–32), Швейцарската (1932–33) и Българската (от 1934) комунистическа партия, след завършване на образованието си в Швейцария работи като адвокат и развива комунистическа дейност в България, пълномощен министър в Турция (1954–59), постоянен представител в ООН (1959–63).

Шарон, Рене – френски финансист. След Първата световна война работи във френското Министерство на финансите и в системата на ООН, участва в мисиите по икономическото стабилизиране на Австрия и Унгария, комисар на ООН в България (1926–32), наблюдава усвояването на Бежанския (1926) и Стабилизационния (1928) заем, от 1932 е на работа в Секретариата на ООН.

Шишманов, Димитър (Миката) (1889–1945) – дипломат, политик, белетрист, журналист. Завършва право с докторат в Женева (1913), работи в Министерството на вътрешните работи и народното здраве (1932), пълномощен министър в Гърция (1935), главен секретар (1940–1943) и министър (1943–1944) на външните работи и изповеданията, осъден на смърт от Народния съд.

Шувалов, Пьотр граф (1827–1889) – руски дипломат, политик и държавен деец. Посланик във Великобритания (1874–79), участник в Берлинския конгрес, изпълнява мисия от руския император Александър III в Берлин по предотвратяване завръщането на детронирания княз Александър Батенберг на българския престол (1887).

СТЕФАН БОЧЕВ
АВТОПОРТРЕТЪТ
МИ КАТО ЖУРНАЛИСТ И ДИПЛОМАТ

Българска, първо издание

Редактор: Георги Мичев
Коректор: Кети Мичева
Корица и предпечат: „НАЙС АН“ ЕООД
Печат: ХХХ

Формат: 100/ 70/ 16

Издание на Фондация „Комунитас“
ул. „Неофит Рилски“ № 61
София
тел. 981-32-16
e-mail publishing@communitas-bg.org

ISBN 978-954-9992-03-8